

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXIX

WARSZAWA 2021

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor (p.o.) — Magdalena Bis (IAE PAN)

Zastępcy redaktora — Elżbieta Mazur (IAE PAN), Martyna Milewska (WA UW)

Sekretarze redakcji — Maciej Radomski (IAE PAN), Karol Żojdź (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Mario Bielich (Archeologický ústav SAV, Słowacja), Gabriela Blažková (Archeologický Ústav AV ČR, Czechy), Paweł Cembrzyński (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Niemcy), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (UMK, Toruń), Olga Fejtová (Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Czechy), Karin Friedrich (University of Aberdeen, Wielka Brytania), Mateusz Goliński (UWr, Wrocław), Andrzej Janeczek (IAE PAN, Warszawa), Andrzej Klonder (IAE PAN, Warszawa), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (WA UW, Warszawa), Jerzy Kruppé (WA UW, Warszawa), Albinas Kuncevičius (Vilniaus universitetas, Litwa), Marcin Majewski (IA USZ, Szczecin), Philipp Meyzie (Université Bordeaux Montaigne, Francja), Mindaugas Paknys (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Litwa), Jacek Pielas (UJK, Kielce), Bożena Popiołek (Unwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallinna Ülikool, Estonia), Mikola Volkau (Białoruś)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://journals.iaepan.pl/khkm>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Kwartalnik Historii Kultury Materialnej Copyright © 2021 by Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.

All papers published in this issue are an open access articles under the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Wydawca:

Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2020 (R. LXVIII):

Agnieszka Bartoszewicz (IH UW, Warszawa), Paweł Cembrzyński (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Niemcy), Maria Deka (IAE PAN, Warszawa), Sławomir Dryja (WHiDK Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków), Olga Fejtová (Archiv hl. města Prahy i Univerzita J.E. Purkyně Ústí nad Labem, Czechy), Dorota Folga-Januszewska (ASP i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa), Anetta Głowacka-Penczyńska (IHISM UKW, Bydgoszcz), Mateusz Goliński (IH UW, Wrocław), Hanna Grzeszczuk-Brendel (Politechnika Poznańska, Poznań), Piotr Guzowski (IH UB, Białystok), Wojciech Iwańczak (Akademia Ignatianum, Kraków), Katarzyna Justyniarska-Chojak (IH UJK, Kielce), Joanna Kalaga (IA UW, Warszawa), Anna Kalinowska (IH PAN, Warszawa), Piotr Kitowski (UG, Gdańsk), Andrzej Klonder (IAE PAN, Warszawa), Dariusz Kołodziejczyk (IH UW i IH PAN, Warszawa), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW, Warszawa), Jacek Kriegseisen (IHS UG, Gdańsk), Jerzy Kruppé (IA UW, Warszawa), Rafał Kubicki (IH UG, Gdańsk), Karol Łopatecki (UB, Białystok), Piotr Łozowski (WHiSM UB, Białystok), Drahošlav Magdoško (Department of History Pavol Jozef Šafárik University in Košice, Słowacja), Marcin Majewski (IH USZ, Szczecin), Jolanta M. Marszałka (IH UKSW, Warszawa), Ryszard Mączyński (KHSiK UMK, Toruń), Włodzimierz Mędrzecki (IH PAN, Warszawa), Arkadiusz Michalak (Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza, Świdnica i IH UZ, Zielona Góra), Sławomir Moździoch (IAE PAN, Wrocław), Jacek Pielas (IH UJK, Kielce), Raimo Pullat (Tallin University, Estonia), Jakub Sawicki (Archeologický ústav AV ČR, Praha, Czechy), Jolanta Sikorska-Kulesza (IH UW, Warszawa), Michał Starski (IA UW, Warszawa), Marcin Starzyński (IH UJ, Kraków), Piotr Strzyż (IA UŁ, Łódź), Ryszard Szczygieł (IH UMCS, Lublin), Jolanta Talbierska (BUW-Gabinet Rycin UW, Warszawa), Krzysztof Wachowski (IA Uwr, Wrocław), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN, Warszawa), Jakub Wysmulek (ISP PAN, Warszawa), Agnieszka Wysocka (INK UKW, Bydgoszcz), Beata Wywrot-Wyszowska (IAE PAN, Szczecin), Petr Žákovský (Institute of Archaeology, the Czech Academy of Sciences, Brno, Czechy)

Od Redakcji

Dwa numery bieżącego rocznika „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” (3 i 4/2021) dedykujemy Panu Profesorowi Andrzejowi Klonderowi z okazji Jego Jubileuszu oraz jako podziękowanie za 25 lat kierowania pracami zespołu redakcyjnego naszego czasopisma. Oba zeszyty wypełniają teksty przygotowane z tej okazji przez Koleżanki i Kolegów oraz Współpracowników Profesora. Do życzeń dołącza się również wiele osób, których nazwiska widnieją w *Tabula Gratulatoria*. To przede wszystkim pracownicy IAE PAN oraz Uniwersytetu im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, dwóch ośrodków naukowych, z którymi Pan Profesor jest związany od wielu lat poprzez swoją aktywność zawodową. Wszyscy chcemy w ten sposób wyrazić swoją sympatię oraz wdzięczność za wieloletnią przyjaźń i współpracę, a także uznanie dla dokonań naukowych Profesora oraz Jego erudycji, skromności, pracowitości, serdeczności i życzliwości.

W nr 3/2021 zamieszczamy także bibliografię opublikowanych dotychczas prac A. Klondera. Zawiera ona łącznie 238 pozycji. Prócz monografii to rozprawy, artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych polskich i zagranicznych, ponadto recenzje oraz omówienia aktualnych, krajowych i obcych publikacji, a także prace sprawozdawcze, będące dowodem szerokich zainteresowań Jubilata. Dotyczą one tematyki konsumpcji i produkcji w okresie nowożytnym, głównie napojów alkoholowych, ale także innych dziedzin ówczesnej wytwórczości, rozmaitych procesów i zjawisk czytelnych w inwentarzach mienia i testamentach przedstawicieli różnych grup społecznych Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, mieszkańców zarówno ośrodków małych, jak i dużych, oraz w taksach wojewódzińskich z różnych regionów dawnej Polski.

Andrzej Klonder związany jest z „Kwartalnikiem HKM” od roku 1979, niemal od początku pracy w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, wtedy Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN. Początkowo, w latach 1979–1988, pełnił funkcję Sekretarza Redakcji, potem — od 1989 do 1991 r. Zastępcy Redaktora, wreszcie w 1992 r. objął stanowisko Redaktora, które piastował do 2017 r. Obecnie jest członkiem Komitetu Redakcyjnego, dzieląc się swym doświadczeniem i wspomagając Redakcję w wielu pracach. 25-letniemu kierowaniu przez Niego zespołem redakcyjnym „Kwartalnik” zawdzięcza swój kształt, wybór tematyki publikowanych tekstów, mieszczących się w aktualnych kierunkach badawczych i włączających się aktywnie do dyskursu w dziedzinie nauk humanistycznych, podejmujących zagadnienia nowe i znaczące, niejednokrotnie przełomowe lub prowokujące do dyskusji. Artykuły te są często uznawane i przywoływane przez badaczy jako podstawowe dla danej problematyki. Dzięki temu pozycja „Kwartalnika HKM” jako platformy wymiany wiedzy z zakresu historii, historii sztuki i archeologii, pozostaje niekwestionowana.

Drogi Andrzeju,
dziękujemy i życzymy stu lat!

From Editor

We dedicate two issues of the current volume of “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (3 and 4/2021) to Professor Andrzej Klonder on the occasion of his jubilee and as an acknowledgement of his 25 years as the head of our journal’s editorial team. Both issues contain texts prepared on this occasion by the Professor’s colleagues and associates. There are also many other people who have added their greetings and whose names appear in *Tabula Gratulatoria*. These are mainly employees of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences and Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, two research centres with which Professor Klonder has been associated for many years throughout his professional career. In this way, we would like to express our sympathy and gratitude for our long-standing friendship and cooperation, as well as show our appreciation of Professor Klonder’s scientific achievements, his erudition, modesty, diligence, cordiality, and kindness.

In No. 3/2021 we also include a bibliography of Professor Klonder’s works published to date, containing a total of 238 items. Apart from monographs, these include dissertations, research papers, and chapters in collective works, both Polish and foreign, reviews and discussions of current domestic and foreign publications, as well as reports which are proof of the Professor’s broad interests. They deal with the issues of consumption and production in the modern period, mainly of alcoholic beverages, but also other areas of production in that period, various processes and phenomena visible in property inventories and wills left by representatives of various social groups of the Polish-Lithuanian Commonwealth before the partitions, inhabitants of both small and large towns and villages, as well as in voivodes’ fixed price lists from various regions of the former Commonwealth of Poland.

Andrzej Klonder has been associated with “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” since 1979, almost from the beginning of his work at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences (then the Institute of the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences). Initially, from 1979 to 1988, he served as Secretary of the Editorial Board, and later — from 1989 to 1991 — as Deputy Editor, and finally, in 1992, he took up the post of Editor, which he held until 2017. He is currently a member of the Editorial Committee, sharing his experience and assisting the Editorial Board in much of its work. It is to his 25-year leadership of the editorial team that “Kwartalnik” owes its shape and the choice of the subject matter of the published texts, which fall within the current research trends and actively join the discourse in the humanities, tackle new and significant issues, and in many cases are ground-breaking publications and provoke discussion. These articles are often recognised and referenced by researchers as fundamental for a given research matter. Thanks to this, the position of “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” as a platform for the exchange of knowledge in the fields of history, history of art, and archaeology, remains unquestioned.

Dear Andrzej,
we salute you and give you our very best wishes!

Profesor dr hab. Andrzej Klonder

TABULA GRATULATORIA

Krzysztof Anuszewski
Kamila Baraniecka-Olszewska
Agnieszka Bartoszewicz
Mariusz Błoński
Konrad Bobiatyński
Mateusz Bogucki
Andrzej Buko
Dariusz Chyła
Dorota Cyngot
Dariusz Dąbrowski
Maria Deka
Dagnostaw Demski
Dorota Dias-Lewandowska
Wiesław Długokęcki
Wojciech Fałkowski
Janina Flisiuk
Bogusław Gediga
Marzenna Herman
Michaela Hrubá
Andrzej Janeczek
Iwona Janicka
Andrzej Janowski
Jacek Kabaciński
Iwona Kabzińska
Michał Kara
Dariusz Karczewski
Karol Kollinger
Katarzyna Kość-Ryżko
Albert Kotowski
Hanna Kowalewska-Marszałek
Anna B. Kowalska
Radosław Kotecki
Janusz Kruk
Jerzy Kruppé
Maria Lityńska-Zajac
Tomasz Łaszkiwicz
Jacek Maciejewski
Jerzy Maik
Henryk Mamzer
Halina Manikowska
Teresa Maresz

Elżbieta Mazur
Martyna Milewska
Danuta Minta-Tworzowska
Małgorzata Mogielnicka-Urban
Wanda Mossakowska
Stanisław Mossakowski
Michał Mysliński
Zdzisław Noga
Tomasz Nowakowski
Ryszard Nowicki
Janusz Ostoja-Zagórski
Marcin Pauk
Sławomir Piórczyński
Dorota Piramidowicz
Jolanta Polanowska
Andrzej Rachuba
Maciej T. Radomski
Marian Rębkowski
Rafał Rutkowski
Jolanta Sadowska-Topór
Kalina Skóra
Anna Sokólska-Majchrzak
Urszula Sowina
Piotr Strzyż
Stanisław Suchodolski
Grzegorz Śnieżko
Oyungerel Tangad
Maciej Trzecicki
Joanna Urban
Marek Urban
Przemysław Urbańczyk
Jerzy Urwanowicz
Paweł Valde-Nowak
Magdalena Wilczek-Karczewska
Teresa Witkowska
Jacek Woźny
Dariusz Wyczółkowski
Marek Zieliński
Zbigniew Zyglewski
Karol Żojdź
Robert Żukowski

Bibliografia prac Profesora dr. hab. Andrzeja Klondera za lata 1974–2021*

1974

1. *Łemkowie sądeccy od początku lat trzydziestych do 1947*, [w:] *Okupacja w Sądecczyźnie 1939–1945*, red. J. Berghauzen, Nowy Sącz, s. 107–158.
2. (rec.) *Knud Rasmussen, Die Livländische Krise, 1554–1561, Kobenhavns Universitets Slaviske Institut, „Studier” I, Kobenhavn 1973*, „Przegląd Historyczny”, t. 65, nr 4, s. 749–751.

1976

3. (rec.) *Problemy rozwitija feodalizmu i kapitalizmu w stronach Bałtyki, Tartuskij Gosudarstwiennyj Uniwersitet, Tartu 1975*, „Przegląd Historyczny”, t. 67, nr 4, s. 671–674.

1977

4. (kom.) *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice, t. 1*, red. A. Wyczański, Warszawa 1976, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXV, nr 3, s. 409–411.
5. (kom.) *Ziemia i ludzie w dawnej Polsce. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXV, nr 4, s. 562–563.

1978

6. (rec.) *Janusz Mallek, Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976, „Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich”, t. 43, nr 2, s. 112–115.
7. (kom.) *Ewa Borkowska-Bagińska, Cechowe prawo gospodarcze w miastach Wielkopolski w XVII wieku*, Poznań 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 3, s. 391–392.
8. (kom.) *Dyskusja nad tomem VI Historii kultury materialnej Polski w zarysie (1870-1918)*, Warszawa, 27 czerwca 1977 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 1, s. 109–111.
9. (kom.) *Géza Fehér, Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge*, Leipzig 1976, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 1, s. 97–98.
10. (kom.) *Konrad Fritze, Bürger und Bauern zur Hansezeit, Studien zu den Stadt-Land-Beziehungen an der südwestlichen Ostseeküste vom 13. bis 16. Jahrhundert*, Wismar 1976, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 2, s. 243–244.
11. (kom.) *Images des sciences. Les anciens instruments scientifiques vus par les artistes de leur temps*, wyd. H. Michel, Bruxelles 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 4, s. 571.

* W wykazie w poszczególnych latach wymieniono kolejno: prace oryginalne, redakcyjne (red.), recenzyjne (rec.) oraz sprawozdawcze i komunikaty naukowe (kom.).

12. (kom.) *Štefan Kazimir, Obchod stredoslovenských banských miest a západnoslovenských miest v 16 a 17 storočí, „Historické štúdie”, t. XXI, 1977, s. 211–249, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 2, s. 252.*
13. (kom.) *Fritz Kämpfer, Becher. Humpen. Pokale. Trinken und Tringefässe, Leipzig 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 4, s. 582–583.*
14. (kom.) *Maria Laskowska, Beata Pawłowska-Wilde, Bibliografia zawartości wydawnictw muzeów w Polsce za lata 1945–1972, Warszawa 1974, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 3, s. 379.*
15. (kom.) *Reinhard Peesch, Säulenbücher. Zur Antikerezeption in den Tischlerzünften des 16. bis 18. Jahrhunderts, „Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte”, t. 19, 1976, s. 87–107, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 3, s. 397.*
16. (kom.) *Stanisław Rybandt, Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach, Wrocław 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 4, s. 573–574.*
17. (kom.) *Chubajš Tiflisi, Opisanie remesel, Moskwa 1976, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 2, s. 248–249.*
18. (kom.) *Warszawa XVI–XVII w., z. 2, red. A. Wawrzyńczyk, A. Sołtan, Warszawa 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 2, s. 241–242.*
19. (kom.) *Bożena Wyrozumska, Drogi w Ziemi Krakowskiej do końca XVI w., Wrocław 1977, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVI, nr 3, s. 401–402.*

1979

20. *Malo znane szesnastowieczne dziełko Henryka Knausta o piwie, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 1, s. 43–49.*
21. (kom.) *Badania nad historią społeczno-gospodarczą w Polsce (Problemy i metody), red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1978, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 3, s. 413–416.*
22. (kom.) *Zygmunt Brocki, Bibliografia onomastyki Pomorza Gdańskiego do roku 1970 włącznie. Część I: Opracowania, „Gdańskie studia językoznawcze”, R. II, 1978, s. 187–237, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 4, s. 563.*
23. (kom.) *Hospodářské dějiny, t. 1, red. J. Purš, Praha 1978, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 3, s. 419–420.*
24. (kom.) *Hospodářské dějiny, t. 3, red. J. Purš, Praha 1979, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 4, s. 576–577.*
25. (kom.) *Kurt Klein, Siedlungswachstum und Häuserbestand Niederösterreichs im späten Mittelalter, „Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Neue Folge”, t. 43, 1977, s. 1–63, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 2, s. 247–248.*
26. (kom.) *František Oslanský, K demografickému vývoju a k spoločenskej štruktúre Banskej Bystrice v 16. storočí, „Historické štúdie”, R. 23, 1979, s. 171–196, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 4, s. 575.*
27. (kom.) *Wolfgang Rudolph, Seefahrdörfer der südlichen Ostseeküste. Tendenzen und Perioden der Entwicklung einer regionalen Sonderkultur (16. bis 19. Jahrhundert), „Jahrbuch für Volkskunde Kulturgeschichte”, Bd. 20, 1977, s. 105–130, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 2, s. 248.*
28. (kom.) *Étienne Sterbetz, Documents dans les arts plastiques pour l'étude de la migration des bernaches à cou roux, „Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts”, No 50, 1978, s. 73–78, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 4, s. 570.*
29. (kom.) *Sztuka i ideologia XV wieku. Materiały symposiumu Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1–4 grudnia 1976 r., red. P. Skubiszewski, Warszawa 1978, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVII, nr 3, s. 416–417.*

1980

30. *Rachunki cechu browarników Starego Miasta Elbląga jako źródło do badań nad produkcją piwa w XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVIII, nr 2, s. 201–210.
31. *Stany Prus Królewskich wobec polityki celnej Stefana Batorego*, „Zapiski Historyczne”, t. 45, z. 1, s. 7–19.
32. *Szlachta Prus Królewskich wobec konfliktu Stefana Batorego z Gdańskiem*, „Rocznik Gdański”, t. 40, z. 1, s. 97–108.
33. (rec.) *Miroslav Hroch, Handel und Politik im Ostseeraum während des dreissigjährigen Krieges, Praha 1976*, „Zapiski Historyczne”, t. 45, z. 1, s. 156–159.
34. (rec.) *Ingrid Mittenzwei, Preussen nach dem Siebenjährigen Krieg. Auseinandersetzungen zwischen Bürgertum und Staat um die Wirtschaftspolitik, Akademie, Berlin 1979*, „Przegląd Historyczny”, t. 71, nr 2, s. 429–430.
35. (kom.) *Paul Bairoch, Écarts internationaux des niveaux de vie avant la révolution industrielle*, „Annales. Économies, Société, Civilisations”, 34e année, 1979, nr 1, s. 145–171, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVIII, nr 1, s. 148–149.
36. (kom.) *Erich Holbusch, Das grosse Halali. Eine Kulturgeschichte der Jagd und der Hege der Tierwelt, Leipzig 1978*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVIII, nr 1, s. 149–150.
37. (kom.) *Ambrus Miskolczy, Beiträge zur Lebensform der Siebenburger Beamten — Intelligenz im Reformzeitalter*, „Annales Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae”, Sectio Historica, t. XIX, 1978, s. 251–262, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXVIII, nr 4, s. 557–558.

1982

38. *Bauer und Schenke im Polen des 13. bis 16. Jahrhundert*, „Medium Aevum Quotidianum”, vol. 1, s. 70–71.
39. *Geschichte der materialen Kultur. Theorie und Praxis der Forschungen*, „Medium Aevum Quotidianum”, vol. 1, s. 77–78.
40. „Robotnicy” w Rzeczypospolitej XVII wieku, „Przegląd Historyczny”, t. 73, nr 3–4, s. 327–330.
41. (rec.) *Hospodářské dějiny, t. 4, red. J. Purš, Praha 1979*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 1, s. 111–120.
42. (kom.) *Štefan Kazimír, Malokarpatské vinohradníctvo do konca 18. storočia*, „Historické štúdie”, t. XXV, 1981, s. 115–150, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 2, s. 275–277.
43. (kom.) *Międzynarodowa konferencja historyków gospodarczych Prato, 22–28 kwietnia 1982 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 3–4, s. 492–497.
44. (kom.) *Jenny Schneider, Hut ab vor so viel Kopfbedeckungen! 200 Jahre Frauenhüte und -hauben in der Schweiz*, „Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte”, Bd. 63, 1981, H. 4, s. 305–312, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 2, s. 289.
45. (kom.) *Jiří Sehnal, Varhanáři na Moravě 1500–1880, cz. 1: A–L*, „Časopis Moravského Muzea v Brně”, t. LXIV, 1979, s. 107–148; cz. 2: M–Z, tamże, t. LXV, 1980, s. 93–139, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 1, s. 150–151.
46. (kom.) *Spółczesność staropolskie, t. 2, red. A. Wyczański, Warszawa 1979*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 1, s. 135–138.

47. (kom.) *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, *Fontes TNT 69*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 1, s. 146–147.
48. (kom.) *Lukas Wuthrich, Windrädchenlanze und Steckenpferd, Kinderturnier und Kampfspiegelzeug um 1500*, „Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte”, Bd. 38, 1981, H. 4, s. 279–289, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXX, nr 2, s. 291.

1983

49. *Bibliografia zawartości „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”*. *Roczniki XXI–XXX (1973–1982)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 4, s. 495–598 (współautor Maria Klonder).
50. *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI–XVII w.)*, Wrocław.
51. *Szlachecka elita polityczna Prus Królewskich w latach 1576–1586*, [w:] *Spółczesność staropolskie*, t. 3, red. A. Wyczański, Warszawa, s. 93–120.
52. *Wyżywienie wojsk szwedzkich w Prusach Królewskich w dobie „Potopu”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 1, s. 27–36.
53. (rec.) *Barbara Golonka, Finanse miasta Brzegu za ostatnich Piastów (1649–1675)*, *Opole 1980*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 1, s. 94–98.
54. (rec.) „*Hospodářské dějiny*”, t. 8, *Praha 1981*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 3, s. 388–391.
55. (kom.) *Michel Demonet, György Granasztói, Une ville de Hongrie au milieu du XVIe siècle: analyse factorielle et modèle social*, „*Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*”, 37e année, 1981, nr 3, s. 523–551, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 1, s. 113.
56. (kom.) *Gospodarcze przesłanki historii społecznej*, red. B. Miśkiewicz, W. Szulc, J. Topolski, *Poznań 1982*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 2, s. 240–243.
57. (kom.) *Kongres poświęcony kulturze materialnej chłopów w późnym średniowieczu, Krems, 20–24 września 1982 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 2, s. 261–266.
58. (kom.) *Przemysław Szafran, Żuławy Gdańskie w XVII w. Studium z dziejów społecznych i gospodarczych, Gdańsk 1981*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXI, nr 3, s. 402–404.

1984

59. *Bauer und Schenke in Polen vom 13. bis ins 16. Jahrhundert*, [w:] *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters: internationaler Kongreß Krems na der Donau, 21. bis 24. Sept. 1982*, red. H. Appelt, Veröffentlichungen des Institutes für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. 7, Wien, s. 321–328.
60. *Geschichte der materiellen Kultur. Theorie und Praxis der Forschungen*, [w:] *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. Methode — Ziel — Verwirklichung. Internationales Round-Table-Gespräch, Krems an der Donau 20. September 1982*, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Bd. 6, Wien, s. 14–16.
61. *La noblesse et la ville en Pologne jusqu'à la fin du XVIII s.*, „*Acta Poloniae Historica*”, t. 49, s. 336–340.
62. *Szlachta Prus Królewskich wobec zagadnienia podatków w latach 1576–1586*, „*Zapiski Historyczne*”, t. 49, z. 1, s. 31–55.

63. (rec.) Andrzej Karpiński, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*, Warszawa 1983, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 3, s. 411–419.
64. (rec.) Heinrich Kramm, *Studien über die Oberschichten der mitteldeutschen Städte im 16. Jahrhundert. Sachsen, Thüringen, Anhalt, Köln–Wien 1981*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 1, s. 103–112.
65. (kom.) *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. Internationales Round-Table-Gespräch, Krems an der Donau, 20. September 1982, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Bd. 6, Wien 1984* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 4, s. 569–570.
66. (kom.) Bohumír Indra, *Olomoučti cínaři od počátku 15. do poloviny 17. století*, „Časopis Slezského muzea”, seria B, R. 31, 1982, nr 2, s. 117–133; *tenže, Olomoučti cínaři od poloviny 17. do osmdesátých let 19. století, tamže*, nr 3, s. 254–279, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 1, s. 140–141.
67. (kom.) *Kunstgewerbemuseum Berlin. Geschichte. Wiederaufbau. Neueerwerbungen, Berlin 1983*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 2, s. 279–281.
68. (kom.) Jan Kwak, *Rzemiosło miejskie w rejencji opolskiej od schyłku XVIII do lat sześćdziesiątych XIX w.*, Warszawa 1983, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 2, s. 285–286.
69. (kom.) „*Das Märkische Museum*” — *Muzeum Marchii Brandenburskiej w Berlinie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 2, s. 330–331.
70. (kom.) Dieter Nadolski, *Altes Gebrauchs — Zinn. Aussehen und Funktion über sechs Jahrhunderte, Leipzig 1983*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 2, s. 296–298.
71. (kom.) J. Obersteiner, *Ein Schulbericht aus dem Beginn des 17. Jahrhunderts*, „*Carinthia*”, Jhg 173, 1983, s. 289–299, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 3, s. 440.
72. (kom.) „*Szlachta a miasto w dawnej Rzeczypospolitej (do schyłku XVIII w.)*” — *posiedzenie Komisji Dziejów Miast przy Komitecie Nauk Historycznych PAN, Warszawa, 5 czerwca 1984 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXII, nr 4, s. 597–598.

1985

73. *L'approvisionnement en blé et la production alimentaire dans les villes polonaises aux XVIe–XVIIe siècles*, [w:] *Les techniques de conservation de grains à long terme*, t. 3.2, red. F. Sigaut, C. Beutler, O. Buchsensschutz, Paris, s. 535–539.
74. (kom.) *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg*, wyd. R. Gobiet, München 1984, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIII, nr 1–2, s. 142–143.
75. (kom.) Hans-Joachim Häbel, *Staatliche Hausbaupolitik in Nassau-Oranien und Sayn-Hachenburg*, „*Nassauische Annalen*”, Bd. 95, 1984, s. 135–153, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIII, nr 1–2, s. 136–137.
76. (kom.) Jerzy Trzoska, *Z dziejów gorzelnictwa gdańskiego w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, „*Rocznik Gdański*”, t. XLIV, 1984, z. 1, s. 145–187, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIII, nr 4, s. 519–520.

1986

77. (rec.) Michael North, *Die Amtswirtschaften von Osterode und Soldau. Vergleichende Untersuchungen zur Wirtschaft im frühmodernen Staat am Beispiel des Herzogtums Preußen in der zweiten Hälfte des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Berlin 1982, „*Zapiski Historyczne*”, t. 51, z. 4, s. 156–263.

78. (rec.) Werner Rösener, *Bauern im Mittelalter, München 1985*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 4, s. 737–743.
79. (kom.) Stanisław Achremczyk, *Testament kanclerza wielkiego koronnego i biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1984, nr 4, s. 375–397, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 2, s. 358.
80. (kom.) Danuta Bogdan, *Rejestry poboru łanowego komornictw orneckiego i reszelskiego oraz deklaracja podatkowa miasta Olsztyna z 1572 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1984, nr 4, s. 399–411, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 2, s. 358.
81. (kom.) Marek Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 3, s. 558–559.
82. (kom.) Karolina Targosz, *Jana Sobieskiego nauki i peregrynacje*, Wrocław 1985, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 2, s. 371.

1987

83. *Nowe spojrzenie na handel Rygi w XVII wieku (w związku z książką Wasilija W. Doroszenki, Torgowla i kupieczstwo Rigi w XVII wieku, Riga 1985)*, „Przegląd Historyczny”, t. 78, nr 4, s. 755–771.
84. *Szlachta a królewszczyzny Prus Królewskich za Stefana Batorego (1576–1586)*, „Zapiski Historyczne”, t. 52, z. 3, s. 75–95.
85. (rec.) Georgij Aleksandrowič Nekrasov, *Vnešnaja torgovlja Rossii čerez Revel'skij port 1721–1756 gg.*, Moskwa 1984, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXV, nr 3, s. 557–560.
86. (kom.) Stanisław Achremczyk, *Inwentarz ruchomości pozostałych po śmierci biskupa warmińskiego, Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1986, nr 3–4, s. 147–165, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXV, nr 4, s. 742.
87. (kom.) Maria Bogucka, *Gdańscy ludzie morza z XVI–XVIII w.*, Gdańsk 1984, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXV, nr 3, s. 580–582.
88. (kom.) Edward Alfred Mierzwa, *Anglia a Polska w pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1986, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXV, nr 3, s. 584–585.

1988

89. *Wyżywienie w szpitalach Elbląga w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXVI, nr 3, s. 449–468.
90. (rec.) Janusz Mallek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, „Przegląd Historyczny”, t. 79, nr 4, s. 753–758.

1989

91. *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku (produkcja — import — konsumpcja)*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LX, red. Z. Kamińska, Wrocław.
92. *Piwo, wino i gorzalka w utworach literackich XVI–XVII w. (Korona — Prusy — Rzesza)*, [w:] *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LXI, red. M. Dembińska, Wrocław, s. 157–176.
93. *Prusacy na sejmie 1579/1580 — ostatnia próba przekreślenia Unii Lubelskiej*, [w:] *Władza i społeczeństwo. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Kamler, Warszawa, s. 248–260.

94. *Wyżywienie w szkołach w Szczecinie, Toruniu i Joachimstahl w początkach XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXVII, nr 2, s. 309–326.
95. (kom.) *„Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Alltag — Leben — Kultur”*, Krems, 27–30 września 1988 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXVII, nr 2, s. 425–428.
96. (kom.) *Muzeum Żeglugi w Spitz nad Dunajem*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXVII, nr 2, s. 436–437.

1990

97. *Geschichte der materiellen Kultur des Mittelalters und der Frühneuzeit. Theorie — Methoden — Forschungsbilanz*, [w:] *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben — Alltag — Kultur. Internationaler Kongress Krems an der Donau, 27. bis 30. September 1988*, red. G. Jaritz, Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. 13, Wien, s. 23–36.
98. (kom.) *XIV Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Łódź, 7–10 września 1989 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXVIII, nr 3–4, s. 371–375 (współautorzy Krzysztof Kantecki, Krzysztof Dumala, Robert Jakubiak).

1991

99. (rec.) *Helga Schultz, Berlin 1650–1800. Sozialgeschichte einer Residenz, Berlin 1987*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIX, nr 1, s. 63–71.

1992

100. *Majątek ruchomy podopiecznych elbląskiego szpitala Św. Ducha w XVII wieku*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX. Materiały z sesji zorganizowanej przez IHKM PAN 20–22 maja 1991 r. w Warszawie*, red. J. Sztetyło, Warszawa, s. 141–150.
101. (rec.) *Martin Dinges, Stadtarmut in Bordeaux 1525–1675. Alltag. Politik. Mentalitäten, Pariser Historische Studien, Bd. 26, Bonn 1988*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XL, nr 1, s. 77–84.
102. (kom.) *Symposium „Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytnej XVI–XX wieku (przemiany struktur wewnętrznych)”*, Toruń, 9 kwietnia 1992 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XL, nr 4, s. 610–614 (współautorzy Stefan Ciara, Barbara Okoniewska).

1993

103. *Piwo artykuł pierwszej potrzeby*, „Mówią Wieki”, R. 37, nr 3, s. 11–13.
104. (rec.) *Ruth-E. Mohrmann, Alltagswelt im Land Braunschweig. Städtische und ländliche Wohnkultur vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert, Münster 1990*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, nr 1, s. 162–167.
105. (kom.) *Muzeum Podatków w Rotterdamie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, nr 2, s. 374–375.
106. (kom.) *Muzeum Willet-Holthuysen w Amsterdamie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, nr 4, s. 698–699.
107. (kom.) *Skansen Zaanse Schans w Zaandam (Holandia)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, nr 2, s. 375–376.

1994

108. (rec.) *Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytnej XVI–XVIII wieku (Przemiany struktur wewnętrznych)*, red. J. Dygdała, Toruń 1993, „Przegląd Historyczny”, t. 85, nr 4, s. 490–493.
109. (kom.) *Muzeum „Gevangenpoort” w Hadze*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLII, nr 1, s. 144–145.

1995

110. *Wyżywienie ubogie i dostatnie w miastach Prus Królewskich w XVII wieku*, „Etnografia Polska”, t. XXXIX, z. 1–2, s. 181–212.

1996

111. *Die Nahrung der unteren und mittleren städtischen Sozialschichten der frühen Neuzeit: Preußen, KronPolen, das Reich*, [w:] *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*, red. G. Wiegmann, R.E. Mohrmann, Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Bd. 91, Münster–New York, s. 349–375.
112. *Spoleczność rosnącej konsumpcji? Z problematyki jakości życia mieszkańców Elbląga w XVII w.*, [w:] *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce, s. 51–61.
113. *Szpital w dużym mieście wczesnonowożytnym — izolacja czy integracja (zarys problematyki)*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, red. M. Bogucka, A. Czacharowski, Toruń, s. 131–138.
114. (rec.) *Barbara Krug-Richter, Zwischen Fasten und Festmahl. Hospitalverpflegung in Münster 1540 bis 1650, Studien zur Geschichte des Alltags*, red. H.J. Teuteberg, D. Borscheid, Bd. 11, Stuttgart 1994, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIV, nr 1, s. 55–63.
115. (rec.) *Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytnej XVI–XVIII wieku (Przemiany struktur wewnętrznych)*, wyd. J. Dygdała, Toruń 1993, „Acta Poloniae Historica”, t. 73, s. 167–170.
116. (kom.) *Hermann Kaiser, Ein Hundeleben. Von Bauernhunden und Karrenkötern. Zur Alltagsgeschichte einer geliebten und geschundenen Kreatur, Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, H. 19*, red. H. Ottenjann, Cloppenburg 1993, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIV, nr 2, s. 223–226.

1997

117. *Majątek pewnego gorzelnika. W kwestii poziomu życia przeciętnego gdańszczanina w II połowie XVII wieku*, [w:] *Mieszczaństwo gdańskie*, red. S. Salmonowicz, Gdańsk, s. 51–65.
118. *Pościel i bielizna w majątkach mieszczan elbląskich w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Studia z archeologii i historii dedykowane Jerzemu Kruppému*, red. J. Olczak, A. Sosnowska, Archaeologia Historica Polona, t. 5, Toruń, s. 211–222.
119. (rec.) *Der Adel in der Stadt des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Beiträge zum VII. Symposium des Weserrenaissance — Museums Schloss Brake vom 9. bis zum 11. Oktober 1995, veranstaltet in Zusammenarbeit mit dem Institut für vergleichende Städtegeschichte an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Marburg 1996*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLV, nr 3–4, s. 420–427.
120. (rec.) *Andrzej Karpiński, Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLV, nr 2, s. 245–249.
121. (kom.) *„Mieszczaństwo gdańskie” — sesja naukowa w Gdańsku, 21–23 listopada 1996 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLV, nr 1, s. 121–126.

1998

122. *Stół codzienny i odświętny w szpitalach Prus Królewskich w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. LXVI, red. J. Kruppé, Warszawa, s. 203–209.

1999

123. *Personal Effects of Elbląg Poorhouse Inmates in the 17th Century*, [w:] *Omnia Res Mobilia. Polish Studies in Posthumous Inventories of Movable Property in the 16th–19th Century*, red. J. Kruppé, A. Pośpiech, Warszawa, s. 201–217.

2000

124. *Sławne towary ziem polskich*, [w:] *Gospodarka pod własną banderą: patriotyzm w epoce globalizacji*, red. M.A. Boruc, Warszawa, s. 127–134.
125. *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII w.*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. LXVIII, red. J. Kruppé, Warszawa.
126. (rec.) *Průvodce po budejovických hostincích a kapitoly z jihočeské pivní historie*, red. L. Nikrmajer, J. Petráš, *České Budějovice 1999*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XLVIII, nr 1–2, s. 90–93.
127. (rec.) *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur. Internationaler Kongress Krems an der Donau 4. bis 7. Oktober 1994. Gedenkschrift in Memoriam Harry Kühnel, Wien 1998*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLVIII, nr 1–2, s. 59–68 (współautor Olga Miriam Przybyłowicz).

2001

128. *Mienie godne szlachcica i mieszczanina w krajach Europy Środkowej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 1–2, s. 81–94.
129. (kom.) *Die Nachlass-Verzeichnisse der Deutschen Kaufleute in Tallin, Bd. II: 1752–1775*, wyd. R. Pullat, *Tallin 2002*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 4, s. 413.
130. (kom.) *Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska*, red. J. Badurík, P. Kónya, R. Pekník, *Prešov 2001*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 4, s. 421–424.
131. (kom.) *Profesor Elżbieta Kowecka (19 IX 1929–8 VIII 2001)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 4, s. 425–426 (współautor Elżbieta Mazur).

2002

132. *Poor and abundant diet in the towns of Royal Prussia in the 17th century*, „Acta Poloniae Historica”, vol. 85, s. 89–127.
133. (red.) *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, Cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, Warszawa (współredaktor Maria Dąbrowska).
134. (rec.) *Andrzej Karpiński, W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIX, z. 1, s. 144–149.
135. (kom.) „*Klio. Czasopismo poświęcone dziejom polskim i powszechnym*”, 1/2001, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. L, nr 2, s. 211–212.
136. (kom.) *Život v barokní Praze 1620–1784. Průvodce Výstavou. Clam-Gallasův palác 24. květa–29. září 2001*, red. J. Mendelová, P. Státníková, *Praha 2001*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. L, nr 1, s. 96–100.

2003

137. *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LI, nr 2, s. 157–176 (współautor Dariusz Główka).
138. *Kleinstädte des frühneuzeitlichen Polens im Spiegel der Gerichtsbücher*, „Vana Tallinn”, t. XIV, s. 74–91.
139. (rec.) *Josef Hrdlička, Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650)*, *České Budějovice 2000*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LI, nr 2, s. 306–313.
140. (kom.) *Gdańszczanin w Berlinie. Daniel Chodowiecki i kultura 2. połowy XVIII wieku w Europie Północnej. Ein Danziger in Berlin. Daniel Chodowiecki und die Kultur Nordeuropas in der 2. Hälfte des 18. Jahrhundert*, red. E. Kizik, E. Barylewska-Szymańska, W. Szymański, *Gdańsk 2002*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LI, nr 3–4, s. 433–434.

2004

141. *Majątek Hansa Stuplina — kramarza z Pasłęka. Przyczynek do kwestii poziomu życia w małych miastach w końcu XVI wieku*, [w:] *Archaeologia et Historia Urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg, s. 305–309.
142. *Małe miasta Rzeczypospolitej Szlacheckiej w zwierciadle ksiąg sądowych. Przykłady Knyszyna i Wojnicza*, „Studia Gnesnensia”, t. XVIII, s. 31–48.
143. *Mieszkański luksus w szlacheckiej Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Pražské mětské elity středověku a raného novověku: jejich proměny, zázemí a kulturní profil*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, *Documenta Pragensia*, t. XXII, Praha, s. 275–293.
144. *Pięćdziesiąt lat historii kultury materialnej*, [w:] *Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w minionym półwieczu*, red. A. Janeczek, M. Dulicz, Warszawa, s. 37–47 (współautorzy Jerzy Kruppé, Tadeusz Roslanowski).
145. (red.) *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [Cykl I], Bydgoszcz (współredaktor Aleksander Jankowski).
146. (rec.) *Johans Andreass Ēzens Rīga 18 Gadsimtā zīmējumi. Johann Andreas Oesen Riga im 18. Jahrhundert Zeichnungen*, red. P. Pētersone, V. Avoti, *Historische Quellen III, Riga 2003*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 4, s. 513–514.
147. (kom.) *Między Zachodem a Wschodem, t. II: Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Poraziński, S. Roszak, *Toruń 2003*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 3, s. 369–370.

2005

148. *Inwentarze majątkowe gdańszczan w XVII wieku*, „Pomerania”, nr 3, s. 50–53.
149. *Krämer und Kramwaren in Kleinstadten Polens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, „Vana Tallinn”, t. XVI, s. 228–244.
150. (rec.) *Jiří Woitsch, Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století, Národopisná knihnice 40, Praha 2003*, „Przegląd Historyczny”, t. 96, nr 2, s. 381–384.
151. (kom.) *Marian Surdacki, Edukacja i opieka społeczna w Urzędowie XV–XVIII w.*, *Lublin 2004*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 2, s. 249–250.

2006

151. *Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa,

- J. Kruppé, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. LXXI, red. J. Kruppé, Warszawa, s. 145–155.
152. *Gewürzkrämladen und sein Inhalt: die Frage des Versorgungsstandards der Städte Mitteleuropas im 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts*, „Barok”, R. XIII, numer specjalny, s. 195–202.
153. (rec.) *Maria Bogucka, Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIV, nr 2, s. 240–243.
154. (rec.) *Zegary gdańskie: wystawa zorganizowana w 35-lecie Muzeum Historycznego Miasta Gdańska*, red. E. Barylewska-Szymańska, D. Kaczor, K. Nawrock, S.S. Mielaszkiewicz, Z. Prószyńska, W. Szymański, *Gdańsk 2005*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIV, nr 3–4, s. 371–374.
155. (kom.) *Die Nachlassverzeichnisse der Einwohner der Stadt Pernau 1702–1800*, wyd. R. Pullat, Tallinn 2005, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIV, nr 2, s. 247–248.

2007

156. *Podstawowy jadłospis mieszczan w Polsce w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dobrou chut', velkoměsto*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, Dokumenta Pragensia, t. XXV, Praha, s. 133–142.
157. (kom.) „*Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*”, konferencja w Kielcach, 6–7 grudnia 2007 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 3–4, s. 398–400.
158. (kom.) *Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803*, wyd. R. Pullat, Tallinn 2005, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 1, s. 97.
159. (kom.) *Die Nachlassverzeichnisse der Literaten in Tallinn 1710–1805*, wyd. R. Pullat, Tallinn 2007, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 3–4, s. 370–371.
160. (kom.) *Nicolausa Volckmara Viertzig Dialogi 1612. Źródło do badań nad życiem codziennym w dawnym Gdańsku*, wyd. E. Kizik, *Gdańsk 2005*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 1, s. 95–97.
161. (kom.) *Rewizja spustoszenia od wojsk i ludzi pod Sandomierzem zgromadzonych w roku 1606 spisana*, wyd. J. Muszyńska, Kielce 2007, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 3–4, s. 370.
162. (kom.) „*Vana Tallinn*”, *XXIII*, 2008, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, nr 3–4, s. 373–374.

2008

163. *Alte Gegenstände im Besitz der Szlachta und des Bürgertums im Polen des 17. Jahrhunderts*, [w:] *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Internationaler Kongress Krems an der Donau 16. bis 18. Oktober 2006*, red. E. Vavra, Wien, s. 243–255.
164. *Drogi równoległe. Refleksja historyka na marginesie pierwszego polskiego antropologicznego zarysu świata rzeczy*, „Etnografia Polska, R. LII, nr 1/2, s. 159–165.
165. *Nauczyciele i medycy. Bieda i bogactwo intelektualistów w miastach Polski XVI–XVII w.*, [w:] *Město a intelektuálové: od středověku do roku 1848*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, Dokumenta Pragensia, t. XXVII, Praha, s. 813–825.
166. (rec.) *Wojciech Tomasik, Ikona nowoczesności. Kolej w literaturze polskiej*, Wrocław 2007, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVI, nr 1, s. 116–119.

2009

167. *Buty chłopskie: z oferty handlowej niewielkich miast Polski centralnej dla wsi w XVII wieku*, [w:] *Folwark — wieś — latyfundium: gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, Sz. Kazusek, J. Pielas, Kielce, s. 211–217.

168. *Dzieje piwa w Polsce nowożytnej*, „Mówią Wieki”, nr 12 (599), s. 68–72.
169. *Wczesnonowożytni erudyci, pedagodzy i gramatycy o wojnie i jej ludziach (przyczynek do ówczesnej wiedzy o świecie)*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowo-wschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, red. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz, s. 287–297.
170. (rec.) *Alterskulturen des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Internationaler Kongress Krems an der Donau 16. bis 18. Oktober 2006*, red. E. Vavra, Wien 2008, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, nr 2, s. 301–308.
171. (kom.) *Maria Bogucka, Ludzie z Kresów, Warszawa 2009*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, nr 2, s. 321.
172. (kom.) *Dziedzictwo techniczne Borów Tucholskich*, red. J. Woźny, Bydgoszcz–Tuchola 2009, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, nr 2, s. 327–328.
173. (kom.) *Boris Rodionov, Polugar. Vodka ktoruju my poterjali, Moskva 2009*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, nr 3–4, s. 463–465.
174. (kom.) „*Vana Tallinn*”, XX (XXIV), 2009, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVII, nr 2, s. 323–324.

2010

175. *Biesiada europejska według rozmówek z XVI–XVII w.*, [w:] *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej*, red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, s. 317–325.
176. *Das Bildnis der Kleinstädte von Polen-Litauen im 16.–17. Jahrhundert*, „Vana Tallinn”, t. XXI, s. 88–103.
177. (rec.) *Stanisław Czerniecki, Compendium Ferculorum albo zebranie potraw*, wyd. J. Dumanowski, M. Spychaj, *Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne, t. 1*, red. J. Dumanowski, Warszawa 2009, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVIII, nr 1, s. 160–163.
178. (kom.) „*Modus Vivendi III*”, konferencja w Tallinie, 4–5 października 2010 r. *Jubileusz Profesora Raimo Pullata*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVIII, nr 3–4, s. 462–464.
179. (kom.) „*Smak staropolski. Źródła i metody badań nad dawną kuchnią*”. *Seminaria z historii kultury materialnej. Spotkanie I, Warszawa, 27 kwietnia 2010 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVIII, nr 3–4, s. 461–462.
180. (kom.) *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, red. E. Kizik, cz. 1, Gdańsk 2009, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVIII, nr 2, s. 320–322.

2011

181. *Jedzenie oraz inne sprawy. Codziennosc Europy Środkowej we wczesnonowożytnych rozmówkach do nauki języków obcych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIX, nr 1, s. 41–52.
182. *Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIX, nr 3–4, s. 415–422.
183. *Ulubione piwa Koroniarzy i Prusaków w XVI–XVII wieku*, [w:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Kuchnia dawnych ziem pruskich — tradycja i nowoczesność*, red. T. Chrzanowski, Olsztyn, s. 91–98.

2012

184. (rec.) *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta*

Gdańska i Uniwersytet Gdański dla upamiętnienia 100-lecia otwarcia muzeum wnętrz mieszczańskich w Domu Uphagena w dniach 3–4 listopada 2011 roku, red. B. Możejko, współprac. E. Barylewska-Szymańska, *Gdańsk 2012*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 4, s. 657–660.

185. (kom.) *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski, *Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie Zabytki Kulinarne, t. II*, red. J. Dumanowski, Warszawa 2011, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 3, s. 530–531.
186. (kom.) *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego, cz. 2*, red. E. Kizik, Warszawa 2011, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 3, s. 529–530.

2013

187. *Das Haus eines Malzenbauers Zum Lebensstandard wohlhabender Bürger in Elbing in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, „Vana Tallinn”, t. XXIV, s. 85–97.
188. *Jedzenie w dawnej Polsce. Rzeczywistość a próby rekonstrukcji smaku*, [w:] *Młodość historii. Rekonstrukcja historyczna na Kujawach i Pomorzu jako pasja i przedmiot badań naukowych*, red. A. Kosecki, Toruń, s. 9–14.
189. *Listy przydatne poznaniu codzienności. Uwagi na marginesie Jerzego Dygdały edycji korespondencji urzędników radziwiłłowskich z doby bezkrólewia 1733–1744*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXI, nr 4, s. 644–651.
190. *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Städte im Kontext der Forschungen zur materiellen Kultur in der polnischen Historiografie in den letzten zwanzig Jahren*, [w:] *Mesta ve stredoveku a raném novoveku jako badatelské téma posledních dvou desetiletí*, red. O. Fejtoová, Documenta Pragensia, t. XXXII, nr 1, Praha, s. 529–556.
191. *Quasi civitas. Europejskie kryteria miejskości a rzeczywistość małych miast Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, [w:] *Interpretatio rerum gestarum. Studia ofiarowane profesorowi Januszowi Ostoją-Zagórskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. A. Jankowski, J. Maciejewski, Bydgoszcz, s. 172–181.
192. (kom.) *Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z lat 1721, 1737 i 1752*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXI, nr 3, s. 495–496.
193. (kom.) *Raimo Pullat, Risto Pullat, Morze wódki. Przemysł spirytusu na Bałtyku w okresie międzywojennym*, Kraków 2013, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXI, nr 3, s. 498.

2014

194. *Obfitość — drożyzna — głód. Atrybuty czasów pomyślności i klęski w Europie wczesnonowożytnej*, [w:] *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 267–273.
195. *Przy staropolskim stole. Rozmowy, pieśni, klótnie*, [w:] *Młodość historii, t. 2: Materialne i niematerialne aspekty rekonstrukcji historycznej*, red. A. Kosecki, Toruń, s. 127–134.
196. *Zagadki kufla nie tylko gdańskich. Uwagi historyka kultury materialnej w związku z pracą Anny Frąckowskiej, Srebrne kufle gdańskie XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXII, nr 1, s. 147–151.

197. (kom.) *Maria Bogucka, Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku, Warszawa 2013*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXII, nr 1, s. 171–173.
198. (kom.) „*Vana Tallinn*”, *XXV (XXIX)*, 2014, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXII, nr 1, s. 164–165.

2015

199. *W kwestii mieszczańskich standardów ochędóstwa w XVI–XVIII wieku. Propozycja badawcza*, [w:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz, s. 27–37.
200. (red.) *Nie wszystkim umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej. Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej, cykl II*, Bydgoszcz (współredaktor Aleksander Jankowski).
201. (kom.) *Codziennosc dawnej Francji. Życie i rzeczy w czasach ancien régime'u*, red. *M. Figeac, Warszawa 2015*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, nr 3, s. 556–557.
202. (kom.) *Napoleon i sztuka*, red. *M. Choynowski, Warszawa 2015*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, nr 3, s. 557–558.

2016

203. *Dialogi kobiet i o kobietach. Realia codzienności w pomocach do nauki języków polskiego i niemieckiego z XVI–XVII wieku*, [w:] *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis... Kobieta na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Leszno, s. 45–61.
204. „*Mierny zbytek*”. *Stół magnacki w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku oglądany z nieco odmienną perspektywy*, [w:] *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder, Bydgoszcz, s. 141–154.
205. *Odzieżowe „luksusy” w małych miastach Korony i Litwy na przełomie XVI i XVII w.*, [w:] *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, red. E. Wólkiewicz, M. Saczyńska, M. Pauk, Warszawa, s. 205–217.
206. *Wprowadzenie*, [w:] *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder, Bydgoszcz, s. 6–7.
207. (red.) *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Bydgoszcz (współredaktorzy Anetta Głowacka-Penczyńska, Justyna Żychlińska)
208. (rec.) *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*, wyd. *P. Klint, Wrocław 2015*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIV, nr 4, s. 518–520.
209. (kom.) *Dr Janusz Sztetyłło (26 kwietnia 1932–1 września 2016)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIV, nr 4, s. 525–527 (współautor Andrzej Janeczek).

2017

210. (rec.) *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane*, wyd. *J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska, Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne, t. VI*, red. *J. Dumanowski, Warszawa 2016*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 1, s. 106–108.
211. (kom.) *Maria Bogucka, Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku, Warszawa 2016*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 2, s. 280.

212. (kom.) *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorążyczewski, A. Pačevicius, S. Roszak, Toruń 2015, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 1, s. 124–125.
213. (kom.) *Listy z Helu. Korespondencja Romana Komierowskiego z żoną (1904–1913)*, oprac. i wstęp T. Łaszkiwicz, Inowrocław 2015, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 2, s. 282–283.
214. (kom.) *Raimo Pullat, Tallinlase Asjademaailm Valgustussajandil [Świat rzeczy mieszkańców Tallina w stuleciu oświecenia]*, Tallinn 2016, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 2, s. 280–282.
215. (kom.) *Von Degen, Segeln und Kanonen — Der Untergang der Prinzessin Hedvig Sofia*, red. K. Bauman, R. Bleile, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Sandstein Verlag, Dresden 2015, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 1, s. 125–126.

2018

216. *Piwo, wódka i inni konkurenci wina w Polsce nowożytnej*, [w:] *Wino i historia*, Studia z historii wina w Polsce, t. II, red. D. Dias-Lewandowska, G. Kurczewski, Warszawa, s. 20–40.
217. *Rzeczy cenne w testamentach szlachty czeskiej i wielkopolskiej z pierwszej połowy XVII w.*, „Tabularium Historiae”, t. III, s. 113–124.
218. (rec.) *Urszula Świdarska-Włodarczyk, Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 1, s. 111–114.
219. (kom.) *Jan Michał Kossowicz, Diariusz podróży po Europie (1682–1688)*, oprac. i wstęp A. Markiewicz, Warszawa 2017, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 2, s. 248–250.
220. (kom.) *Olsztyn w dokumentach 2. Wybór źródeł do historii rzemiosła 1474–1950*, red. D. Bogdan, Olsztyn 2016, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 4, s. 601–603.
221. (kom.) *Reformacja w Toruniu. Wpływ kultury ewangelickiej na rozwój miasta. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu 9 czerwca–15 października 2017*, red. J. Arszyńska, L. Lewandowska, A. Mierzejewska, Toruń 2017, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 4, s. 605.
222. (kom.) *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska, Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski, t. VII, Warszawa 2017, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 2, s. 247–248.
223. (kom.) *Wojciech Ślusarczyk, Dariusz Chyła, Przemysł chemiczno-farmaceutyczny na Kujawach i Pomorzu Gdańskim (1918/20–1950)*, Bydgoszcz 2017, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 4, s. 606–607.
224. (kom.) *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku, t. 2: Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2), wstęp i oprac. K. Justyniarska-Chojak, J. Pielas, Kielce 2016*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 1, s. 116–117.

2019

225. *Mieszkańskie cnoty magnatów — gospodarność, oszczędność, skąpstwo. Refleksje nieco przewrotne*, [w:] *Honestats et turpitudino. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wie-*

- ku, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok, s. 435–446.
226. *Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarnej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej. Uwagi wstępne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 1, s. 41–53.
227. *Napoje alkoholowe w miastach centralnej Polski w XVI–XVII wieku*, [w:] *Brzeziny i region. Przeszość w narracji interdyscyplinarnej. Archeologia — architektura — sztuka — historia*, red. L. Tyszler, Studia Brzezinensia, t. 2, Brzeziny–Łódź, s. 185–190.
228. *Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 4, s. 449–488.

2020

229. *Prowincjusze i detaliści. Drobnny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII–początku XVIII wieku*, Warszawa.
230. *Testamenty szlachty z dawnej Rzeczypospolitej. Historyk w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania antropologiczne*, [w:] *Antropologiczne wędrówki po „miejscach” bliskich i dalekich. Księga jubileuszowa dla Profesor Iwony Kabzińskiej*, red. D. Demski, J. Derlicki, A. Woźniak, Warszawa, s. 211–219.
231. (rec.) *Polska i świat przez kuchnię. Studia o dziedzictwie kulinarnym*, red. A. Kamler, D. Pietrkiewicz, K. Seroka, Warszawa 2018, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVIII, nr 3, s. 421–428.
232. (rec.) *Wojciech Tygielski, W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej*, red. A. Kalinowska, Warszawa 2019, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVIII, nr 4, s. 613–614.
233. (rec.) *Mariola Tymochowicz, Tradycyjne pożywienie chłopskie na Lubelszczyźnie*, Lublin 2019, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVIII, nr 3, s. 428–433.
234. (kom.) *Marcin Łukasz Majewski, Cech rzeźników piotrkowskich w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2020, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVIII, nr 2, s. 253–254.

2021

235. *Wieprzowina we wczesnonowożytnej Koronie Polskiej. Mięso lekceważone?*, „Tabularium Historiae”, t. IX (w druku)
236. (kom.) *Maria Bogucka (1 VI 1929–27 X 2020)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIX, nr 1, s. 135–137.
237. (kom.) *Krew. Medyczne i kulturowe aspekty na przestrzeni dziejów*, red. W. Ślusarczyk, R. Wilczyńska, G. Frischke, Lublin 2020, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIX, nr 2, s. 267–268.
238. (kom.) *Ernst Schubert, Jedzenie i picie w średniowieczu*, Toruń 2019, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIX, nr 1, s. 131.

Opracowanie

Magdalena Bis

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0002-0108-7625>)

Anetta Głowacka-Penczyńska

(Bydgoszcz; <https://orcid.org/0000-0002-8435-3211>)

Wojciech Bis

Wilczyńska — mieszkalno-obronna siedziba na pograniczu Mazowsza i Małopolski z końca XV–drugiej połowy XVII wieku

Abstrakt: W artykule zaprezentowano nieznane dotąd w literaturze naukowej założenie obronno-rezydencjonalne znajdujące się w miejscowości Wilczyńska, w obecnym woj. lubelskim. W tekście omówiono wnioski z kwerendy w źródłach pisanych, na podstawie której ustalono dysponentów siedziby, zmiany własnościowe i etapy jej funkcjonowania. W wyniku prospekcji terenowej oraz analizy numerycznego modelu terenu określono obecny stan zachowania obiektu, jego rozmiary, formę i elementy składowe, a także jego wstępną chronologię. Siedziba powstała przypuszczalnie w XV, a funkcjonowała co najmniej do połowy XVII wieku.

Abstract: This article presents a defensive-residential complex located in the village of Wilczyńska, in the current Lublin voivodeship, which has not yet been described in academic publications. The text discusses conclusions drawn from the survey of written sources which served as the basis for establishing the identities of the holders of the discussed estate, changes of ownership title, and stages of the residence's functioning. As a result of the field survey and the analysis of the digital elevation model, the present state of preservation of the building, its size, form, and components, as well as its preliminary chronology, were determined. The residence was probably built in the 15th century and functioned at least until the mid-17th century.

Słowa kluczowe: Wilczyńska, zamek, ziemia stężycka, Gostomscy, Ciołkowie

Key words: Wilczyńska, castle, Stężyca Land, Gostomski family, Ciołek family

- I. Informacje ze źródeł pisanych o miejscowości, obiekcie i jego właścicielach.
- II. Wstępne rozpoznanie powierzchniowe i obserwacje na podstawie numerycznego modelu terenu.
- III. Hipotezy dotyczące przekształceń funkcjonalnych.
- IV. Wybrane analogie.
- V. Zakończenie

Wilczyńska to obecnie niewielka wieś położona w północnej części województwa lubelskiego, w gminie Wola Mysłowska, należącej do powiatu łukowskiego. Jej metryka sięga późnego średniowiecza, a dzieje u schyłku średniowiecza i we wczesnej nowożytności związane były ze znanymi rodzinami Ciołków i Gostomskich. To w wyniku ich inwestycji powstała tam siedziba o funkcji obronnej i mieszkalnej.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja tytułowego obiektu *architecturae militaris*¹ nieznanego w literaturze naukowej, który nie był dotychczas przedmiotem badań historycznych ani archeologicznych. W opracowaniu uwzględniono wyniki kwerendy w źródłach pisanych,

¹ Założenie w Wilczyńskich nie figuruje w katalogach zamków polskich opracowanych przez Bohdana Guerquina oraz w nowszym, przygotowanym przez zespół badaczy: Leszka Kajzera, Stanisława Kołodziejki i Jana Salma, por.: Guerquin B. 1984; Kajzer L., Kołodziejki S., Salm J. 2004. W ostatnim dwudziestolecu także nie było ono tematem publikacji naukowych.

dzięki której uzyskano wskazane tu informacje o dysponentach założenia, zmianach własnościowych i kolejnych etapach funkcjonowania budowli. Zaprezentowano wysokościowy model terenu sporządzony dla tego obiektu, który umożliwił określenie jego obecnego stanu zachowania, rozmiarów, formy i elementów składowych. Natomiast w efekcie prospekcji terenowej ustalono rodzaj materiałów budowlanych zastosowanych do wzniesienia budowli, a w wyniku wywiadów z obecnymi mieszkańcami Wilczysk zebrano informacje o znaleziskach ruchomych stamtąd pochodzących. Zgromadzone zabytki, datowane na okres nowożytny, potwierdzają funkcjonowanie założenia jeszcze w XVII w.

I. Informacje ze źródeł pisanych o miejscowości, obiekcie i jego właścicielach

W przeszłości Wilczyska zlokalizowane były w ziemi stężyckiej, wchodzącej w XVI w. w skład województwa sandomierskiego². Miejscowość zawsze znajdowała się z dala od głównych ośrodków administracyjnych, na pograniczu dwóch historycznych krain — Mazowsza i Małopolski. Początki osady nie są dokładnie rozpoznane. Przyjmuje się, że już w pierwszej połowie XIV w. Wilczyska należały do Andrzeja Ciołka³ i funkcjonowała w tym czasie parafia włączona do archidiakonatu radomskiego. Z wykazu opłat świętopietrza wynika, że w latach 1335–1338 odprowadzano z miejscowej świątyni opłatę w wysokości 3 groszy⁴, a parafię zamieszkiwało wówczas 72 mieszkańców⁵. Ustalenie obszaru wchodzącego w skład parafii wilczyńskiej utrudnia zróżnicowany zasięg granic administracji państwowej i kościelnej. W XVI stuleciu tworzące ją wsie znajdowały się bowiem w obrębie dwóch ziem — stężyckiej i łukowskiej⁶. Z terenu włączonego do omawianej parafii jeszcze w pierwszej połowie XV w. wydzielono miejscowość Mały Radoryż, na potrzeby utworzenia nowej jednostki administracji kościelnej w pobliskim Wojcieszkowie⁷.

Z roku 1458 pochodzi informacja o dziale dóbr po Andrzeju Ciołku z Żelechowa między jego synów. W wyniku tego podziału Wilczyska wraz z innymi miejscowościami przypadły Andrzejowi, który miał trzech synów — Jana, Andrzeja i Stanisława⁸. Według *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego...* w roku 1505 dziedzicem Wilczysk był już ów Jan Ciołek⁹. Potwierdza to dokument spisany 40 lat później — 9 marca 1508 r. przed królem Zygmuntem I Starym, w którym zatwierdzono podział majątku z 15 października 1499 r., wpisany do akt ziemskich radomskich między braćmi Janem i Andrzejem Ciołkami, a dotyczący schedy po bracie Stanisławie. W efekcie tego działu dobra wilczyńskie przypadły właśnie Janowi¹⁰.

² Atlas Historyczny Polski. 1993b, s. 48–49.

³ Kurzyp K. 1990, s. 59.

⁴ Monumenta Poloniae Vaticana. 1913, s. 389.

⁵ Ladenberger T. 1930, s. 70.

⁶ W powiecie łukowskim województwa lubelskiego leżały: Grudź, Kamień, Lisikierz, Mysłów, Osiny, Wnętrzne oraz Wola Mysłowska, natomiast w powiecie stężyckim województwa sandomierskiego: Ciechomin, Germanicha, Gole Łazy, Guzówka, Jarczew, Kamionka, Lis, Powały, Turzec, Wilczyska oraz Zasiadały, zob.: Atlas Historyczny Polski. 1993a; Szady B. 2010, s. 836–837.

⁷ Parafię w Wojcieszkowie erygował biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki, 15 VI 1437 r. na podstawie fundacji dokonanej przez dziedzica teje wsi, Klemensa z Bielan herbu Ciołek, w dniu 9 VI 1437 r. W jej skład weszły, poza Wojcieszkowem, wsie: Burzec i Bystrzyca (z parafii Tuchowicz), Gułów, Oszczepalin i Hordzież (z parafii Kock oraz wymieniony wyżej Mały Radoryż, należący do parafii Wilczyska, por.: Litak S. 1964, s. 72–73; Szady B. 2008, s. 9).

⁸ Andrzej otrzymał również Żelechów, Wołę Żelechowską i Kemblów (dziś Kęblów). Znacznie lepiej uposażony został Mikołaj, który w samym powiecie stężyckim otrzymał Łaskarzew, Sobolów, Krempe, Pilczyn, Wirzbiny, Bajce i Wojcieszków, por.: Boniecki A. 1900, s. 218.

⁹ Słownik Geograficzny. 1893, s. 461–462.

¹⁰ Z działu po swoim bracie Stanisławie Jan Ciołek z Wrzeszczowa otrzymał wsie w pow. radomskim województwa sandomierskiego: Wilczyska ze znajdującym się tam *fortalicium*, Ciechomin, Kęblów i Łomnice;

W zapisce z 1499 r. figuruje Stanisław z Wilczysk, co może sugerować, iż istniała tu jego siedziba mieszkalna. W dokumentach z późniejszych lat Jan jako nowy dziedzic tych dóbr również określany jest jako pochodzący z Wilczysk. Informacje takie odnotowano kilkakrotnie w *Metryce Koronnej* — pod datą 30 maja¹¹ i 22 czerwca 1511 r.¹² oraz 6 października 1525 r. W tym ostatnim przypadku wspomniano o „Janie Ciołku z Wilczysk, dziedzicu Żelechowa”¹³.

Siedzibą rodową Ciołków był właśnie Żelechów. Miejscowość ta w pierwszej połowie XV w. uzyskała prawa miejskie¹⁴. W wyniku podziałów majątkowych dobra żelechowskie na początku XVI stulecia (po roku 1515) stały się przedmiotem konfliktu rodzinnego między Janem Ciołkiem a jego przyrodnim bratem, Feliksem z Zielonki, starostą łukowskim. Spór o te majątkowości był na tyle poważny, że król Zygmunt Stary polecił interweniować kasztelanowi sandomierskiemu, Mikołajowi z Szydłowca, nawet z użyciem siły¹⁵. Prawdopodobnie sprawa ta zakończyła się pozytywnie dla Jana, który w roku 1527 pisał się już „z Żelechowa”, o czym świadczy zapis sporządzony przed starostą radomskim. Dotyczył on wpłaty wadium w wysokości 5000 florenów w kwestii nieokreślonej w tym dokumencie, ale dotyczącej relacji między Feliksem z Zielonki i Janem¹⁶.

W roku 1569 dobra w Wilczyskach nadal były własnością Ciołków, którzy według rejestru poborowego odprowadzali wtedy opłatę z 22 łańów¹⁷ i należały do dużych wsi, liczących ponad 250 mieszkańców¹⁸. W późniejszym rejestrze (z 1576 r.) odnotowano, że w Wilczyskach funkcjonowały cztery karczmy mające prawo ważenia piwa i dwa młyny wodne korzystające łącznie z pięciu kół¹⁹. Ponadto w spisie tym odnotowano, że Stanisław Ciołek z Żelechowa posiadał w ziemi stężyckiej duży klucz majątkowy składający się z 17 wsi i dwóch części, o łącznej wielkości 125 łańów kmiecych. W ich skład wchodziły też Wilczyska²⁰. Część dóbr było dzierżawionych przez okoliczną szlachtę, m.in. przez Anzelma Gostomskiego, wojewodę rawskiego²¹.

Prawdopodobnie między rokiem 1576 a 1595 majątność wilczyska znalazła się w rękach Gostomskich. Nieznane są jednak okoliczności jej przejęcia. Brak także, jak dotąd, wiadomości

a w woj. lubelskim: Glinny Stok, Miłków i Uszmine. Natomiast Andrzej Ciołek z Żelechowa uzyskał wieś Gorzec w woj. sandomierskim, w pow. radomskim. Podczas wpisu przez królem w 1508 r. Jan Ciołek przyznał, że otrzymany przez niego dział jest użyteczniejszy i bardziej dochodowy, a kierując się „zarliwą miłością do brata” daje mu 450 grzywien i szubę atlasową podbitą gronostajem wartości 50 grzywien, zapisując je na wsiach Borowa i Łomnica tak, aby Andrzej Ciołek i jego spadkobiercy je dzierżyli i z nich korzystali, dopóki Jan Ciołek lub jego spadkobiercy tychże 500 grzywien im nie spłacą (za odczyt zapisu źródłowego dziękuję mgr. M. Radomskiemu z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN), AGAD, MK, 22, k. 216; MRPS. 1912, s. 21, nr 8697.

¹¹ AGAD, MK, 26, k. 42v–43; MPRS. 1912, s. 94, nr 10090.

¹² AGAD, MK, 25, k. 64; MPRS. 1910, t. IV, vol. 1, s. 71, nr 1208.

¹³ AGAD, MK, 39, k. 519–521; MPRS. 1912, s. 319, nr 14331 i 14332.

¹⁴ Nie zachował się dokument lokacyjny dla Żelechowa. Na podstawie dokumentu wystawionego przez Kazimierza Jagiellończyka przyjmuje się, że nastąpiło to ok. 1447 r. Prawdopodobnie do lokacji doszło wcześniej. W księgach ziemskich lubelskich wójta żelechowskiego, Wojciecha Crispusa, odnotowano już w 1418 r., Bis W., Herbich T., Ryndziejewicz R., Zbieranowski M. 2018, s. 354.

¹⁵ Bis W., Herbich T., Ryndziejewicz R., Zbieranowski M. 2018, s. 355.

¹⁶ AGAD, MK, 42, k. 264v; MRPS. 1910, s. 306–307, nr 5208.

¹⁷ Pawiński A. 1886, s. 335. Również wcześniej, tj. w roku 1564 i 1567 odprowadzano opłatę w wysokości 44 groszy od takiego samego areалу, por.: AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 28, k. 242; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 30, k. 425.

¹⁸ Na podstawie szacunków z rejestrów poborowych i oznaczeń na mapie Polski w drugiej połowie XVI w., por.: Atlas Historyczny Polski. 1993a.

¹⁹ AGAD, ASK I, 9, k. 207v.

²⁰ Pozostałe wsie to: Ciechomin, Grabów, Goniwilk, Guzówka, Kamionka, Kęblów, Łomnica, Ostrożenie, Powały, Przyłek, Sobolów, Turzec, Wiśniówka, Wola Ostrożeńska, Wola Żelechowska, Zasiadały, a ponadto część wsi Górzna i Woli Łącznej, Atlas Historyczny Polski. 1993b, s. 103.

²¹ Atlas Historyczny Polski. 1993b, s. 100, 103.

o możliwej sprzedaży tych dóbr przez Ciołków. Zapewne do takich transakcji dochodziło, a śladem jednej z nich jest informacja z 12 grudnia 1591 r. wpisana do *Metryki Koronnej*. Król zezwolił wtedy Stanisławowi Gostomskiemu²², wojewodzie rawskiemu i staroście sandomierskiemu, na przejęcie w dożywocie wsi królewskich Krempa i Pogorzelec w ziemi stężyckiej z rąk Stanisława Ciołka i innych posesorów²³.

W częściowo zachowanej dokumentacji z wizytacji diecezji krakowskiej w latach 1565–1570 z polecenia biskupa Filipa Padewskiego uwzględniono także kościół w Wilczyskach²⁴. Świątynia nie figurowała wśród wymienionych w tym spisie, sprofanowanych obiektów²⁵. W późniejszej wizytacji, zarządzanej przez kardynała Jerzego Radziwiłła i przeprowadzonej niemal w całej diecezji krakowskiej w latach 1595–1599²⁶, na terenie dekanatu stężyckiego odnotowano trzy świątynie, które uległy profanacji — w miejscowościach Wilczyska, Okrzeja i Drażgów²⁷. Kościół w Wilczyskach został bowiem zamieniony na zbór ewangelików reformowanych, któremu w 1595 r. patronował Stanisław Gostomski, a ministrował kalwinista, Piotr Milicz (Milicius)²⁸.

Gostomski do końca pozostał innowiercą, zmarł bezpotomnie w roku 1598, zaś dobra wilczyjskie przejął jego brat Hieronim. On również był protestantem, jednak w czasie sejmu w 1589 r. dokonał konwersji na katolicyzm i stał się „jednym z bardziej niebezpiecznych prześladowców różnowierców i sztandarowym przywódcą polskiej kontreformacji”²⁹. Wtedy też rozwinęła się jego kariera polityczna — został wojewodą poznańskim (w 1592 r.), następnie starostą sandomierskim (w 1597 r.)³⁰. Miał ku temu również odpowiednie podstawy materialne³¹. Odziedziczył po ojcu starostwa wareckie i grójeckie (w 1586 r.), zaś rok wcześniej otrzymał od Stefana Batorego starostwo sannickie. Od Zygmunta III, oprócz miejscowości Środa i Wałcz, w roku 1588 otrzymał starostwa gabińskie i mosińskie, zaś w 1597 r. sandomierskie oraz dzierzawę strzelecką³². Prowadził intensywną działalność fundacyjną, m.in. zakładając szpitale w Grodźcu (w 1596 r.)³³ oraz w Sandomierzu (w 1604 r.). Na utrzymanie tej drugiej placówki zapisał pięć tysięcy złotych ze swoich dóbr w Wilczyskach³⁴. W 1598 r. wybudował kaplicę przy kościele parafialnym w Środzie, w 1602 r. ustanowił dla jezuitów sandomierskich pensję 2 tysięcy florenów i uposażył zakon, przekazując wieś leżącą w powiecie sandomierskim³⁵. W Sandomierzu ufundował jezuitom również szkołę nazwaną później Collegium Gostomianum³⁶.

²² Był najstarszym synem Anzelma, wojewody rawskiego i jego pierwszej żony — Narzymskiej, kasztelaneki płockiej, Lepszy K. 1959/1960b, s. 367.

²³ Sumariusz Metryki Koronnej. 2009, s. 191.

²⁴ Gielma T. 1946, s. 80.

²⁵ Bukowski J. 1883, s. 405–419; Atlas Historyczny Polski. 1993b, s. 62.

²⁶ Kuśmierczyk R. 2003, s. 226.

²⁷ Bukowski J. 1883, s. 681–682.

²⁸ Lepszy K. 1959/1960b, s. 367; por. też Bukowski J. 1883, s. 681.

²⁹ Lepszy K. 1959/1960a, s. 364.

³⁰ Tazbir J. 1986, s. 475; Opaliński E. 1981, s. 62.

³¹ Jego ojciec, Anzelm Gostomski, zgromadził znaczny majątek, w skład którego oprócz licznych dzierżaw wchodziło 29 wsi dziedzicznych położonych w województwach: rawskim, mazowieckim, sandomierskim i płockim, por.: A. Podraza 1959/1960, s. 362–363.

³² Anusik Z. 2004, s. 14.

³³ Opaliński E. 1981, s. 57.

³⁴ Buliński M. 1879, s. 409. Szpital znajdował się u podnóża zamku sandomierskiego, obok ufundowanego także przez H. Gostomskiego drewnianego kościoła pod wezwaniem św. Hieronima. W rejonie kościoła zlokalizowano także cmentarz dla ubogich. Zniszczona świątynia została rozebrana w XIX w., a obraz św. Hieronima przeniesiono do kościoła św. Ducha, Nasiadka M. 2010, s. 41.

³⁵ Opaliński E. 1981, s. 5.

³⁶ Czaplński W., Długosz J. 1976, s. 50; Kunkel R., Mrozowski P. 1996, s. 150–153.

Zaraz po śmierci brata Stanisława (w 1598 r.) Hieronim Gostomski przywrócił w Wilczyskach kościół i utrzymywał wikarego, chociaż nadal nie było tam plebana³⁷. Jeszcze tego samego roku kościół został rekonceyliowany przez kardynała Radziwiłła³⁸. Z akt wizytacji w 1595 r. wynika, że w tym czasie kościół miał wezwanie Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny³⁹. Hieronim Gostomski zmarł w roku 1609, a Wilczyńska odziedziczył jego syn, Jan z Leżenic, wojewoda inowrocławski (od 1611 r.), następnie kaliski (od 1620 r.)⁴⁰.

W 1623 r., po śmierci tegoż Jana, majątek po nim przejął niepełnoletni syn, Franciszek Hieronim, którego opiekunem prawnym został m.in. stryj — Zygmunt Gostomski. Ten ostatni, w 1627 r. otrzymał od bratanka w dzierżawę dobra obejmujące również Wilczyńska⁴¹. Po bezpotomnej śmierci Franciszka Hieronima Gostomskiego majątek w Wilczyskach i w Pawłowicach pozostał w dożywotniej dzierżawie jego żony, Marianny z Gembickich⁴². Jej kolejne małżeństwa wpłynęły na zmiany własnościowe opisywanych dóbr. W roku 1647 poślubiła Jana Odrzywołskiego, kasztelana czernichowskiego, zaś w 1653 r. Zbigniewa Ossolińskiego, wojewodę podlaskiego. Marianna z Gembickich Ossolińska zmarła w roku 1670⁴³.

Pod koniec XVI w., gdy Gostomscy przejęli dobra wilczyskie, zapewne rozpoczęli tu budowę obiektu mieszkalnego. W relacji Szymona Starowolskiego, wydanej w latach trzydziestych XVII w., tutejszy zamek, będący ich własnością, nie tylko funkcjonował, ale uznany został przez pisarza za najpiękniejszy w ziemi stężyckiej⁴⁴. Już nieco wcześniej, tj. w drugiej dekadzie XVII w., obiekt najpewniej był oddany do użytku i odpowiednio wyposażony, gdyż to właśnie w nim Jan Gostomski w okresie od 9 do 11 kwietnia 1617 r. podejmował parę królewską — Zygmunta III Wazę i Konstancję Habsburżankę, odprowadzających królewicza Władysława na wyprawę moskiewską⁴⁵. Gostomski wystawił wtedy z własnych środków 100 żołnierzy piechoty na wojnę z Moskwą i opłacał ich utrzymanie, co potwierdza jego duże, ówczesne możliwości finansowe⁴⁶.

Nie są znane dalsze losy założenia w Wilczyskach. Prawdopodobnie uległo ono zniszczeniu podczas potopu szwedzkiego w latach 1655–1660, choć nie dysponujemy bezpośrednimi wzmiankami to potwierdzającymi. Mogło do tego dojść już w roku 1655⁴⁷. Brak też informacji źródłowych na temat ewentualnego stopnia destrukcji budowli. Na podstawie danych o stratach wojennych z tego czasu, ale dotyczących dwóch pobliskich miast królewskich — Stężyca i Łukowa, można przypuszczać, że również zamek w Wilczyskach mógł zostać wtedy poważnie uszkodzony. W nocy z 24 na 25 grudnia 1655 r. wojska szwedzkie spaliły bowiem zabudowania miejskie w Stężycy, zaś w 1657 r. wraz z oddziałami księcia siedmiogrodzkiego dokonano kolejnych zniszczeń, m.in. spalenia tamtejszego zamku⁴⁸. Ogromne straty odnotowano również

³⁷ Bukowski J. 1883, s. 681.

³⁸ Atlas Historyczny Polski. 1993b, s. 62.

³⁹ Szymański D. 1993, s. 103, 156. Obecnie miejscowa świątynia nosi wezwanie Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny.

⁴⁰ Boniecki A. 1903, s. 347.

⁴¹ Były to również: Mysłów, Jagodne, Lisikierz, Goniwilk, Zabrody, Chotynia, Sobolew, Sokołów, Przyłęk i inne, por.: Boniecki A. 1903, s. 347.

⁴² Boniecki A. 1903, s. 347; Kurzyp K. 1990, s. 59.

⁴³ Tomaszewska O., Tomaszewski N. 2006, s. 283–284. Informacje o ślubach zawieranych przez Mariannę odnotowano w księgach kościoła w Wilczyskach, por.: Wilczyńska. 1810–1868, Śluby 1640–1649, 1650–1659.

⁴⁴ „W samej już Stężyckiej Ziemi Zamek Wilczyński, co do ozdoby Fabryki napierwsze trzyma miejsce, inne zaś wszystkie budynki w całej tej Ziemi podle są i staroświeckie”, *Opisanie Królestwa Polskiego*. 1765, s. 41.

⁴⁵ *Kronika Pawła Piaseckiego*. 1870. s. 265; Sobieski J. 2010, s. 9–11; Wrede M. 2019, s. 268–269.

⁴⁶ Dworzaczek W. 1959/1960, s. 366.

⁴⁷ *Słownik Geograficzny*. 1893, s. 462.

⁴⁸ Nagielski M., Kossarzewski K., Przybyłek Ł., Haratym A. 2015, s. 440. W ilustracji z 1629 r. odnotowano m.in. że cały zamek wykonany był z drewna, por.: AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, 33, k. 394.

Ryc. 1. Pozostałości kamiennego muru zamku w Wilczyskach pod koniec lat czterdziestych XX w. Fot. z prywatnej kolekcji K. Rajdaszki

Fig. 1. Remains of the stone wall of the Wilczyska castle at the end of the 1940s. Photo: from the private collection of K. Rajdaszko

w Łukowie, w którym przestała istnieć większość miejskiej zabudowy (ze 102 domów wymienionych w 1648 r. pozostało zaledwie 37), spalono także trzy drewniane kościoły i szpital⁴⁹.

Na podstawie wpisów w wilczyjskich księgach parafialnych z lat po potopie (1663, 1666 i 1668) można jednak założyć, że część omawianej budowli przetrwała i nadal, przynajmniej czasowo, podczas pobytu w Wilczyjskach właścicielki, była użytkowana⁵⁰. Z powodu braku odpowiednich przekazów nie wiadomo jednak, czy od lat sześćdziesiątych XVII stulecia podejmowano tu jeszcze jakieś inwestycje budowlane lub przeprowadzano doraźne prace remontowe, próbując utrzymać istniejące zabudowania. Nie zostało też potwierdzone, kiedy dokładnie obiekt zamienił się w całkowitą ruinę, zadokumentowaną przed połową XX w.⁵¹ (ryc. 1), czy był to proces stopniowy i samoistny, na skutek opuszczenia zdewastowanej budowli, czy też przyczyniły się do tego jakieś inne wydarzenia w ciągu XVIII i XIX w.

Wiadomo natomiast, że dobra wilczyjskie jeszcze kilkakrotnie zmieniały właścicieli. W drugiej połowie XVIII w. (do roku 1792) należały do księcia Jerzego Lubomirskiego, generała wojsk koronnych, następnie do Romana Placyda (tylko w roku 1792), szambelana królewskiego, zaś potem do rodziny Wyssogota-Zakrzewskich (do 1825 r.), wreszcie do rodu Korzybskich⁵².

II. Wstępne rozpoznanie powierzchniowe i obserwacje na podstawie numerycznego modelu terenu

Funkcjonujące w Wilczyjskach założenie obronne nie było dotychczas przedmiotem badań historyków i archeologów⁵³. Zostało wpisane do ewidencji zabytków Wojewódzkiego Lubelskiego Konserwatora Zabytków pod numerem A/663 w dniu 17.01.1973 r. jako fortyfikacje

⁴⁹ W pożarze spłonęły też tamtejsze księgi ziemskie i grodzkie, Nagielski M., Kossarzecki K., Przybyłek Ł., Haratym A. 2015, s. 453–454.

⁵⁰ Odnotowano, że w latach 1663, 1666 i 1668 dziedziczka dóbr, Marianna Ossolińska, wojewodzina podlaska i starościna drohicka kilkakrotnie była tu chrzestną, por.: Wilczyjska. 1810–1868, Urodzenia 1660–1669.

⁵¹ Na fotografii zrobionej w 1949 r. zadokumentowano fragment muru kurtynowego wykonanego z kamieni łączonych zaprawą wapienną. W słabo zachowanym licu muru widać też różnej wielkości cegły zastosowane do jego budowy. Na terenie założenia rosła wówczas niewielka roślinność, obecnie zaś to wysoki, gęsty las. Zdjęcie w prywatnych zbiorach mieszkanki Wilczyjsk, Katarzyny Rajdaszki (por. ryc. 1).

⁵² Kurzyk K. 1990, s. 59–60.

⁵³ Wętoszka B. 2015, s. 246. W listopadzie 2020 r. w miejscu obecnego wjazdu na teren dziedzica założenia w Wilczyjskach przeprowadzono kilkudniowe, sondażowe prace archeologiczne, związane z rozpoznaniem stopnia zniszczenia podłoża wałów naruszonych w trakcie prac ziemnych wykonanych przez dotychczasowego dzierżawcę terenu. Badaniami kierował mgr Mieczysław Bienia z Białej Podlaskiej, na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Na ich podstawie potwierdzono, że od strony zachodniej znajdowała się fosa zamkowa, a w profilu północnym wykopu badawczego odsłonięto fragment ceglanoego fundamentu — pozostałość prawdopodobnie zabudowy murowanej funkcjonującej na zachodnim wale założenia, informacja ustna od M. Bienia.

Ryc. 2. Mapa topograficzna nałożona na numeryczny model terenu zamku w Wilczyskach, gm. Wola Mysłowska, pow. łukowski, źródło: geoportal.gov.pl. Oprac. W. Bis

Fig. 2. Topographic map superimposed on the digital elevation model of the Wilczyska castle, Wola Mysłowska commune, Łuków district, source: geoportal.gov.pl. Prepared by W. Bis

ziemne z XVI w. W uaktualnionym rejestrze z 31.12.2020 r. rozszerzono ten zapis; obecnie odnosi się on do ruin fortyfikacji, tzw. zamczyska wraz z systemem wałów i fos (nawadnianych wodą z naturalnego źródła), resztek umocnień murowanych, fundamentów dawnej budowli mieszkalnej i obejmuje najbliższe im otoczenie⁵⁴. Dzięki dużemu zainteresowaniu lokalnej społeczności obiekt ten opisywany jest w lokalnych przewodnikach turystycznych, nie funkcjonuje jednak w obiegu naukowym⁵⁵.

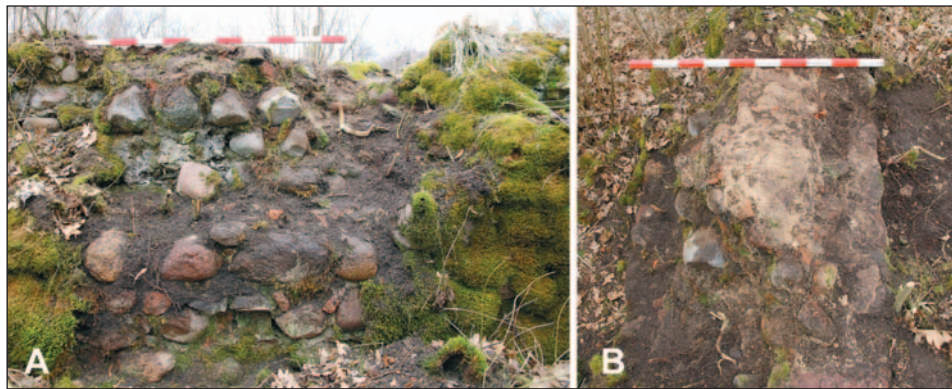
Relikty założenia obronnego znajdują się na wschód od miejscowości Wilczyska, na lewym brzegu rzeki Wilgi, w odległości 200 m na zachód od jej koryta. Położone są około 300 m na północ od dziewiętnastowiecznego murowanego dworu należącego do rodziny Korzybskich, dziedziców dóbr w Wilczyskach od lat dwudziestych XIX stulecia⁵⁶. Pozostałości tytułowego obiektu porośnięte są obecnie gęstym lasem liściastym. Na mapie topograficznej z roku 1965 w skali 1:10 000 odnotowano tu prostokątną strukturę z wjazdem w narożniku południowo-zachodnim. Zlokalizowana była na zachodnim brzegu szerokiej doliny rzecznej (ryc. 2). Podczas prospekcji terenowej w 2018 r. stwierdzono w jej centralnej części prostokątny, zagospodarowany obszar, przeznaczony pod uprawę⁵⁷. Został on zidentyfikowany jako dziedziniec założe-

⁵⁴ Rejestr zabytków. 2020, s. 83; Obwieszczenie. 2021, s. 102.

⁵⁵ Rajdaszka K. 2005; Ajdacki P., Kałużsko J., Sobociński W. 2004, s. 294. W przewodniku turystycznym z 1935 r. odnotowano istnienie w Wilczyskach „resztek ruin starego zamku”, por.: Przewodnik po Polsce. 1935, s. 179.

⁵⁶ Ajdacki P., Kałużsko J., Sobociński W. 2004, s. 294; Kurzyp K. 1990, s. 60.

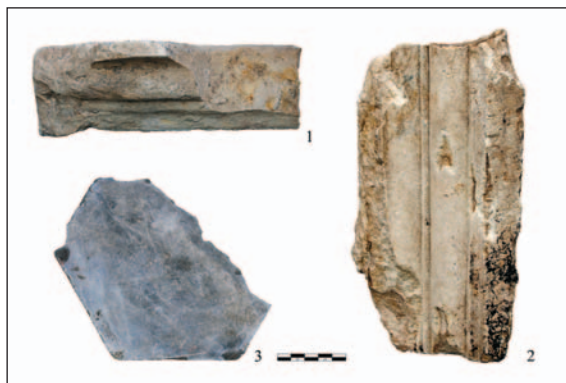
⁵⁷ W lipcu 2018 r. na obszarze założenia przeprowadzono prospekcję terenową, w której udział wzięli: W. Bis, P. Cembrzyński, M. Radomski z Instytut Archeologii i Etnologii PAN oraz M. Zbieranowski z Instytutu

Ryc. 3. Relikty kamiennego fundamentu południowego muru obronnego zamku w Wilczyskach w 2021 r.: A — fragment lica zewnętrznego; B — korona. Fot. W. Bis

Fig. 3. Relics of the stone foundation of the southern defensive wall of the castle in Wilczyca in 2021: A — a fragment of the external face; B — wall coping. Photo by W. Bis

nia obronnego. Z czterech stron otoczony był szerokim rowem będącym pozostałością fosy. Obecnie wypełniony jest wodą i odnotowano w nim kilka przewróconych drzew, ściętych przez bobry. Za fosą zarejestrowano wały ziemne, szczególnie dobrze czytelne po północnej i zachodniej stronie założenia. Na ich powierzchni znaleziono ułamki cegieł i kamieni granitowych. Wzdłuż zewnętrznych krawędzi wałów południowego, wschodniego i częściowo północnego zarejestrowano fragmenty korony i lica podłużnego fundamentu kamiennego (ryc. 3). W trakcie pomiarów geofizycznych wykonanych w 2019 r. na powierzchni majdanu założenia znaleziono niewielkie ułamki nowożytnych naczyń ceramicznych. Ich cechy stylistyczne i technologiczne wskazują, że są to wyroby z XVI–XVII w.⁵⁸ Ponadto, w rejonie przejazdu na teren dziedzińca w 2020 r. znaleziono elementy wyposażenia dawnego założenia, które są w prywatnych zbiorach okolicznych mieszkańców. To detale architektoniczne — kamienne, profilowane części obramień

Ryc. 4. Nowożytne zabytki ruchome z terenu zamku w Wilczyskach — elementy kamienne:

1–2 — fragmenty obramień otworów okiennych lub drzwiowych;

3 — fragment płytki posadzkowej.

Fot. W. Bis

Fig. 4. Modern artefacts from the site of the Wilczyca castle — stone elements:

1–2 — fragments of window or door opening frames;

3 — a fragment of a floor tile.

Photo by W. Bis

Historii PAN. W gromadzenie informacji dotyczących założenia w Wilczyskach zaangażowani byli również: Waldemar Harko, Grzegorz Kapczyński, Katarzyna Rajdaszka, Grzegorz Szymczak, Jan Zduńczyk i Tomasz Związek, którym niniejszym serdecznie dziękuję.

⁵⁸ Po przeprowadzeniu wstępnej analizy zabytki pozostawiono na powierzchni majdanu.

Ryc. 5. Fragmenty kafli płytowych z terenu zamku w Wilczyskach:

- 1 — gzymsowego;
- 2 — wypełniającego;
- 3 — wieńczących.

Fot. W. Bis

Fig. 5. Fragments of panel tiles from the site of the castle in Wilczyška:

- 1 — cornice tile;
- 2 — plain tiles;
- 3 — crown tiles.

Photo by W. Bis

okiennych lub drzwiowych, oraz fragmenty kafli płytowych — reliefowych, szkliwionych na kolor biało-niebieski, które można datować na pierwszą połowę XVII stulecia⁵⁹ (ryc. 4 i 5).

Terenową obserwację obiektu znacznie utrudnia obecnie gęsta szata roślinna, dlatego do ustalenia jego formy i stanu zachowania zastosowano analizę danych pozyskanych w trakcie lotniczego skanowania laserowego ALS — *Airborne Laser Scanning*⁶⁰. Narzędzie to z powodzeniem używane w archeologii pozwala m.in. na opracowanie numerycznych modeli wysokości terenu, a na ich podstawie na określenie stanu zachowania obiektu, jego rozmiarów oraz wykonanie profili wysokościowych i planów warstwicznych. Wspomaga również interpretację funkcji tych obiektów w krajobrazie kulturowym⁶¹ oraz ich inwentaryzację do celów konserwatorskich i popularyzatorskich. Analiza zachowanej formy terenowej pozwala nie tylko na wstępne rozpoznanie badanego obiektu, ale także jego otoczenia⁶².

Przy opracowywaniu numerycznego modelu wysokości terenu założenia w Wilczyskach konieczny był kilkuetapowy proces filtracji danych. Wybrano punkty, których wartości zostały sklasyfikowane jako grunt oraz niska roślinność. Model wygenerowany na tej podstawie pozwala bowiem na dokładniejsze odwzorowanie rzeźby terenu, co jest szczególnie przydatne do analiz archeologicznych⁶³.

Można zatem stwierdzić, że analizowana budowla wraz z systemem fos zajmuje obszar o powierzchni ok. 3,1 ha (ryc. 6 i 7). Ma kształt prostokąta, o długości boków 152 m (po linii wschód–zachód) i 120 m (po linii północ–południe). W jego centralnej części znajduje się prostokątny majdan o wielkości ok. 4000 m² (80 × 50 m). Z czterech stron otoczony jest on mokrą fosą, której szerokość jest zróżnicowana i wynosi od 8 m (w części zachodniej) do 20 m

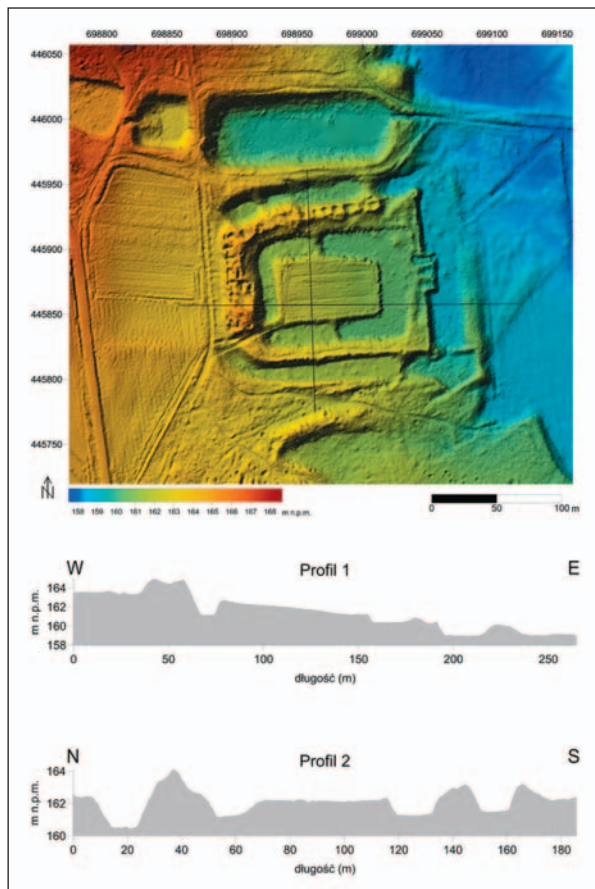
⁵⁹ Por.: Dąbrowska M. 1987, s. 134–135.

⁶⁰ Dane ALS w postaci chmury punktów pozyskane zostały techniką LiDAR (*Light Detection and Ranging*) w czasie realizacji projektu ISOK (Informatycznego Systemu Osłony Kraju przed nadzwyczajnymi zagrożeniami). Są one nieodpłatnie udostępniane do celów naukowych przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii. Numeryczny model terenu można również opracować z mniejszej liczby punktów pomiarowych za pośrednictwem serwisu geoportals.gov.pl.

⁶¹ Legut-Pintal M. 2013, s. 210, 220.

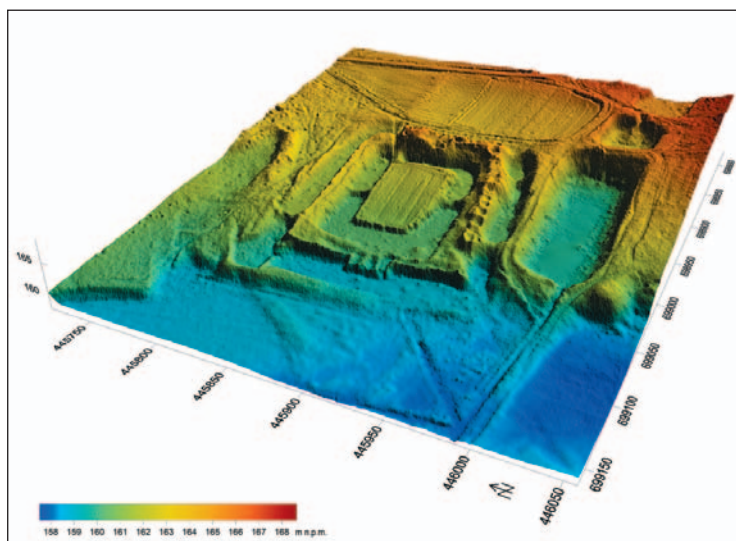
⁶² Legut-Pintal M., Rajski P. 2019, s. 22, 36. Zaletą lotniczego skanowania laserowego jest nieinwazyjność, dokładność, szybkość i niezależność od warunków pogodowych oraz możliwość prospekcji powierzchni w terenie zalesionym, a także rozpoznanie pozostałości obiektów nawet o niewielkich różnicach wysokościowych, Zapłata R. 2015, s. 155.

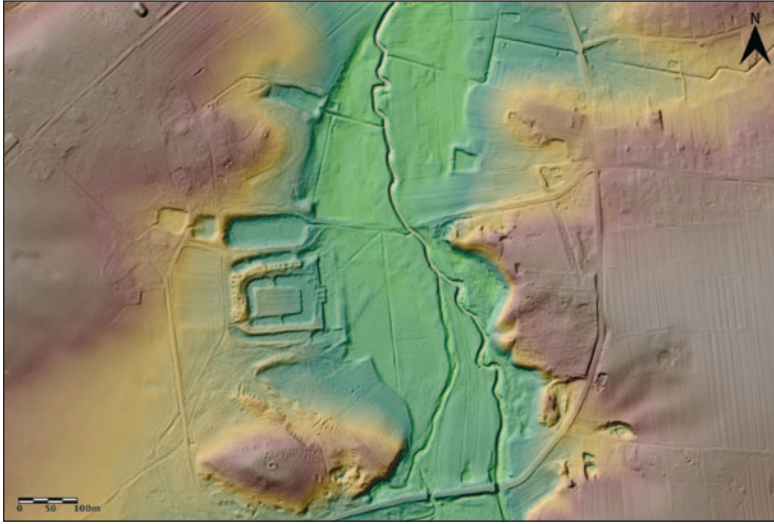
⁶³ Małkowski W. 2016, s. 433.

Ryc. 6 i 7. Numeryczne modele wysokościowe terenu zamku w Wilczyńskach, gm. Wola Mysłowska, pow. łukowski, na podstawie danych z marca 2021 r., udostępnionych przez GUGiK.
Oprac. W. Małkowski

Fig. 6 and 7. Digital elevation model of the Wilczyńska castle area, Wola Mysłowska commune, Łuków district, based on data from March 2021 provided by the Head Office of Geodesy and Cartography (GUGiK).
Prepared by W. Małkowski

Ryc. 8. Mapa hipsometryczna nałożona na numeryczny model terenu zamku w Wilczyskach, gm. Wola Mysłowska, pow. łukowski, źródło: geoportal.gov.pl. Oprac. W. Bis

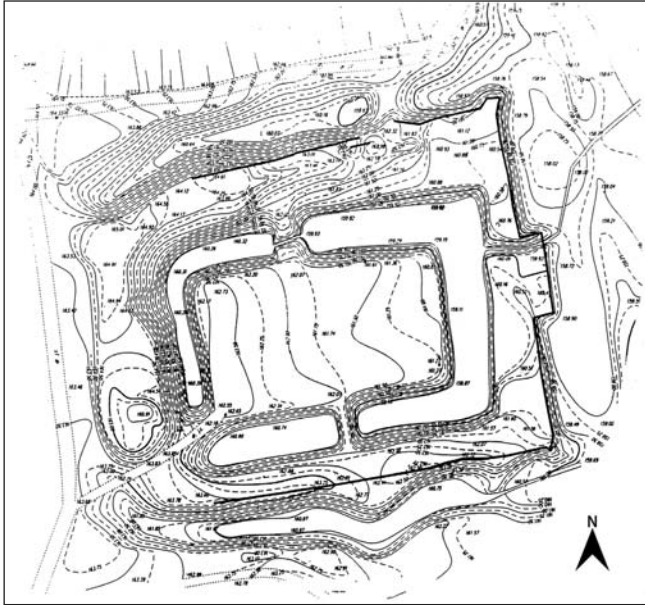
Fig. 8. Digital elevation model of the Wilczyska castle area, Wola Mysłowska commune, Łuków district, source: geoportal.gov.pl. Prepared by W. Bis

(w części wschodniej). W narożniku południowo-zachodnim fosa jest obecnie zasypana, a po nasypie (o szerokości ok. 6 m) poprowadzona jest droga wjazdowa na majdan. Dwie inne groble (o szerokości ok. 3 m) znajdują się w połowie długości północnej i południowej fosy, a ich strop jest poniżej obecnego poziomu dziedzińca. Po zewnętrznej stronie fosy stwierdzono relikty umocnień ziemnych z kamiennymi fundamentami widocznymi w niektórych miejscach. Szerokość tych wałów od strony północnej i zachodniej wynosiła ok. 25 m, od południowej 14 m, zaś od wschodniej 11 m. Ten ostatni odcinek uległ erozji, zwłaszcza w części północno-wschodniej. Wały zachowały się na różnej wysokości — od 164,80 do 160,40 m n.p.m. Za nimi, z trzech stron (wschodniej, południowej i północnej) odnotowano drugi obwód fosy (o szerokości ok. 14–16 m). Ich głębokość jest zróżnicowana. W części północnej i południowej przekracza 2 m, natomiast we wschodniej dochodzi do 1 m. Na podstawie obserwacji numerycznego modelu terenu można założyć, że również przed zachodnim wałem pierwotnie znajdowała się fosa. Jej pozostałością jest niewielkie zagłębienie przebiegające wzdłuż podnóża nasypu ziemnego. Prawdopodobnie w tym rejonie została ona zniwelowana w trakcie budowy drogi znajdującej się obecnie w odległości kilku metrów od zachodniej linii zamku, a prowadzącej do pobliskiego dworu. Ziemię do zasypania fosy pozyskano przypuszczalnie w trakcie kopania dworskich stawów, zapewne w XIX w. Stawy wykonano w pobliżu relikwów zamku, równoległe do północnej fosy⁶⁴ (ryc. 8).

III. Hipotezy dotyczące przekształceń funkcjonalnych

Niewiele wiadomo o sposobie rozplanowania zabudowań na terenie założenia w Wilczyskach. Na podstawie analizy prezentowanego tu numerycznego modelu terenu, niedawnej

⁶⁴ Obecnie największy staw został rekultywowany i napełniony wodą, pozostałe dwa (mniejsze) nie są użytkowane, stanowią zagłębienia terenu porośnięte dziką roślinnością.

Ryc. 9. Mapa warstwicowa zamku w Wilczyskach, gm. Wola Mysłowska, pow. łukowski, z Archiwum Wojewódzkiego Lubelskiego Konserwatora Zabytków, delegatura w Białej Podlaskiej. Autor i skala nieznane, pomiar wykonany w latach siedemdziesiątych XX w.

Fig. 9. Contour map of the castle in Wilczyska, Wola Mysłowska commune, Łuków district, from the Archive of the Lublin Voivodeship Heritage Protection Office, department in Biała Podlaska. Author and scale unknown, measurements made in the 1970s

prospekcji terenowej oraz analogii do pobliskiej siedziby mieszkalno-obronnej w Żelechowie, chciałbym przedstawić wstępne hipotezy⁶⁵.

Na wysokościowym modelu terenu w centralnej części analizowanego obiektu wyraźnie widoczny jest prostokątny majdan otoczony szeroką fosą. W dalszym planie, wokół fosy, znajduje się wał ziemny utworzony zapewne w trakcie jej kopania. Te trzy zachowane elementy przypuszczalnie związane były z funkcjonowaniem w późnym średniowieczu tutejszej, mieszkalno-obronnej siedziby należącej do rodu Ciołków (por. poniżej).

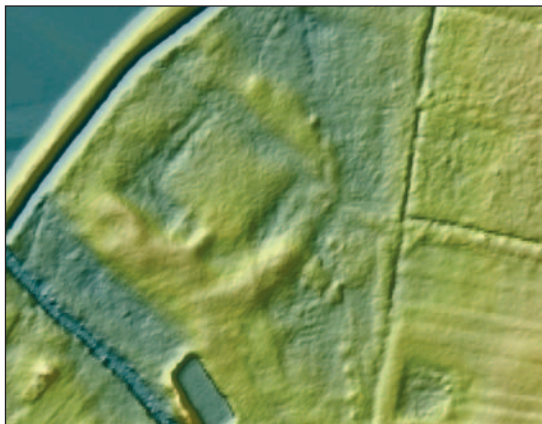
Z czasem zwiększono powierzchnię wałów, pozyskując ziemię podczas kopania nowej, zewnętrznej fosy. Na dwóch wałach — zachodnim i północnym prawdopodobnie zlokalizowano zabudowania. Wydaje się, że ich pozostałościami są obecnie liczne, rozmieszczone regularnie zagłębienia. W części południowo-zachodniej (w rejonie obecnego przejazdu na dziedziniec) zapadliska te tworzyły dwa rzędy usytuowane równoległe do siebie i zajmowały obszar o rozmiarach ok. 18 m na 36 m. W narożniku północno-zachodnim założenia oraz prawie na całej długości wału północnego (tj. na długości ok. 110 m) zagłębienia umieszczone były w jednym rzędzie, a ich wymiary były zbliżone i wynosiły po ok. 8 na 7 m. W ich obrębie, na powierzchni zalegał gruz ceglany i kamienie ze śladami zaprawy wapiennej. Przypuszczalnie zagłębienia te można łączyć z nowożytnym, murowanym założeniem zamkowym. Jego pozostałością są też fundamenty stwierdzone wzdłuż zewnętrznej krawędzi wałów (południowego, wschodniego i części północnego). Wykonane były z kamieni polnych spojonych zaprawą wapienną. W części górnej miały szerokość ok. 0,8 m, a w dolnej (wraz z odsadzką) do 1,4 m. Najlepiej zachowane są po stronie południowej, sięgając do wysokości blisko 1,3 m. Przypuszczalnie są to relikty obwodowego muru obronnego. Jego przebieg zaznaczono pogrubioną linią na archiwalnej mapie wysokościowej wykonanej w latach siedemdziesiątych XX wieku⁶⁶ (ryc. 9).

⁶⁵ Formułowane w niniejszym opracowaniu interpretacje struktur zarejestrowanych na numerycznym modelu wysokości terenu wymagają potwierdzenia w terenie metodami archeologicznymi i architektonicznymi.

⁶⁶ Mapa wysokościowa założenia w Wilczyskach przechowywana w archiwum Lubelskiego Konserwatora Zabytków, delegatura w Białej Podlaskiej.

Ryc. 10. Numeryczny model terenu zamku w Żelechowie na podstawie danych z 2017 r. udostępnionych przez GUGiK.
Oprac. M. Pintał-Legut

Fig. 10. Digital elevation model of the Żelechów castle based on data from 2017 provided by the Head Office of Geodesy and Cartography (GUGiK).
Prepared by M. Pintał-Legut

Ponadto w narożnikach południowo- i północno-wschodnim założenia widoczne są obecnie regularne, półokrągłe konstrukcje ziemne, o średnicy ok. 10 m. Przymyślnie odpowiadają one ziemnym bastejom, które wzmacniały obronność założenia od wschodu. W połowie długości tej kurtyny zarejestrowano także strukturę o prostokątnym zarysie, wychodzącą poza jej zewnętrzną krawędź. Miała wymiary: 27 m długości na 8,5 m szerokości. W jej obrębie odnotowano dwie poprzeczne groble, między którymi obecnie przepływa woda. Przymyślnie groble i połączone z nimi zastawki umożliwiały regulację poziomu wody w fosie wewnętrznej i odprowadzanie jej nadmiaru do rozlewisk rzeki Wilgi.

Zbliżony sposób ukształtowania siedziby mieszkalno-obronnej należącej również do Jana Ciołka odnotowano w toku nieinwazyjnych badań geofizycznych fortalicji w pobliskim Żelechowie. Ustalenia te zostały potwierdzone sondażowymi pracami wykopaliskowymi, które uściśliły etapy przekształceń budowli⁶⁷. Pierwotnie funkcjonował tam obiekt otoczony szeroką fosą, a za nim znajdował się wał ziemny. Lokalizacja założenia u zbiegu dwóch cieków wodnych i na terenie podmokłej doliny rzecznej stwarzała dobre, naturalne warunki obronne. Na majdanie zachowały się murowane fundamenty wieży mieszkalnej i podwaliny budynków drewnianych. W drugim etapie użytkowania budowli fosę zamkową zasypano, a teren nad nią, wraz z częścią stoków wałów, wybrukowano. Na stokach wałów powstała część zabudowań. Obiekt w tej formie z czasem przestał pełnić funkcję siedziby rodowej Ciołków i został zmieniony w folwark⁶⁸ (ryc. 10).

Zapewne podobnym przekształceniom uległo założenie obronne w Wilczykach. Przeniesienie zabudowań na wały mogło być związane ze zmianą przeznaczenia obiektu, który stał się reprezentacyjną, murowaną siedzibą mieszkalną. Przy takim rozplanowaniu fosa pozostawiona w obrębie zabudowy straciła swoje pierwotne przeznaczenie i stanowiła rezerwar wody.

W celu wyjaśnienia sposobu zagospodarowania terenu w obrębie dziedzica zamkowego w kwietniu 2019 r. przeprowadzono tu nieinwazyjne pomiary georadarowe⁶⁹. Badania objęły większą część majdanu, z wyjątkiem pasa graniczącego z fosą, który porośnięty był dziką roślinnością utrudniającą wykonanie prac geofizycznych. Na sporządzonych przekrojach poziomych, umożliwiających obserwację na głębokości od 0 do ok. 300 cm, jedynie od 40 do 100 cm zarejestrowano obecność nieregularnych anomalii⁷⁰. Koncentrowały się one w centralnej części

⁶⁷ Bis W., Herbich T., Ryndziewicz R. 2019, s. 27–49.

⁶⁸ Bis W. i in. 2021, s. 15–16.

⁶⁹ Pomiary GPR (ang. *Ground Penetrating Radar*) zostały wykonane przez Roberta Ryndziewicza i Wojciecha Bisę, przy użyciu georadaru Ground Explorer HDR firmy MALA GeoScience, zaopatrzonego w ekranowaną antenę o częstotliwości 450 MHz, por. Bis W., Ryndziewicz R. 2020.

⁷⁰ W warstwach przypowierzchniowych (na głębokości od 0 do 40 cm) nie zarejestrowano żadnych anomalii. Zapewne zostały zniszczone wskutek prowadzonych upraw lub prac niwelacyjnych. Natomiast na brak lub

dziedzińca. Ich rozmieszczenie i wielkość nie dają jednak podstaw, by uznać je za pozostałości zabudowy. W celu uzyskania pełniejszych wyników niezbędne jest zrealizowanie badań w rejonie dotychczas niedostępnym (na brzegach fosy) i zastosowanie kilku komplementarnych metod nieinwazyjnych⁷¹.

Na obecnym etapie rozpoznania założenia w Wilczyskach (ograniczonym do obserwacji powierzchniowych) można założyć, że wypełniona wodą fosa wokół dziedzińca nie odgrywała już roli obronnej w budowli nowożytnej, lecz stała się elementem ogrodu założonego na dziedzińcu zamkowym. Malownicze położenie siedziby na łagodnie opadającej terasie rzecznej, z widokiem na szeroką dolinę Wilgi, mogło sprzyjać realizacji takiej właśnie koncepcji przestrzennej. Rezydencjonalny charakter obiektu, potwierdzony w pierwszej połowie XVII w. przez Szymona Starowolskiego, mógł implikować powstanie ogrodu.

Adaptacja średniowiecznych elementów obronnych — fos i kanałów w sztuce ogrodowej tego okresu była częstą praktyką⁷². Jak wykazały badania, znaczna część renesansowych ogrodów sąsiadowała ze stawami, strumieniami lub sadzawkami, albo była wyposażana w różne elementy wodne. Niekiedy istniejące już zbiorniki, położone w rejonie powstającego ogrodu były łączone w jedną całość, tworząc przemyślaną kompozycję⁷³. W Wilczyskach wewnętrzna fosa przedzielona została ziemnymi groblami, w celu spiętrzenia wody i utworzenia stopni wodnych. Dzięki temu zabiegowi różnica poziomów między wschodnią i zachodnią częścią fosy nawet obecnie jest znaczna i wynosi blisko 1 metr.

Przedstawiciele rodziny Gostomskich, do których należały wtedy Wilczyska, zapewne znali zachodnie wzorce kulturowe⁷⁴, a z racji pozycji społecznej i zajmowanych urzędów mogli dążyć do modernizacji miejsca zamieszkania, by spełniało ówczesne standardy stawiane okazałym siedzibom szlacheckim pod względem architektonicznym oraz aranżacji otoczenia. Ogrody zakładano bowiem przy rezydencjach i zamkach pod wpływem mody kształtującej się w drugiej połowie XVI w., a służyły głównie do rekreacji, wypoczynku i kontaktu z naturą⁷⁵. Nie wkluczało to funkcjonowania w ich obrębie budynków użytkowych np. domów letnich lub łąźni⁷⁶. W nowo budowanych renesansowych zamkach ogrody stawały się integralną częścią projektu architektonicznego⁷⁷. Ich zalety dostrzegał również skoliigacony z Janem, Anzelmem Gostomski. W podręczniku *Gospodarstwo*, wydanym w 1588 r., polecał ich zakładanie przy siedzibach mieszkalnych⁷⁸. Istotne znaczenie mogły też mieć inne wzorce, np. czerpane od jezuitów, których wspierali Gostomscy. W zakładanych przez zakonników szkołach ogrody stanowiły ważny element kompozycji architektonicznej⁷⁹.

slabą czytelność anomalii na głębokościach poniżej 100 cm mógł mieć wpływ wysoki poziom wody gruntowej, która ograniczała zasięg sygnału urządzenia pomiarowego.

⁷¹ Zastosowanie trzech metod pomiarów geofizycznych (rozkładu oporności gruntu, magnetycznej i georadarowej) umożliwia porównanie wyników i pełniejszą ich interpretację. Taką metodykę pozyskania danych na stanowisku o podobnych właściwościach gruntu zastosowano w toku badań fortalicji w Żelechowie, por.: Bis W., Herbich T., Ryndziejewicz R. 2019, s. 28–35.

⁷² Furmanik B. 2010, s. 28.

⁷³ Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K. 2000, s. 33.

⁷⁴ Stanisław Gostomski, najstarszy syna Anzelma, wojewody rawskiego, w latach 1544–1548 studiował na Uniwersytecie w Lipsku (Lepszy K. 1959–1960b, s. 367), a jego bratanek Jan, syn Hieronima, kształcił się pod okiem sprowadzonego z Niemiec nauczyciela (Dworzaczek Z. 1959–1960, s. 366). Podobnie odbywało się to np. na terenie Śląska. Liczne wyjazdy tamtejszej młodzieży na zagraniczne uniwersytety, zwłaszcza włoskie i niemieckie, poznanie tamtejszej architektury, miały wpływ na powstawanie tu pierwszych renesansowych ogrodów, por.: Kołaczyk-Jagiello M. 2007, s. 136.

⁷⁵ Ciołek G. 1953, s. 60; Ciołek G. 1978, s. 31; Żemigala M. 2002, s. 492.

⁷⁶ Ciołek G. 1953, s. 66.

⁷⁷ Ciołek G. 1978, s. 40.

⁷⁸ Gostomski A. 1951, s. 125.

⁷⁹ Majdecki L. 2007, s. 225.

Ryc. 11. Fragment planu miasta Ciechanowca z 1828 r. z miejscowym zamkiem, źródło: AGAD, sygn. 1/402/0/-/92-14

Fig. 11. Fragment of the map of the town of Ciechanowiec from 1828 with the local castle, source: AGAD, inventory No. 1/402/0/-/92-14

W przypadku założenia w Wilczyskach znacznie mniej prawdopodobne jest, że fosa wokół dziedzińca zamkowego w okresie nowożytnym była czynnym elementem defensywnym. Podobne rozwiązanie znane jest wprawdzie np. z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego — w Gieranonach⁸⁰ należących do rodziny Gasztołdów, oraz w Gródku Pietkowskim (zwanym też Jarad Horodek)⁸¹, wchodzących w skład dóbr radziwiłłowskich. W obu tych założeniach na podstawie topografii terenu i źródeł pisanych fosie usytuowanej wewnątrz obwodu zamkowego przypisano funkcję obronną.

IV. Wybrane analogie

Na obecnym, wstępnym etapie rozpoznania zamku w Wilczyskach, trudno wskazać przykłady podobnych założeń obronnych. Nie sprzyja temu również niedostateczny stan badań tego typu obiektów na pograniczu Mazowsza, Małopolski i Podlasia.

Zbliżoną formę do założenia zamkowego w Wilczyskach w drugim etapie funkcjonowania miała przypuszczalnie siedziba Kiszków w Ciechanowcu (w dzisiejszym województwie podlaskim). Stanowiła ona gniazdo rodowe jednej z linii tej rodziny aż do lat dwudziestych XVII wieku. Niewiele wiadomo o jej wyglądzie, poza lakoniczną informacją o istniejącym tu „wspañiałym domu”⁸². Zapewne obiekt był okazały, gdyż kilkakrotnie gościł w nim król Stefan Batory (w 1576, 1581, 1582 i 1585 r.)⁸³. W latach 1617–1642 zamek ciechanowiecki został przebudowany staraniem Mikołaja Kiszki. Zachowane relikty fortyfikacji nie były przedmiotem weryfikacji archeologicznej⁸⁴. Charakterystyczne elementy jego budowy określono na podstawie przekazów pisanych i zachowanej rzeźby terenu. Zamek, położony na lewym brzegu rzeki Nurzec, miał kształt czworoboku o wymiarach 200 m na 150 m. Z trzech stron zachowały się elementy umocnień — fosa i pozostałości obwałowań. Od wschodu umieszczony był wjazd przez czworoboczną wieżę bramną. Jak wskazuje ikonografia z ostatniej ćwierci XVIII w.⁸⁵, były tam elementy świadczące o jego funkcji reprezentacyjnej, m.in. budynek główny z arkadową fasadą i wieżę mieszkalną na osi,

⁸⁰ Tkaćoń M. 1977, s. 47–48; Tkaćoń M. 1978, s. 74–79.

⁸¹ Tkaćoń M. 1978, s. 58–59; Volkaū M. 2020., s. 103.

⁸² Zawadzki J. 2006, s. 97.

⁸³ Władca zatrzymywał się w Ciechanowcu podróżując z Korony na Litwę, Tomaszewski N. 2001, s. 141; M. Wrede, 2010, s. 81, 109, 119, 133.

⁸⁴ Jedyne sondażowe prace archeologiczne przeprowadzono w 1979 r. Ich celem było określenie stratygrafii stanowiska oraz zweryfikowanie hipotezy o funkcjonowaniu wcześniejszego grodu. Ustalono, że obiekt powstał „na surowym korzeniu”, a odsłonięte w wale fragmenty murów ceglanych datowano na podstawie wątku ceglano na XVIII i XIX w., lecz ich przeznaczenia nie określono, Czarnecki M. 1979, s. 245.

⁸⁵ Miedzioryt z lat 1770–1796, wykonany przez proboszcza ciechanowieckiego, ks. Krzysztofa Kluka, Tomaszewski N. 2001, s. 144.

które można łączyć z siedemnastowiecznym zamkiem⁸⁶. Na nieorientowanej mapie z 1828 r. zaznaczono w centralnej części wału wschodniego jeden budynek, zaś na północnym dwa (o zróżnicowanej długości). W części zachodniej umieszczono prostokątny budynek (zapewne kaplicę ariańską z drugiej połowy XVI w.). Natomiast w północno-zachodnim narożniku założenia wrysowano prawdopodobnie budynek gospodarczy. Obiekt otoczony był z trzech stron parkanem, a w obrębie dziedzińca zamkowego i w zachodniej części zamku zaznaczono drogi, aleje i kwatery ogrodowo-parkowe⁸⁷ (ryc. 11).

Wydaje się, że pod względem architektonicznym najbliższym nawiązaniem może być siedziba Firlejów w Janowcu (obecnie w województwie lubelskim). Już w pierwszej połowie XVI w. wybudowany tu został obiekt o charakterze obronnym, usytuowany na cyplu nadwiślańskiego płaskowyzu, odcięty od niego głęboką, suchą fosą. Składał się z muru kurtynowego ze strzelnicami, przy którym stało kilka budynków o przeznaczeniu mieszkalno-obronnym⁸⁸. Z czasem właściciele przekształcili założenie, zmieniając jego funkcję z obronnej na rezydencjonalną. Mur obronny stał się elementem konstrukcji wewnętrznej zabudowy zamkowej. W południowo-wschodniej części wzniesiono wówczas renesansowy pałac, który wchłonął basztę wschodnią i południową wieżę mieszkalną. Do połowy XVII w. powstawały kolejne zabudowania przy murze obronnym od północy i od wschodu⁸⁹.

Innym przykładem założenia obronnego, podlegającego podobnemu rozwojowi, może być zamek Orzechowskich w miejscowości Krupie (w dzisiejszym województwie lubelskim). Obiekt powstał zapewne w czwartej ćwierci XVI wieku, w miejscu drewnianej fortyfikacji należącej do Krupskich (wymienianej w 1523 r.), w formie budowli jednoskrzydłowej⁹⁰. W drugiej fazie (w latach 1604–1608) przekształcono go w dwuskrzydłowy, z narożnymi basztami. W kolejnym etapie powstał mur kurtynowy z narożnymi bastcjami, który otaczał obszerny gospodarczy majdan⁹¹. Mieszkalną część założenia włączono w obwód fortyfikacji, ale była ona oddzielona od majdanu wewnętrzną fosą. Przed budynkiem mieszkalnym znajdował się mały dziedzińec osłonięty z dwóch stron murem, z bramą prowadzącą na most nad fosą⁹².

V. Zakończenie

Wiele pytań dotyczących założenia zamkowego w Wilczyskach, m.in. o fazy jego rozwoju, przemiany architektoniczne, zastosowane materiały budowlane, może być rozstrzygniętych jedynie w toku systematycznych, szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych. Resztki jego wyposażenia w postaci kamiennych elementów budowlanych (ościeża otworów okiennych i drzwiowych, płytka posadzkowa, fragmenty cegieł i dachówek ceramicznych), a także zachowane relikty fundamentów wskazują, że istniały tu zabudowania murowane. Cechy odkrytych ułamków kaflí gzymosowych, wypełniających i wieńczących oraz fragmentów naczyń ceramicznych potwierdzają funkcjonowanie założenia w okresie wczesnonowożytnym, gdy było ono własnością rodziny Gostomskich.

Zebrane informacje o zamku w Wilczyskach świadczą o dużym potencjale badawczym tego stanowiska. Mam nadzieję, że w najbliższym czasie zostanie ono poddane interdyscyplinarnym badaniom naukowym, co przyczyni się do pogłębienia wiedzy o tym założeniu.

⁸⁶ Na rysunku oznaczono również inne zabudowania umieszczone przy umocnieniach obronnych — kaplicę ariańską i budynki zapewne o przeznaczeniu gospodarczym. Założenie w tym okresie graniczyło z korytem rzeki, Tomaszewski N. 2001, s. 144–145.

⁸⁷ AGAD, Dział Kartografii, sygnatura 92-14; Tomaszewski N. 2001, s. 146.

⁸⁸ Żurawski J. 2003, s. 5 i ryc. 5.

⁸⁹ Gruszecki A. 1999, ryc. 1, *Rozwarstwienie chronologiczne murów przyziemia*; Żurawski J. 2003, s. 6; oraz ryc. 7 i ryc. 9.

⁹⁰ Kurzątkowski M. 1968, s. 509.

⁹¹ Augustynek T. 1982, s. 51–55.

⁹² Kurzątkowski M. 1968, s. 509.

Adres Autora:
mgr Wojciech Bis
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
wojtekbis@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0003-1142-408X>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], MK [Metryka Koronna], 22, k. 216; 25, k. 64; 26, k. 42v–43; 39, k. 519–521; 42, k. 264v.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], MK [Metryka Koronna], Lustracje, dz. XVIII, 28, k. 242; 30, k. 425; 33, k. 394.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], ASK I [Archiwum Skarbu Koronnego, Rejestry Podatkowe], sygn. 9, k. 207v.

Źródła i opracowania publikowane

- Ajdacki Paweł, Kałuszko Jacek, Sobociński Wojciech. 2004. *Garwolin i okolice*, Warszawa.
Anusik Zbigniew. 2004. *Kariery faworytów królewskich a kariery opozycjonistów w dobie panowania Zygmunta III (1587–1632)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. III, nr 2, s. 5–62.
Atlas Historyczny Polski. 1993a. *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku. Część I: Mapy i plany*, red. W. Płucki, Warszawa.
Atlas Historyczny Polski. 1993b. *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku. Część II: Komentarz, indeksy*, red. W. Płucki, Warszawa.
Augustynek Tadeusz. 1982. *Wyniki dotychczasowych badań zamku w Krupem*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, red. T. Hrankowska, Łańcut, s. 49–59.
Bis Wojciech, Herbich Tomasz, Ryndziewicz Robert, Zbieranowski Michał. 2018. *Żelechowska siedziba rodu Ciołków w świetle źródeł historycznych i nieinwazyjnych badań archeologicznych*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Nowakiewicz, M. Trzeciński, D. Błaszczak, Warszawa, s. 351–359.
Bis Wojciech, Herbich Tomasz, Ryndziewicz Robert. 2019. *Geofizyka w służbie archeologii: badania późnośredniowiecznego fortalicjum Ciołków w Żelechowie*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 27, s. 27–49, <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.002> (dostęp 20.03.2021).
Bis Wojciech, Ryndziewicz Robert. 2020. „Sprawozdanie z nieinwazyjnych badań geofizycznych na terenie zamku w Wilczyskach, gm. Wola Mysłowska w 2019 roku”, Warszawa (maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, delegatura w Białej Podlaskiej).
Bis Wojciech, Herbich Tomasz, Ryndziewicz Robert, Osiańczak Mateusz, Radomski Maciej, Cembrzyński Paweł, Zbieranowski Michał, Majewski Jarosław. 2021. *An integrated geophysical and archaeological approach to the study of the Late Medieval castle in Żelechów in Mazovia, Poland*, „Archaeological Prospection”, Vol. 28, s. 1–19, DOI: 10.1002/arp.1820 (dostęp 20.07.2021).
Boniecki Adam. 1900. *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa.
Boniecki Adam. 1903. *Herbarz polski*, t. 6, Warszawa.
Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, Kucharczyk Krzysztof. 2000. *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego*, Białystok.
Bukowski Julian. 1883. *Dzieje reformacji w Polsce. Od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. 1, Kraków.
Buliński Melchior. 1879. *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa.
Ciołek Gerard. 1953. *Polskie ogrody renesansowe XVI wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XV, nr 3–4, s. 56–67.
Ciołek Gerard. 1978. *Ogrody polskie*, Warszawa.

- Czapliński Władysław, Długosz Józef. 1976. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa.
- Czarnecki Maciej. 1979. *Ciechanowiec, woj. łomżyńskie. Stanowisko „Zamczysko”*, [w:] *Informator Archeologiczny. Badania 1979*, Warszawa, s. 245.
- Dąbrowska Maria. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LVIII, red. Z. Kamieńska, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dworzaczek Włodzimierz. 1959/1960. *Gostomski Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, red. K. Lepszy, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 366–367.
- Furmanik Barbara. 2010. *Dobory materiałowe w ogrodach zabytkowych*, „Kurier Konserwatorski”, t. 7, s. 23–31.
- Glemma Tadeusz. 1946. *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510–1570*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 1, s. 45–96.
- Gostomski Anazelm. 1951. *Gospodarstwo*, wyd. S. Inglot, Wrocław.
- Gruszecki Andrzej. 1999. *Informacja o wynikach badań architektoniczno-historycznych zamku w Janowcu w 1998 roku*, „Fortyfikacje”, t. VI, s. 131–133.
- Guerquin Bohdan. 1984. *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan. 2004. *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
- Kołączyk-Jagiello Marzanna. 2007. *Ogrody renesansowe na Śląsku*, „Architektura”, z. 10, s. 136–137.
- Kronika Pawła Piaseckiego. 1870. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopisu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora*, Kraków.
- Kunkel Robert, Mrozowski Przemysław. 1996. *Kościół św. Piotra w Sandomierzu. Analiza historyczno-architektoniczna*, [w:] *Sandomierz: Badania 1969–1973. Tom II. Wzgórze Collegium Gostomianum*, red. S. Tabaczyński, Warszawa, s. 144–156.
- Kurzatkowski Mieczysław. 1968. *Rezydencje obronne w Krupem i Sielcu — rówieśniczki Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 30, z. 4, s. 508–511.
- Kurzyp Klemens. 1990. *Dobra ziemskie w dawnym powiecie stężyckim*, Stężyca.
- Kuśmierczyk Rafał. 2003. *Problematyka listu pasterskiego kard. Jerzego Radziwiłła z 1593 r.*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 100, s. 223–256.
- Ladenberger Tadeusz. (Ładogórski Tadeusz) 1930. *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów.
- Legut-Pintal Maria. 2013. *Lidar w badaniach nad średniowiecznymi fortyfikacjami i siedzibami obronnymi. Przykład założeń obronnych księstwa biskupów wrocławskich*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, t. 1, red. K. Stala, Kraków, s. 209–222.
- Legut-Pintal Maria, Rajski Paweł. 2019. *Podobne czy niepodobne — uwagi na marginesie analizy formalnej obiektów obronnych na podstawie numerycznych modeli terenu. Przykład grodów i zamków z umocnieniami drewniano-ziemnymi na Śląsku, Polska*, „Architectus”, 1 (57), s. 21–37, DOI: 10.5277/arc190102 (dostęp 10.04.2021).
- Lepszy Kazimierz. 1959/1960a. *Gostomski Hieronim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, red. K. Lepszy, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 364–366.
- Lepszy Kazimierz. 1959/1960b. *Gostomski Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, red. K. Lepszy, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 367–369.
- Litak Stanisław. 1964. *Formowanie sieci parafialnej w łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 12, s. 5–136.
- Majdecki Longin. 2007. *Historia ogrodów*, t. 1: *Od starożytności po barok*, Warszawa.
- Małkowski Wiesław. 2016. *Nieinwazyjne rozpoznanie stanowisk średniowiecznego kompleksu osadniczego w Starym Rypinie. Kolejne badania — kolejne hipotezy*, [w:] *Późnośredniowieczny kompleks osadniczy w Starym Rypinie*, red. J. Lewandowska, Toruń, s. 431–446.
- MRPS. 1910. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, t. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, vol. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, red. T. Wierzbowski, Warszawa.
- MRPS. 1912. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, t. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, vol. 2: *Acta vicecancellariorum 1507–1535*, red. T. Wierzbowski, Warszawa.

- Monumenta Poloniae Vaticana. 1913. *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I: *Acta Camerae Apostolicae*, vol. I: *1207–1344*, red. J. Ptański, Kraków.
- Nagielski Mirosław, Kossarzewski Krzysztof, Przybyłek Łukasz, Haratym Andrzej. 2015. *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa.
- Nasiadka Marek. 2010. *Małopolski Przełom Wisły. Od Sandomierza do Kazimierza, Pruszków*.
- Obwieszczenie. 2021. *Obwieszczenie nr 1/2021 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dnia 12 stycznia 2021 r.*, „Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego”, z 15.01.2021 r., poz. 324, s. 102, <http://wkz.lublin.pl/images/stories/Obwieszczenie%20nr%201%20z%202021.pdf> (dostęp 22.03.2021).
- Opaliński Edward. 1981. *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań.
- Opisanie Królestwa Polskiego. 1765. *Opisanie Królestwa Polskiego Za Czasow Zygmunta III przez Symona Starowolskiego Kanonika Krakowskiego w łacińskim języku teraz zas dla wiadomości wszystkich na Oczysty przelozone*, Wilno.
- Pawiński Adolf. 1886. *Polska XVI w., pod względem geograficzno-statystycznym*, t. III: *Małopolska*, Warszawa.
- Podraza Antoni. 1959/1960. *Gostomski Anzelm*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, red. K. Lepszy, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 362–364.
- Przewodnik po Polsce. 1935. *Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Polska północno-wschodnia*, red. S. Lenartowicz, t. 1, Warszawa.
- Rejestr zabytków. 2020. *Rejestr zabytków. Woj. lubelskie — pow. biały*, s. 83, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2020/LBL-rej.pdf (dostęp 22.03.2021).
- Słownik Geograficzny. 1893. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, red. B. Chlebowski, Warszawa.
- Sobieski Jakub. 2010. *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole.
- Sumariusz Metryki Koronnej. 2009. *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, red. W. Krawczuk, t. V: *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa.
- Szady Bogumił. 2008. *Parafia w Wojcieszowie w XVII i XVIII wieku*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 109, s. 87–115.
- Szady Bogumił. 2010. *Granice powiatu łukowskiego w II połowie XVIII wieku — model liniowy i sieciowy*, [w:] *Narrata de fontibus hausta. Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwalną ofiarowane w siedemdziesiątą rocznicę urodzin Janowi Skarbkowi*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin, s. 831–845.
- Szymański Dariusz. 1993. *Wezwania kościołów parafialnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 41, z. 2, s. 83–159.
- Tazbir Janusz. 1986. *Kłopotliwy konwertyta*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 34, z. 2, s. 471–477.
- Tkačou Mikhaïl. 1977. *Zamki Belarusi (XIII–XVII st.)*, Minsk.
- Tkačou Mikhaïl. 1978. *Abarončyâ zbudavanni zahodnih zâmel' Belarusi XIII–XVIII st.*, Minsk.
- Tomaszewska Olga, Tomaszewski Norbert. 2006. *Dokumenty związane z rodem Ossolińskich w zbiorach Archiwum Augustynowiczów-Ciecierskich z Bacik*, „Studia Łomżyńskie”, t. 17, s. 277–302.
- Tomaszewski Norbert. 2001. *Szkice z historii zamku obronnego w Ciechanowcu*, „Studia Łomżyńskie”, t. 12, s. 137–150.
- Volkaŭ Mikola. 2020. *Zamki i fartëcy Radzivilaŭ na belaruskich zemlâh u XVI–pačatku XVIII st.*, Minsk.
- Wetoszka Bogdan. 2015. *Badania archeologiczne magnackich zamków i rezydencji obronnych z terenów północnej Lubelszczyzny*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Skarby z przeszłości, t. XVI, Lublin, s. 237–246.
- Więch Kazimierz. 2019. *Na pograniczu trzech dzielnic: z dziejów ziemi łukowskiej i stężyckiej, Wola Okrzejska*.
- Wrede Marek. 2010. *Itinerarium króla Stefana Batorego (1576–1586)*, Warszawa.
- Wrede Marek. 2019. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa.
- Zapłata Rafał. 2015. *Historyczne założenia obronne, architektura militaris i LiDAR. Wybrane zagadnienia metodyczne z zakresu zastosowania skanowania laserowego w detekcji i inwentaryzacji*

- nowożytnych fortyfikacji*, „*Studia Geohistorica*”, t. 3, s. 150–174, <https://doi.org/10.12775/SG.2015.11> (dostęp 20.07.2021).
- Zawadzki Jarosław. 2006. *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „*Barok. Historia — Literatura — Sztuka*”, t. 25, s. 95–115.
- Żemigala Maria. 2002. *Ogród włoski Kacpra Denhoffa w 1628 roku*, [w:] *Budownictwo i budownictwo w przeszłości. Studia dedykowane Profesorowi Tadeuszowi Poklewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Abramowicz, J. Maik, Łódź, s. 489–495.
- Żurawski Jerzy. 2003. *Zamek w Janowcu nad Wisłą. Budowa — rozbudowa — ruina — konserwacja — rewaloryzacja — zagospodarowanie*, „*Ochrona Zabytków*”, z. 1–2, s. 5–33.

Strony internetowe

- Wilczyńska. 1810–1868. Wilczyńska, Niepokalanego Serca NMP, Zespół 35/1954/0 Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wilczyskach 1810–1868 (AP Lublin), <https://registry.lubgens.eu/news.php> (dostęp 22.03.2021).

Wilczyńska — a defensive residence on the border of Mazovia and Lesser Poland from the end of the 15th century — second half of the 17th century

This article presents a residential-defensive complex of late medieval origin located in Wilczyńska, which has not yet been described in Polish scientific literature. Wilczyńska is a small village situated in the northern part of the modern-day Lublin voivodeship. In the past, the village was located on the border of two historic regions, Mazovia and Lesser Poland, in the Stężyce Land, which in the 16th century was part of the Sandomierz voivodeship.

The eponymous residential complex has not been the subject of either historical or archaeological research to date. The article discusses the findings of a survey of written records concerning the owners of the residence, changes in ownership, and stages of the building's functioning. In addition, a preliminary chronology of the site was defined, taking into account (in addition to the information contained in written records) artefacts discovered during the field survey conducted in 2018. It is assumed that from the first half of the 14th century to the end of the 16th century Wilczyńska belonged to the Ciołek family, then (until 1627) to the Gostomski family. The eponymous residential complex probably came into being towards the end of the 16th century, when the Gostomski family took over the estate. In the first quarter of the 17th century it was probably already put to use, properly equipped, and had a grand appearance. Apart from the accounts recorded in written sources, this thesis is also confirmed by the finds from the first half of the 17th century: panel tiles, fragments of building ceramics, and ceramic vessels. Presumably, the complex was destroyed during the Swedish Deluge (in 1655–1660). Its further fate is not known — only ruins have remained.

In 2019, a non-invasive survey with ground penetrating radar was carried out on the site and a digital elevation model of the site was created. On this basis, the current state of preservation of the complex and its size, form, and elements were presented. The building, together with the moat system, covered an area of approximately 3.1 ha. The building was rectangular, 152 m long (east–west) and 120 m wide (north–south). In its central part, there was a rectangular courtyard of about 4,000 m² (80 × 50 m).

The article also presents examples of the residential and defensive structures which functioned in the Sandomierz Land in a similar period and underwent similar development and building transformations, including those in Żelechów, Ciechanowiec, Janowiec, and Krupie.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Dariusz Główka

Szlachcic w domu. Wystrój i wyposażenie siedzib szlacheckich w ziemi zakroczymskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku

Abstrakt: W artykule scharakteryzowano przedmioty wymienione w 238 spisach ruchomości z lat 1677–1795, znajdujących się w księgach kancelarii sądu grodzkiego zakroczymskiego. Wyroby te stanowiły wystrój i wyposażenie domów szlachty w ziemi zakroczymskiej na Mazowszu. Zestaw przedmiotów, z których wewnątrz siedziby codziennie korzystał właściciel i jego najbliższa rodzina, był podobny do znanego z innych środowisk społecznych i innych regionów Rzeczypospolitej. Elementem różnicującym, podkreślającym status społeczny, były: surowce, kolorystyka, wykończenie i zdobienie oraz liczba rzeczy. Wskazano pewne tendencje czytelne w badanym okresie, m.in. stopniowy zanik tradycyjnych elementów wnętrza (takich jak tkaniny orientalne), w drugiej połowie XVIII w. częstsze stosowanie parawanów, pawilonów przy łóżkach, zwiększenie średniej liczby kufrów, bielizny stołowej i zastawy stołowej, a także pojawienie się, chociaż jeszcze w ograniczonym zakresie, meblarskich nowinek (np. stołów okrągłych lub składanych, garniturów złożonych z kanapy i krzesel, komody), używanie naczyń z fajansu i porcelany.

Abstract: The article characterises the objects listed in 238 lists of movables from the years 1677–1795 recorded in the registers from the chancellery of the Zakroczym nobility court. These items constituted the decor and furnishings of the houses of the nobility in the Zakroczym Land in Mazovia. The set of objects, which were used daily inside the residences by the owners and their closest family, was similar to that known from other social environments and other regions of the Commonwealth of Poland. The differentiating elements, emphasising the social status, were: raw materials, colours, finishing, and ornamentation, as well as the quantity of items. The article indicates certain tendencies that were readily apparent in the analysed period, including the gradual disappearance of traditional elements of interior decoration (such as oriental textiles) and in the second half of the 18th century more frequent use of screens, canopy beds, an increase in the average number of chests, table linen, and tableware, as well as the arrival (although still on a limited scale) of furniture novelties (for instance, round or folding tables, suits consisting of a sofa and chairs, chests of drawers), and use of faience and porcelain vessels.

Słowa kluczowe: inwentarze pośmiertne, materialne warunki bytu, siedziby szlachty, szlachta, Mazowsze

Key words: probate inventories, living conditions, noble residences, nobility, Mazovia

W artykule o siedzibach szlacheckich w ziemi zakroczymskiej z 2018 r.¹ podstawą rozważań były inwentarze dóbr ziemskich z lat 1668–1787. Ten typ przekazów bywa pomocny także w omówieniu zagadnień określonych w tytule². Jednakże w znanych mi danych dla badanego regionu

¹ Główka D. 2018.

² Por. też: Dumanowski J. 2006, s. 46; Pielas J. 2018.

o ruchomościach, stanowiących elementy wystroju i wyposażenia domów, wiadomości jest niewiele. Tylko parokrotnie wspomniano meble. W opisie dworu w Dzbanicach w 1727 r. odnotowano „stół sosnowy, obrazy 3, krucyfiks, stołków 12, krzesel starych 2, łózka 2; w starym dworze okien 3, piec prosty, szafa, magiel, stół”³. Jeszcze mniej sprzętów, bo tylko „stół, szafa”, zostało uwzględnionych w opisie majątności należącej w 1777 r. do Andrzeja Klukowskiego⁴. Dlatego też, w celu realizacji podstawowego zamierzenia, tj. przeprowadzenia bardziej rozbudowanych analiz dotyczących wnętrz dworów szlacheckich i znajdującego się tam dobytku, przechowywanego i użytkowanego przez właściciela i jego rodzinę, niezbędne było spożytkowanie informacji zawartych także w spisach ruchomości, przede wszystkim zaś w inwentarzach pośmiertnych.

W wyniku kwerendy w księgach kancelarii sądu grodzkiego zakroczymskiego (grodzkich wieczystych, grodzkich relacji, *relationum* oraz ziemskich wieczystych relacji) odnaleziono 238 spisów ruchomości różnego typu, w tym: 205 inwentarzy pośmiertnych, 17 spisów wypraw ślubnych oraz 16 innych rejestrów, pochodzących z okresu od 1677 do 1795 r. Stanowiły one podstawę źródłową niniejszego opracowania.

Chronologia zakroczymskich spisów inwentarzowych pokazuje, że na omawianym terenie inwentarz wyliczający ruchomości do końca XVII w. był rzadko stosowanym instrumentem prawnym. Dopiero w latach osiemdziesiątych tego stulecia, zamiast trzech, jak to bywało we wcześniejszych dziesięcioleciach, spisano siedem inwentarzy, zaś w ostatnim dziesięcioleciu aż 22. Ten wzrost pokrywa się z ustaleniami Andrzeja Pośpiecha dla Wielkopolski — tam także na lata 1690–1699 przypada aż 38% spisów w skali całego wieku⁵.

Nie wszystkie uwzględnione dokumenty zawierają dane przydatne do analizy tytułowych kwestii. Na przykład, w 1695 r. wdowa Katarzyna Gawłowska spisała „Inwentarz rzeczy ruchomych po nieboszczyku Franciszku Gawłowskim pozostałych”. Po opisie wyglądu skromnego domu wymieniono: „kontusz granatowy paklakowy, dałam szwagrowi, żupan stary, czapka, szabla. Kłód 5, skrzynka, spiżarnia, toki 2, inne sprzęty domowe są własne moje i synów moich”⁶. Zestaw wyliczonych przedmiotów jest dość skromny. Nie wiadomo, jakie ruchomości nie zostały spisane i, można by rzec, ukryto je w sferze prywatności, wyznaczonej słowami kończącymi powyższy fragment. Warto zacytować dwa inne inwentarze powstałe w sytuacji nietypowej, która rzutowała na ich zawartość. Zdanie: „sprzęt domowy, który po nieboszczyku został wszelak zgorzał exceptis żelas płuźnych, lemiesz jeden, siekier dwie” pochodzi z dokumentu zatytułowanego „Inwentarz spisany po zeyściu nieboszczyka P. Sebastiana Kamieńskiego” z 1677 r.⁷ „Regestr spisany wszystkiego gospodarstwa [...] śp. Adamie Żebrowskim na Gnatach Wienianach” powstał 1 lutego 1722 r. Wdowa Eufrozyna z Górskich odnotowała w dokumencie dwa woły sprzedane na pokrycie kosztów pogrzebu, kurę, świnie oraz „kłód dwie do zboża, tok, koryto, siekier dwie, świdrów dużych dwa, dłuto jedno, świdrów małych dwa, sierpów trzy, rożen, kłamra, żelazo do kosy klepania para jedna, owiec trzy, inszych rzeczy nie piszę, bo razem wszystkie pogorzały z budynkiem”⁸. Prawdopodobnie pożar strawił tylko dom mieszkalny, a wymienione narzędzia oraz inwentarz żywy znajdowały się w innym, nieobjętym pożarem miejscu.

W związku z tym do prezentowanych poniżej analiz i opisów użyte zostały 164 przekazy źródłowe, w tym: 29 z drugiej połowy XVII w., 71 z pierwszej połowy XVIII stulecia oraz 59 z drugiej połowy tegoż wieku. Liczba akt z poszczególnych dziesięcioleci była różna. Najwię-

³ AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 365.

⁴ AGAD, ziem. wiecz. rel., 109, k. 287.

⁵ Pośpiech A. 1992a, s. 32.

⁶ AGAD, zakr. gr. rel., 108, k. 68.

⁷ AGAD, zakr. gr. wiecz., 81, k. 269.

⁸ AGAD, zakr. rel., 10, k. 29.

cej (bo po 30) pochodzi z lat dwudziestych i czterdziestych XVIII w., a najmniej (poniżej 10) oblatowano spisów w latach trzydziestych oraz osiemdziesiątych, a także w ostatnim, niepełnym dziesięcioleciu, u kresu pierwszej Rzeczypospolitej.

Tabela 1.
Liczba obić ściennych w analizowanych źródłach

Table 1
Number of wall coverings in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk obić ściennych	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	6	2	6,90	3,00
1701–1750	71	10	6	8,45	1,67
1751–1800	59	24	17	28,81	1,41
Razem	164	40	25	15,24	1,60

W zakresie dekoracji wnętrz mieszkalnych najpowszechniejszym sposobem zdobienia drewnianych ścian szlacheckich domostw było zawieszanie na nich różnorodnych obić. Były to przede wszystkim tkaniny określane jako „perskie”⁹ i „tureckie”¹⁰ (tab. 1). Ta tradycyjna moda na posiadanie przedmiotów pochodzących ze Wschodu, a przynajmniej je imitujących, wydaje się w badanym okresie ciągle atrakcyjna dla prowincjonalnej szlachty. Niektóre opisy wskazują jednak na znaczne zniszczenie materiałów, np. „obicie stare perskie całe jeszcze oprócz od myszy podziurawione” odnotowane w 1776 r. w inwentarzu pośmiertnym stolnika gostyńskiego Tomasza Stawińskiego¹¹. Podobnie w rejestrze spisanim w 1770 r. po śmierci Antoniego Łazowskiego przez brata stryjcznego Łukasza, zaznaczono, że obicie „czerwone materii tureckiej w słupów 8 częściowo czerwone częścią białe wyszywane płótnem podszyte miejscami naprawiane miejscami dziury”¹². W drugiej połowie XVIII w. wymieniano także obicia z tkanin zdobionych techniką druku ręcznego (z drewnianego klocka)¹³. Uważane są za tańsze, tym niemniej ich użycie świadczy o sięganiu — oczywiście pośrednio — po zachodnioeuropejskie wzorce urządzania wnętrz. W ten sposób ozdobione były oba pokoje w domach kapitana gwardii saskiej Antoniego Osieckiego oraz starościca mściślawskiego Krzysztofa Wołłowicza, a także w Jackowie należącym do majora regimentu łanowego koronnego Czesława Ignacego Lempickiego. Wdowa po starościcu Marianna z Mokrskich nie omieszkła zauważyć, że było ono „nowe [i — D.G.] kosztuje zł. 200”¹⁴. Obicie w jednym z pokoi w Jackowie było „czerwono z zielonym drukowane”, w drugim „niebieskie w pasy”, zaś w trzecim miało bardziej tradycyjny charakter, gdyż określono je jako „półtałasowe w pasy na jeden pokój”¹⁵. Jeszcze tylko raz — w 1785 r., pośród ruchomości stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego — wymieniono obicie z drogiej tkaniny, opisane jako

⁹ Odnotowano je sześciokrotnie w latach 1743–1787, AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v (1746 r.); 52, k. 505–506v (1755 r.); 59, k. 387v (1769 r.); 84, k. 168 (1787 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 516 (1776 r.); zakr. grodz. wiecz., 117, k. 278v (1743 r.).

¹⁰ W latach 1677–1791 wymieniono je w pięciu przekazach, AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v (1677 r.); 25, k. 144c (1726 r.); 66, k. 631v (1770 r.); 82, k. 593 (1785 r.); 87, k. 152v (1791 r.).

¹¹ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 516.

¹² AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 631v.

¹³ W latach 1750–1771 wspomniano o nich w trzech aktach: AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 96v (1750 r.); 66, k. 712v (1771 r.); 66, k. 741 (1771 r.).

¹⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v (1771 r.).

¹⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741 (1771 r.).

„półjedwabne zielone brytów 11”¹⁶. Rzadziej wzmiankowano obicia malowane¹⁷ lub papierowe¹⁸. Niekiedy zaznaczano kolory obić; wybierano zieleń¹⁹ oraz czerwień²⁰. Niezmiernie rzadko notowano użycie firanek do ozdoby okien²¹ lub zasłon (kotar ?) przy drzwiach²².

Tabela 2.
Liczba kobierców w analizowanych źródłach

Table 2
Number of carpets in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk kobierców	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	23	8	27,59	2,88
1701–1750	71	27	14	19,72	1,93
1751–1800	59	10	7	11,86	1,43
Razem	164	60	29	17,68	2,07

Zgodnie z tradycyjnym stylem urządzania wnętrz, na niektórych typach mebli kładziono bądź na ścianach zawieszano kobierce, kilimy, dywany i makaty. Dominowały wzmianki o kobierzach, głównie w drugiej połowie XVII w., nieco rzadziej zaś w pierwszej połowie XVIII stulecia. Być może z czasem były one zastępowane przez obicia (tab. 2). Zdecydowaną ich większość opisano jako stare²³, rzadko zaś jako nowe²⁴. Tylko dwukrotnie sprecyzowano, że leżały na stołach²⁵. Sporadycznie nadmieniono też o ich orientalnym pochodzeniu, określając je jako „perskie”²⁶. Sporo, bo sześć tych wyrobów, miał zmarły w 1677 r. podkomorzy chełmiński i generał autoramentu cudzoziemskiego Krzysztof Korycki²⁷. Wojciech Lubecki, pisarz konsystorza pułtuskiego i prepozyt w Dzierżeninie, w 1743 r. na trzy czerwone złote wycenił kobierzec należący do Anny Łatynowej z Lubeckich. Z kolei na pięć czerwonych złotych oszacował parę kilimów²⁸. Tańszy, wart 5 zł, spisano w 1701 r. w inwentarzu pośmiertnym niejaki-

¹⁶ Miał on także obicie „tureckie stare na białym dnie z kolorami różnymi w Bretach czternastu” oraz „płócienne na grygrynowym dnie na pokój cały duży i na mały pokój”, AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593v.

¹⁷ Tylko dwukrotnie odnotowano je wśród rzeczy: Franciszka Mieszkowskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 62, k. 370v (1760 r.) oraz Mateusza Tańskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238 (1765 r.).

¹⁸ Wspomniane w 1771 r. w spuściznie po śmierci Franciszka Miecznikowskiego, AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 382.

¹⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 49, k. 432v (1750 r.); 65, k. 60 (1759 r.); 44, k. 58 (1751 r.); 82, k. 593v (1785 r.).

²⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v (1677 r.); 36, k. 235a–v (1741 r.).

²¹ Firanki wspomniano w pięciu przekazach z lat 1726–1795, łącznie 18, niemal wyłącznie płóciennych: AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c (1726 r.); 66, k. 741 (1771 r.); 66, k. 761v (1772 r.); 79, k. 903v (1783 r.), AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 252 (1795 r.).

²² Wspomniano je tylko jeden raz, jako „zasłony ode drzwi sukienne dwie stare niebieskie” w inwentarzu pośmiertnym stolnika nowogrodzkiego, Franciszka Czaczkowskiego w 1726 r., AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c.

²³ 15 obić w 10 przekazach opisano jako stare: AGAD, zakr. grodz. wiecz., 108, k. 568v (1698 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 21, k. 24v (1718 r.); 22, k. 43 (1722 r.); 23, k. 164v (1723 r.); 36, k. 235a (1741 r.); 46, k. 96v (1750 r.); 52, k. 505–506v (1753 r.); 66, k. 712v (1771 r.); 81, k. 160v (1785 r.); zakr. rel. 11, k. 242 (1757 r.).

²⁴ Tylko pięć w czterech aktach z lat 1701–1759, AGAD, zakr. grodz. wiecz., 111, k. 130 (1711 r.); zakr. grodz. rel., 8, k. 727v (1701 r.); 42, k. 1v (1746 r.); 61, k. 677 (1759 r.).

²⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397 (1749 r.); 66, k. 712v (1771 r.).

²⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v (1677 r.); zakr. grodz. wiecz., 111, k. 130 (1711 r.).

²⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v.

²⁸ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 278.

go Koskowskiego z miejscowości Gumowo Płazki²⁹. Natomiast droższym wyrobem (wyceńnionym na 7 zł), chociaż już w złym stanie, był „kilimek, stary dziurawy”, należący do Wojciecha Borowskiego w 1790 r.³⁰ W dwóch przypadkach zaznaczono jego umiejscowienie; wisiał nad łóżkiem u imię Krajewskiego, zmarłego w 1716 r. na komorze celnej w Zakroczymiu, oraz u cześnika nowogrodzkiego Stanisława Golimskiego w 1749 r.³¹ (tab. 3). Dwukrotnie scharakteryzowano wyrób jako „czerwony turecki” (w latach 1713 i 1716)³², a raz jako „kilimek turecki stary podarty” u łowczego przasnyskiego Adama Łązniewskiego (1783 r.)³³. Z kolei sześć sztuk „ruskiej roboty” spisano w domu Felicjana Ołdakowskiego (w 1746 r.)³⁴ (tab. 4).

Tabela 3
Liczba kilimów w analizowanych źródłach

Table 3
Number of kilims in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk kilimów	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	16	10	34,48	1,60
1701–1750	71	23	11	15,49	2,09
1751–1800	59	14	10	16,95	1,40
Razem	159	53	31	19,51	1,71

Tabela 4.
Liczba dywanów w analizowanych źródłach

Table 4.
Number of floor carpets in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk dywanów	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	0	0	0,00	0,00
1701–1750	71	13	4	5,63	3,25
1751–1800	59	27	16	27,12	1,69
Razem	164	40	20	12,20	2,00

Dywany, odnotowywane tylko w osiemnastowiecznych przekazach, miały różne zastosowanie (tab. 4). Jedne z nich okrywały łóżka³⁵, inne wisiały nad nimi na ścianach³⁶ albo leżały na stołach³⁷. Tylko raz podano wartość takiej tkaniny. Na 6 tynfów wyceniono w 1760 r. „dywan,

²⁹ AGAD, zakr. rel., 9, k. 212.

³⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 88–88.

³¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 298 (1716 r.); 47, k. 397 (1749 r.).

³² AGAD, zakr. grodz. rel., 15, k. 133 (1713 r.); 17, k. 298 (1716 r.).

³³ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901 (1783 r.).

³⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v (1746 r.).

³⁵ Tak określono sześć sztuk w pięciu przekazach: AGAD, zakr. grodz. rel., 62, k. 370v (1760 r.); 66, k. 701v (1768 r.); 66, k. 712v (1771 r.); 67, k. 100v (1764 r.); 81, k. 161v (1785 r.).

³⁶ „Dywan wyszywany nad łóżkiem”, AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v (1771 r.) oraz „dywan nad łóżko kosmaty”, AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 740v (1771 r.).

³⁷ „Dywan na stół krzyżowa robota” miał major regimentu łanowego koronnego, Czesław Ignacy Lempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 740v, 1771 r.), zaś „dywan na stół środek nowy z sukna karmazynowego listwy

stary z łózka”, stanowiący własność Franciszka Mieszkowskiego³⁸. Siedmiokrotnie użyto wobec nich określenia „turecki”, z czego trzy takie dywany były własnością stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (w 1785 r.)³⁹. Niektóre z wyrobów orientalnych przetykane były złotą nicią⁴⁰. Zastanawia wyjaśnienie zawarte w dwóch dokumentach: „dywan na łóżko alias koc” (1764 r.)⁴¹ oraz „dywan czyli koc kosmaty roboty przez połowę włosianny i wełniany stary” (1770 r.)⁴². Wątpliwości budzi zapis w inwentarzu pośmiertnym stolnika nowogrodzkiego Franciszka Czaczkowskiego z 1726 r.: jeden „dywan alias kobierzec ze stołu stary”, a drugi „dywan alias obicie proste”⁴³. Czyżby stosowane określenie nie szło w parze z przeznaczeniem i wymagało dopowiedzenia?

Do tej grupy wyrobów należą także makaty, które sporadycznie znajdowały się wśród spisywanych rzeczy, w tym jedna karmazynowa (1751 r.)⁴⁴, zaś druga „turecka ze złotem” — własność starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego (1778 r.)⁴⁵.

Kobierce, jak się wydaje, były oznaką wyższego poziomu życia, skoro wśród 29 osób, które je miały, 16 to urzędnicy ziemscy lub wdowy po nich oraz oficer. Tylko niekiedy analizowane wnętrza ozdabiano dwoma rodzajami tkanych materii, tj. kobiercem i kilimem⁴⁶, kobiercem i dywanem⁴⁷, bądź kilimem i dywanem⁴⁸.

W wielu siedzibach w użytkowaniu były takie przedmioty jak płotki, pawilony, parawany, kotary i zasłony. Niekiedy precyzowano ich zastosowanie — „do łózka” lub „na łózko”, co sugeruje ich przeznaczenie do wydzielania przestrzeni wokół miejsca na sen, do budowania

w kwiaty białe wyrabiane” Apolonia Strzałkowska z Fredrów, wdowa po Aleksandrze, chorążym zakroczymskim (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a, 1741 r.). Natomiast „dywan na stół turecki na białym lnie” należał do stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593, 1785 r.).

³⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 62, k. 370v (1760 r.).

³⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 59 (1751 r.); 61, k. 677 (1759 r.); 66, k. 701v (1768 r.); 82, k. 593 (1785 r.).

⁴⁰ Tak należy rozumieć opisy: „turecki niewielki ze złotem”, należący do Apolonii Strzałkowskiej (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a, 1741 r.), „turecki złoty” (AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 59, 1751 r.), „zielony tureckiej roboty ze złotem”, będący własnością Jakuba Jaroszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.).

⁴¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v (1764 r.).

⁴² AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 631 (1770 r.).

⁴³ AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c (1726 r.).

⁴⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 59 (1751 r.).

⁴⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66 (1778 r.).

⁴⁶ Było tak w ośmiu domach, należących do: wojskiego zakroczymskiego Jacka Lasockiego — 4 kobierce i 2 kilimy (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 81, k. 395, 1677 r.), Heleny Oborskiej, wdowy po Wojciechu Dunin-Miączyńskim — po jednym (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 107, k. 166v–167, 1691 r.), Marianny z Wielowiejskich Ciszkowskiej, wdowy po Franciszku — po jednym (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 108, k. 568v, 1698 r.), Jana Górskiego — 4 kobierce i 2 kilimy (AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 270, 1699 r.), do Anny Latynowej z Lubeckich — kobierzec i dwa kilimy (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 278, 1743 r.), Felicjana Oldakowskiego — 2 kobierce i 6 kilimów (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v, 1746 r.), cześnika nowogrodzkiego Stanisława Golimskiego — po jednym (AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397, 1749 r.), cześnika zakroczymskiego Jakuba Prusinowskiego — także po jednym (AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 232, 1699 r.).

⁴⁷ 2 kobierce i 1 dywan odnotowano u podczaszego winnickiego Franciszka Wittana (AGAD, zakr. grodz. rel., 22, k. 43–43v), 8 dywanów i 6 kobierców u wdowy Strzałkowskiej, chorążyny zakroczymskiej (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a, 1741 r.), 3 dywany i 2 kobierce u nieznanego z imienia i nazwiska szlachcica (AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 58, 1751 r.), 2 dywany i kobierzec u cześnika nowogrodzkiego Stanisława Golimskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397, 1749 r.), 1 dywan i 2 kobierce u chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 676v, 1759 r.), 4 dywany i 2 kobierce u starościca mściślowskiego Krzysztofa Wołowicza (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v, 1771 r.).

⁴⁸ Spisano: po jednym u Franciszka Mieszkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 62, k. 370v, 1760 r.) oraz Macieja Dramińskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 361v, 1785 r.), 4 dywany i 1 kilim u stolnika nowogrodzkiego Franciszka Czaczkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c, 1726 r.), 2 dywany i 1 kilim u cześnika nowogrodzkiego Stanisława Golimskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397, 1749 r.), po jednym u łowczego przasnyskiego Adama Łażniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901, 1783 r.), po dwa kilimy i dywany u kormnika granicznego zakroczymskiego, Jacka Sobolewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 129, 1775 r.).

nastroju intymności. Co ciekawe, tylko w jednym domu — Piotra Maruszewskiego w 1785 r. — odnotowano zarówno dwa pawilony (kitajkowy żółty oraz bagazjowy zły), jak i parawan (czerwony)⁴⁹. W pozostałych wnętrzach występowały pojedynczo albo, jak się zdaje, miały odmienną wielkość — parawany mniejsze albo większe, co sugeruje sformułowanie „na wielkie łóżko”⁵⁰. Znana jest cena jednego z nich. W 1795 r. odnotowano „kitajkowy karmazynowy nowy kosztujący zł 100”⁵¹. Wyjątkowo do innego celu służył „parawanik kitajkowy zielony do kuminka zł 18”⁵². Do nich wykonania używano przede wszystkim jedwabnej kitajki, adamaszku i ałtasu oraz płótna i bagazji, a także welnianej rasy (arrasu)⁵³. Niekiedy pawilony i kotary zdobiono srebrnym lub złotym galonem⁵⁴.

Niezbędnym sprzętem do oświetlania wnętrz były lichtarze. Ich frekwencja w poszczególnych przekazach pośrednio może wskazywać na wielkość domów i liczbę znajdujących się w nich pomieszczeń. Najwięcej, bo 24, miał ich starosta starorypiński Józef Ciszowski (w 1778 r.)⁵⁵. Po kilkanaście wchodziło w skład wyposażenia dworów: Franciszka Czaczkowskiego (13 sztuk, w 1726 r.) i Czesława Łempickiego (12, w 1771 r.)⁵⁶. Niemal połowę z nich wykonano z cyny, a co czwarty ze srebra, przy czym te ostatnie odnotowano zaledwie w siedmiu spisach⁵⁷ (tab. 5).

Tabela 5.

Liczba lichtarzy w analizowanych źródłach

Table 5.

Number of candlesticks in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk lichtarzy	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	14	8	27,59	1,75
1701–1750	71	65	16	22,54	4,06
1751–1800	59	102	21	35,59	4,86
Razem	164	181	45	27,44	4,02

⁴⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 160v i 166.

⁵⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727v (1701 r.); 65, k. 60 (1759 r.).

⁵¹ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 185.

⁵² AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 252v (1795 r.).

⁵³ Z kitajki — 18 przedmiotów (AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727v, 1701 r.; 17, k. 92, 1715 r.; 36, k. 235a, 1741 r. dwukrotnie; 52, k. 435v, 1748 r.; 50, k. 224v, 1750 r. dwukrotnie; 54, k. 151, 1754 r.; 61, k. 676v, 1759 r.; 66, k. 701v, 1768 r. dwukrotnie; 66, k. 740v, 1771 r.; 66, k. 763, 1772 r.; 79, k. 901v, 1783 r.; 81, k. 160v, 1785 r. dwukrotnie; AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 185, 1795 r.; 112, k. 252v, 1795 r.; AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 276v, 1743 r.); z płótna — 8 wyrobów (AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 96v, 1750 r.; 66, k. 699, 1769 r.; 66, k. 741, 1771 r.; 67, k. 238, 1765 r.; 82, k. 593v, 1785 r.; AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 252v, 1795 r.; 114, k. 129v, 1791 r.); z bagazji — 2 parawany (AGAD, zakr. grodz. rel., 60, k. 805, 1759 r.; 81, k. 160v, 1785 r.); z rasy — 3 przedmioty (AGAD, zakr. grodz. rel., 20, k. 213v, 1721 r.; 46, k. 97v, 1750 r.; AGAD, zakr. rel., 11, k. 242v, 1757 r.). Charakterystyczne jest, że tkaniny jedwabne w kolorze karmazynowym mieli szlachcice piastujący urzędy, np. „kotara, adamaszkowa z kołdrą na pojedyncze łóżko karmazynowa” u Józefa Ciszowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66, 1778 r.), „zasłony, w łóżku karmazynowe materiał ałtasowy z poduszkami 2 takimi samymi” u Krzysztofa Koryckiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v, 1677 r.) oraz o takich tradycjach: „u stolnikowicza Wiktora Zielńskiego pawilon adamaszkowy karmazynowy” (AGAD, zakr. grodz. rel., 76, k. 744v, 1780 r.).

⁵⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a (1741 r.); 54, k. 151 (1754 r.); AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 276v (1743 r.).

⁵⁵ Miał 6 cynowych lichtarzy i 18 srebrnych, AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64v–66 (1778 r.).

⁵⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144a (1726 r.); 66, k. 739v (1771 r.).

⁵⁷ W analizowanych źródłach spisano 91 lichtarzy z cyny, 47 ze srebra, 23 z mosiądzu, 5 z princmetaluru oraz po 1 z blachy, drutu i miedzi. Srebrne, najlepiej świadczące o zamożności domu, mieli: Helena z Sufczyńskich

Kolejny mebel, nieodzowny w pomieszczeniach budynku mieszkalnego, to stół. Tymczasem wzmiankowano go jedynie w co trzecim analizowanym dokumencie; średnio po dwa w jednej siedzibie (tab. 6). Najwięcej stołów i stolików (po 7) stało u stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (1785 r.)⁵⁸ i Piotra Maruszewskiego. Ten ostatni miał okazały egzemplarz — „stolik, malowany po brzegach wyślaczany” (1785 r.), co wskazuje na podążanie za ówczesną modą w meblarstwie⁵⁹. Opisuując te sprzęty, zwracano raczej uwagę na ich wielkość, rzadziej na inne cechy. Z informacji o gatunku drzewa, z którego zostały one wykonane, wynika, że używano do tego celu drewna sosnowego, dębowego lub jesionowego⁶⁰. Niektóre stoły zaopatrzone były w szuflady⁶¹. W drugiej połowie XVIII w. w użyciu były też stoły wyróżniające się okrągłym kształtem⁶² lub konstrukcją umożliwiającą ich rozłożenie⁶³.

Tabela 6.
Liczba stołów i stolików w analizowanych źródłach

Table 6.
Number of tables and small tables in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk stołów i stolików	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	7	2	6,90	0,00
1701–1750	71	39	27	38,03	1,44
1751–1800	59	61	21	35,59	2,90
Razem	164	107	50	30,49	2,14

Karczeńska — parę (AGAD, zakr. grodz. rel., 54, k. 151, 1754 r.), Jan Bakałowicz — 7 sztuk (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 251, 1795 r.), Franciszek Wittan, podczaszy winnicki — parę (AGAD, zakr. grodz. rel., 22, k. 43, 1722 r.), Franciszek Czaczkowski — tuzin takich wyrobów (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144a, 1726 r.), Apolonія z Fredrów Strzałkowska — 4 (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235v, 1741 r.), Jakub Jaroszewski, chorąży zakroczyński — parę (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677v, 1759 r.), zaś Józef Ciszowski — 18 (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 65, 1778 r.).

⁵⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594 (1785 r.).

⁵⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165v (1785 r.).

⁶⁰ Pięciokrotnie użyto określenia „sosnowy”: trzy takie stoły miał Jakub Jaroszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.), po jednym Czesław Ignacy Lempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741, 1771 r.) oraz Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165v, 1785 r.). Czterokrotnie wspomniano „dębowy” mebel, który należał do wspomnianych wyżej Jaroszewskiego i Lempickiego (po jednym), a także do Marianny z Kozłowskich Jakackiej, żony Wiktora Stanisława (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 138, 1788 r.) i do stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594, 1785 r.). „Stolik mały jesionowy z szufladką” miał tylko Lempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741, 1771 r.).

⁶¹ W ten sposób zrobionych było 16 stołów i stolików, AGAD, zakr. grodz. rel., 14, k. 161v (1714 r.); 42, k. 2 (1746 r.); 47, k. 397v (1749 r. dwukrotnie); 62, k. 80 (1760 r.); 65, k. 60 (1759 r.); 66, k. 713 (1771 r.); 66, k. 741 (1771 r. dwukrotnie); 73, k. 127v (1775 r.); 81, k. 165v (1785 r.); 82, k. 361v (1785 r.); 11, k. 242v (1757 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 516 (1776 r.).

⁶² Dwa takie sprzęty miał podwojewódzic warszawski Kasper Dybowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 506v, 1753 r.) oraz chorąży zakroczyński Jakub Jaroszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.). Jeden stół okrągły był własnością: Piotra Maruszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165v, 1785 r.), stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v, 1785 r.) i komornika granicznego zakroczyńskiego, Jacka Sobolewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 127v, 1775 r.). Wyróżniał się niewątpliwie sprzęt Jaroszewskiego, opisany następująco: „stolik dębowy w środku marmur czarny połtuczony na nóżkach okrągłych toczony” (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.). Prawdopodobnie podobny mebel — „stolik dębowy, w którym marmur czarny śródkiem” stał w 1722 r. w alkierzyku dworku w Obłęgorze Wększym, w powiecie chęcińskim (Pielas J. 2018, s. 65).

⁶³ „Stolik, składany suknem zielonym wybity” miał łowczy przasnyski Adam Łażniewski, AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900v (1783 r.).

Tabela 7.
Liczba stołków w analizowanych źródłach

Table 7.
Number of stools in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk stołków	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	8	1	3,45	8,00
1701–1750	71	35	5	7,04	7,00
1751–1800	59	27	16	27,12	8,63
Razem	164	181	22	13,41	8,23

Najczęściej odnotowywanym meblem do siedzenia były drewniane, okrągłe lub prostokątne stołki (tab. 7). By poprawić komfort ich użytkowania oraz nadać im bardziej dekoracyjny wygląd, niekiedy miały poręczę⁶⁴ lub były obite tkaninami⁶⁵. Najczęściej było ich kilka w jednej siedzibie. Wyjątkowo dużo (aż 30 sztuk) miał w swoim domu starościc mściśławski Krzysztof Wołłowicz (1771 r.)⁶⁶. Rzadziej w uwzględnionych przekazach rejestrowano inne sprzęty o analogicznej funkcji: zydle⁶⁷, taborety⁶⁸ bądź ławy⁶⁹ (tab. 8).

Tabela 8.
Liczba krzeseł w analizowanych źródłach

Table 8.
Number of chairs in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk krzeseł	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	0	0	0,00	0,00
1701–1750	71	13	4	5,63	3,25
1751–1800	59	29	16	27,12	1,69
Razem	164	40	20	12,20	2,00

⁶⁴ Takie stołki mieli: Felicjan Oldakowski — 10 sztuk (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v, 1746 r.), kapitan gwardii królewskiej Antoni Osiecki — 2 sztuki (AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 98, 1750 r.), cześnik nowogrodzki Stanisław Golimski — nieznaną liczbę (AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397v, 1749 r.), sędzia kapturowy różański Kazimierz Budzyński — 4 sztuki (AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v, 1764 r.).

⁶⁵ 6 stołków obitych tryprą w kolorze błękitnym znajdowało się w domu majora regimentu łanowego koronnego, Czesława Ignacego Łempickiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741, 1771 r.), a dwa opisane jako „małe obite materią starą bardzo złe” w Smolsku, u Antoniego Drozdowskiego (AGAD, zakr. rel., 11, k. 242v, 1757 r.).

⁶⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v (1771 r.).

⁶⁷ Jeden zydel „z poręczami” wymieniono u komornika ziemi zakroczymskiej Mateusza Śniadowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 84, k. 167v, 1787 r.), natomiast 15 sztuk, z czego 13 „z poręczami”, u komornika granicznego zakroczymskiego Jacka Sobolewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 127v, 1775 r.) oraz 4 u Mikołaja Łady (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 471v, 1751 r.).

⁶⁸ Taborety opisano następująco: „para krzyżowa robota”, u Salomei z Jaroszewskich Januszewskiej (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 435v, 1748 r.), „zielonym suknem obite 2” u podwojewodzica warszawskiego Kaspra Dybowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 506v, 1753 r.), jeden „włóczką szyty” u chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.) i jeden „suknem obity” u łowczego przasnyskiego Adama Łaźniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 903v, 1783 r.).

⁶⁹ Tylko w pierwszej połowie XVIII w. w trzech przekazach wspomniano o ławach stojących „w izbie stołowej” (AGAD, zakr. grodz. rel., 21, k. 98, 1718 r.), „koło stołu” w domu Franciszka Lasockiego (AGAD,

W badanym okresie w domach szlachty zakroczymskiej, jak można sądzić, krzesła nie były jeszcze powszechnym sprzętem. Wzmiankowano je w co jedenastym przekazie. W pierwszej połowie XVIII w. było ich po kilka. Dopiero w źródłach powstałych począwszy od lat sześćdziesiątych tegoż stulecia wymieniano ich więcej, np. sześć krzesel „skórą obitych” u komornika ziemskiego różańskiego Mateusza Tańskiego (1765 r.)⁷⁰ lub tuzin bliżej nieopisanych, należących do starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego (1778 r.)⁷¹. Zgodnie z ówczesną modą krzesła obijano skórą⁷² lub tkaninami⁷³, o czym niekiedy nadmieniano. Prawdopodobnie do wieku i do wzrostu dzieci dostosowane były te, które opisano jako „dla dzieci połamane zle”⁷⁴ oraz „dziecinne”⁷⁵. Przypuszczalnie wyrazem znaczności możliwości materialnych i wysokich aspiracji społecznych stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (dokument z 1785 r.) był „garnitur” złożony z kanap i krzesel, ozdobionych tym samym materiałem. Dwie kanapy „trypą karmazynową” obite tworzyły komplet z 18 krzesłami, zaś inna, opisana jako „gdańska żółtym płótnem wybita”, z tuzinem takich mebli siedziskowych⁷⁶. Po jednej kanapie mieli zaś major regimentu łanowego koronnego, Czesław Ignacy Łempicki (1771 r.), starosta starorypiński Józef Ciszowski (1778 r.) oraz Jan Bakałowicz (1795 r.)⁷⁷.

Tabela 9.

Liczba skrzyń w analizowanych źródłach

Table 9.

Number of chests in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk skrzyń	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	16	9	31,03	1,78
1701–1750	71	68	29	40,85	2,34
1751–1800	59	63	29	49,15	2,17
Razem	164	147	67	40,85	2,19

Do przechowywania rozmaitych rzeczy służyły skrzynie (tab. 9), najbardziej rozpowszechnione w badanych domostwach, zróżnicowane pod względem przeznaczenia, wielkości i kolo-

zakr. grodz. rel., 8, k. 866v, 1706 r.), oraz „około stołu tokarska robota”, należących do wojskiego zakroczymskiego Franciszka Zaborowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 38, k. 118, 1742 r.).

⁷⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238v (1765 r.).

⁷¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v (1778 r.).

⁷² Oprócz wspomnianych 6 krzesel u Tańskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 21, k. 98, 1718 r.), takie sprzęty obijane skórą odnotowano również: u Wojciecha Szygowskiego — 4 sztuki (AGAD, zakr. grodz. rel., 11, k. 314v, 1708 r.), u Apolonii, wdowy po Aleksandrze Strzałkowskim — nieokreśloną liczbę krzesel obijanych w Gdańsku (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv, 1741 r.), u Antoniego Osieckiego, kapitana gwardii królewskiej — 3 (AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 97v, 1750 r.), u łowczego przasnyskiego Adama Łażniewskiego — 6 (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 903v, 1783 r.). W domach gdańszczan w XVIII w. także ustawiano w izbach po sześć lub 12 krzesel (Barylewska-Szymańska E. 2015, s. 111).

⁷³ Dwa krzesła „suknem karmazynowym obite stare” figurowały w inwentarzu pośmiertnym chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677 (1759 r.).

⁷⁴ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 335 (1743 r.).

⁷⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166v (1785 r.).

⁷⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593v (1785 r.).

⁷⁷ Kanapy: „olszowa z przykryciem cycowym” (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741, 1771 r.), bliżej nieopisana (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v, 1778 r.) oraz „bez pokrowców [o wartości — D.G.] zł 36” (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 252v, 1795 r.).

ru; odnotowano pomalowane na biało⁷⁸, czarno⁷⁹, niebiesko⁸⁰, czerwono⁸¹, zielono⁸². Trzymano w nich bieliznę⁸³, „chusty”⁸⁴, „suknie”⁸⁵, futra⁸⁶, pościel⁸⁷, jak również książki⁸⁸, „papiery”⁸⁹ i „korzenie”⁹⁰. Niektóre z nich miały konstrukcję wzmocnioną metalowymi elementami („okowane”)⁹¹, albo ścianki obite skórą⁹². W uwzględnionych źródłach nie wspomniano o skrzyniach ozdabianych herbem, które znane są z osiemnastowiecznej Wielkopolski⁹³.

Szafę w analizowanych dokumentach wzmiankowano po raz pierwszy w roku 1700⁹⁴. W następnych latach coraz częściej figurowała wśród spisane go dobytku, lecz nie stała się meblem powszechnie spotykanym. W domach, w których zdecydowano się na jej postawienie, odnotowywano ją obok skrzyń. Chociaż poszerzyła się przestrzeń do przechowywania rzeczy, to nie nastąpiła wymiana starego typu mebla na nowy. Wygląd i funkcje szaf najpełniej opisano w inwentarzu pośmiertnym wdowy po Aleksandrze Strzałkowskim, chorążym zakroczymskim z 1741 r. W akcie zanotowano kilka tego typu mebli wraz z informacjami dotyczącymi ich budowy i zawartości: szafka „ze stolikiem wierzchu się otwierająca w której książki różne”, szafa „z dwoma przegrodami i kratkami, szkło a na dole noże, lichtarze”, szafka „okrągła od dołu zamknięcie a wyżej 3 przegrody[,] gdzie imbryki, filiżanki i inne”, oraz kolejna szafa „z szufladami i przegrodami, w której różne są flaszki, słoiczki od olejków i lekarstwa”⁹⁵. Warto też zwrócić uwagę na mebel określony jako „szafka duża w orzech malowana”, zarejestrowany w 1750 r. u Antoniego Osieckiego⁹⁶. Takie sprzęty fornirowane drewnem orzechowym używane były w domach gdańszczyzan w drugiej połowie XVIII w.⁹⁷ (tab. 10). W 1759 r. w inwentarzu pośmiertnym chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego, spośród sześciu szaf ze względu na opis warto wskazać trzy:

⁷⁸ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 106, k. 134v (1681 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727 (1701 r.); k. 816 (1705 r.).

⁷⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727 (1701 r.).

⁸⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166 (1785 r.).

⁸¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a (1741 r.).

⁸² AGAD, zakr. grodz. wiecz., 106, k. 134v (1681 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397v (1749 r.); 61, k. 677v (1759 r.); 81, k. 138 (1788 r.).

⁸³ AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 97v (1750 r.).

⁸⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727 (1701 r.); 61, k. 677 (1759 r.).

⁸⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235av (1741 r.).

⁸⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. k. 235b (1741 r.).

⁸⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235b (1741 r.); 54, k. 45v (1754 r.); 66, k. 713 (1771 r.); 79, k. 900v (1783 r.); 82, k. 361v (1785 r.); 84, k. 166 (1787 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 335 (1743 r.); 112, k. 173v (1795 r.).

⁸⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 58 (1751 r.).

⁸⁹ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 81, k. 395 (1677 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144d (1726 r.); 47, k. 397v (1749 r.); 54, k. 78v (1754 r.); 81, k. 165v (1785 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 516 (1776 r.).

⁹⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901 (1783 r.).

⁹¹ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 81, k. 395 (1677 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 306 (1738 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 816 (1705 r.); 15, k. 133 (1713 r.); 36, k. 235bv (1741 r.); 42, k. 2 (1746 r.); 47, k. 397v (1749 r.); 50, k. 224v (1750 r.); 62, k. 370v (1760 r.); 65, k. 60 (1759 r.); 66, k. 713 (1771 r.); 73, k. 510 (1775 r.).

⁹² AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235av i 235 b (1741 r.); 46, k. 97v (1750 r.).

⁹³ Dumanowski J. 2006, s. 53–55.

⁹⁴ W inwentarzu pośmiertnym stolnika czernichowskiego Franciszka Zaleskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 316v.

⁹⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235c–235 cv.

⁹⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 97v.

⁹⁷ Bardzo rzadko określano miejsce ustawienia danego mebla, tym bardziej interesujący jest zapis o innej „szafce z kratą w sieni”, AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 97v (1750 r.); por.: Barylewska-Szymańska E. 2015, s. 74 i n., 109.

„do kredensu sosnowa u dołu zamykana”, „do wieszania sukien dębowa wielka”, „sosnowa malowana w orzech z szufladkami”⁹⁸. Niewątpliwie nowym rodzajem szafek w drugiej połowie XVIII w. były: „rogówka mała”⁹⁹ oraz „kątowa stara”¹⁰⁰.

Tabela 10.

Liczba szaf w analizowanych źródłach

Table 10.

Number of wardrobes in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk szaf	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	1	1	3,45	1,00
1701–1750	71	26	13	18,31	2,00
1751–1800	59	43	23	38,98	1,87
Razem	164	70	37	22,56	1,89

Wolno zdobywały uznanie inne nowinki meblarskie — kredens i komoda. Spośród odnotowanych, pierwszy kredens stał w 1746 r. w siedzibie Felicjana Ołdakowskiego¹⁰¹. To jednak odosobniony przypadek w tym czasie. Dopiero po roku 1765 pojawiły się one w kilku domach: Franciszka Miecznikowskiego, starościca mściławskiego Krzysztofa Wołowicza, majora regimentu łanowego koronnego Czesława Ignacego Łempickiego, komornika ziemskiego różańskiego Mateusza Tańskiego, łowczego przasnyskiego Adama Łażniewskiego i Piotra Maruszewskiego (po jednym egzemplarzu), a także u komornika granicznego zakroczymskiego, Jacka Sobolewskiego (dwie sztuki)¹⁰². Jedyna w zgromadzonych przekazach, bliżej nieopisana komoda, należała w 1785 r. do stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego¹⁰³.

Ubrania trzymano też w kufrach, których zastosowanie precyzuje określenie „od sukien”¹⁰⁴. Raz wspomniano o wielkim kufrze, „w którym pościel”¹⁰⁵. Z niektórych kufrów, jak również z sepetów, korzystano też w podróży¹⁰⁶, przewożąc w nich potrzebne rzeczy (tab. 11, 12).

Kolejnym wyspecjalizowanym meblem był kantorek. Pod nazwą tą kryła się sekretera albo sekretarzyk, stanowiące rzadkość w badanych siedzibach. Stały w domach kilku osób piastujących urzędy lub — jak się wydaje — zamożnych. Wyróżniały się wysokim poziomem wykonania, użytym surowcem (dąb, jesion, orzech) i zdobnictwem¹⁰⁷. Poza pełnieniem funkcji

⁹⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677.

⁹⁹ Należała ona do sędziego kapturowego różańskiego, Kazimierza Budzyńskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v (1764 r.).

¹⁰⁰ Była własnością stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594 (1785 r.).

¹⁰¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v.

¹⁰² AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 383v (1771 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238v (1765 r.); 66, k. 713 (1771 r.); 66, k. 741 (1771 r.); 73, k. 128 (1775 r.); 79, k. 900v (1783 r.); 81, k. 165v (1785 r.).

¹⁰³ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v. Komody używane były w domach gdańszczan od lat trzydziestych XVIII w., ale w drugiej połowie stulecia jeszcze nie były tam liczne, por.: Szymańska-Baryłewska E. 2015, s. 109.

¹⁰⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397v (1749 r.); 67, k. 100v (1764 r.); 80, k. 173v (1783 r.); 81, k. 165v (1785 r.); 87, k. 152 (1791 r.).

¹⁰⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166 (1785 r.).

¹⁰⁶ Np.: AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238v (1765 r.); 79, k. 901 (1783 r.). Sepet „wielki od karety czarny skórą obity stary” miał chorąży zakroczymski Jakub Jaroszewski, AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677 (1759 r.).

¹⁰⁷ Jan Bakalowicz miał „biuro jesionowe z antapkami” (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 251v, 1795 r.), Czesław Ignacy Łempicki „dębowe z okuciem mosiężnym wielkie” (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741,

Tabela 11.
Liczba kufrów w analizowanych źródłach

Table 11.
Number of trunks in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk kufrów	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1701–1750	71	7	6	8,45	1,17
1751–1800	59	62	29	49,15	2,14
Razem	164	69	35	21,34	1,97

Tabela 12.
Liczba sepetów w analizowanych źródłach

Table 12.
Number of *sepet* chests of drawers in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk sepetów	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	2	1	3,45	2,00
1701–1750	71	7	3	4,25	2,33
1751–1800	59	5	4	6,78	1,25
Razem	164	14	8	4,88	1,75

praktycznych, niewątpliwie zwiększały estetykę wnętrza, o czym świadczą dwa drobiazgowo opisy: „biurko jesionowe do woskowania nowe z szufladami wysuwanyymi dużymi od tyłu trzema, czwarta u góry zaś małymi ośmioma a dziewięta skrytka”¹⁰⁸, stanowiące własność łowczego przasnyskiego Adama Łaźniewskiego (1783 r.), oraz „biureczko małe wysadżane z kilkoma szufladkami kolbuszowskiej roboty”, należące do Marianny z Kozłowskich Jakackiej (1788 r.)¹⁰⁹. Tam najprawdopodobniej trzymano ważne dokumenty i pisma.

„Papiery” i gotówkę z reguły jednak przechowywano w szkatułach i szkatułkach¹¹⁰, prawdopodobnie odpowiednio okazałych i zabezpieczonych (tab. 13). Trzymano w nich także kornety¹¹¹, wyjątkowo inne artykuły — jedna szkatuła „okowana do korzeni”¹¹². Ciekawa jest za-

1771 r.). Do Piotra Maruszewskiego należało biurko oraz „biureczko małeńkie białe” (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166v, 1785 r.), zaś do Felicjana Ołdakowskiego „kantorek alias szafka w której są wszystkie papiery, dębowa po wierzchu drzewiczki czarne dębem sadżane okowana ze wszystkim” (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v, 1746 r.). Komornik ziemski różański Mateusz Tański miał „kantorek od papierów na nóżkach z szufladami zielono malowany” (AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238v, 1765 r.), z kolei „kantorek dębowy powłoka na nim orzechowa” był własnością Józefa Ciszowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v, 1778 r.). Bliżej nieopisany „kantorek” spisano wśród ruchomości Mateusza Guzkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v, 1785 r.), zaś „kantorek dobry z zamkami” u komornika ziemi zakroczymskiej Mateusza Śniadowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 84, k. 166v, 1787 r.). O tego typu meblach dębowych i jesionowych, por.: Barylewska-Szymańska E. 2015, s. 133.

¹⁰⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900v (1783 r.).

¹⁰⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 138 (1788 r.).

¹¹⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 298 (1716 r.); 36, k. 235 b–c (1741 r.); 38, k. 118 (1742 r.); 52, k. 506v (1753 r.); 76, k. 1055 (1782 r.); 82, k. 594v (1785 r.); AGAD, zakr. rel., 11, k. 243 (1757 r.).

¹¹¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727 (1701 r.).

¹¹² AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v (1746 r.).

wartość jednej z takich szkatuł, należącej do Apolonii z Fredrów Strzałkowskiej w 1741 r.: „gdańska dobra z szufladami, w której szkaplerze i różne rzymskie świętości”¹¹³. Jak się wydaje, dla lepszej ochrony znajdujących się w nich rzeczy, szkatułki były „okowane”¹¹⁴.

Tabela 13.

Liczba szkatuł i szkatulek w analizowanych źródłach

Table 13.

Number of caskets and boxes in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk szkatuł i szkatulek	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	12	7	24,14	1,71
1701–1750	71	26	16	22,54	1,63
1751–1800	59	17	11	18,64	1,55
Razem	164	55	34	20,73	1,62

Do przechowywania dokumentów służyły też sprzęty określone w omawianych źródłach jako „kałamarze”, oznaczające rodzaj przyborników. W dwóch przypadkach opisano je jako: „kałamarz do konserwacji papierów czarny skórzany”, należący do chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego (w 1759 r.)¹¹⁵, oraz „kałamarz od papierów drewniany w skórą czarną oprawny z szufladką”, własność burgrabiego grodzkiego zakroczymskiego Piotra Gawłowskiego (z 1782 r.)¹¹⁶. Dobrą ilustracją wpływu, nawet na takie drobne przedmioty gustów estetycznych ówczesnych pokoleń, jest opis trzech wyrobów zawarty w inwentarzu pośmiertnym majora regimentu łanowego koronnego Czesława Ignacego Łempickiego z 1771 r.: „kałamarz z piaseczniczką i dzwonkiem i tacką porcelany saskiej, [...] kałamarz mosiężny z piasecznicą, kałamarz marmurowy”¹¹⁷.

W analizowanych przekazach wymieniono zaledwie osiem zegarów wśród ruchomości należących do sześciu osób: podkomorzego chełmińskiego i generała autoramentu cudzoziemskiego Krzysztofa Koryckiego (1677 r.), stolnika nowogrodzkiego Franciszka Czaczkowskiego (1726 r.), Apolonii, wdowy po Aleksandrze Strzałkowskim, chorążym zakroczymskim (1741 r.), oraz majora regimentu łanowego koronnego Czesława Ignacego Łempickiego (1764 r.), sędziego kapturowego różańskiego Kazimierza Budzyńskiego (1771 r.), a także stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (1785 r.)¹¹⁸. Z dużym prawdopodobieństwem można ich zaliczyć do najzamożniejszej szlachty w tej ziemi. Częściej w domach szlachty zakroczymskiej używane były zegarki osobiste¹¹⁹.

¹¹³ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235bv (1741 r.).

¹¹⁴ Np.: „szkatuła w kratę żelazną obita” spisana u Apolonii Strzałkowskiej z Fredrów, wdowy po Aleksandrze chorążym zakroczymskim, AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235b (1741 r.).

¹¹⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677v (1759 r.).

¹¹⁶ Warto wspomnieć, że miał on także drugi kałamarz, ale opisany jako „porcynelowy biały malowany”, AGAD, zakr. grodz. rel., 76, k. 1055 (1782 r.).

¹¹⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v i 741 (1771 r.).

¹¹⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 460v (1677 r.); 25, k. 144b (1726 r.); 36, k. 235a (1741 r.); 67, k. 100v (1764 r.); 66, k. 741 (1771 r.); 82, k. 591v (1785 r.).

¹¹⁹ 19 chronometrów było w posiadaniu 15 osób: „mosiężny pektoralik” zanotowano u podstolego ciechanowskiego Pawła Lasockiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 23, k. 453, 1724 r.), a „mały srebrny” u Franciszka Czaczkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144b, 1726 r.). Przedmiot określony jako „zegarek” (AGAD,

Łóżka rzadko wymieniano w analizowanych źródłach¹²⁰. Opisy inwentarzowe dotyczące tych podstawowych sprzętów służących odpoczynkowi, a użytkowanych w omawianych siedzibach, przeważnie są dość ogólnikowe; wskazują z reguły na ich wielkość (małe — duże lub „pojedyncze” — „małżeńskie”)¹²¹, typ lub sposób wykonania (żelazne, dębowe, saskie, „na sznurach”)¹²² (tab. 14).

Tabela 14.

Liczba łóżek w analizowanych źródłach

Table 14.

Number of beds in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk łóżek	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	1	1	3,45	1,00
1701–1750	71	10	6	8,45	1,67
1751–1800	59	41	15	25,42	2,73
Razem	164	52	22	13,41	2,36

Dużo częściej w uwzględnionych przekazach wspomniano o zasobach pościeli i bielizny pościelowej. Bety, kołdry, poduszki, piernaty, pierzyny szyto z różnych tkanin, najczęściej cwelichu i jedwabnej kitajki¹²³. Najpopularniejszym w tym okresie kolorem był karmazyn,

zakr. rel., 11, k. 184, 1733 r.) oraz „srebrny” miał Michał Myszczyński (AGAD, zakr. grodz. rel., 38, k. 283, 1735 r.), „ze srebrnym łańcuszkiem” — cześnik nowogrodzki Stanisław Golimski (AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 395, 1749 r.), natomiast „srebrny staroświecki przedałam za tf 36” wzmiankowano u chorążego zakroczymskiego Jakuba Jaroszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677v, 1759 r.). „Złoty pektoralik” był własnością Mateusza Tańskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238, 1765 r.), „staroświecka robota srebrny” Jacka Sobolewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 129, 1775 r.), zaś „w koperce zielonej pozłacanej” i „srebrny z kopertami 2-ma w srebrna i czapowa zielona z łańcuszkiem srebrnym popsuty, reperacji potrzebny” — burgrabiego grodzkiego zakroczymskiego Piotra Gawłowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 76, k. 1054v, 1782 r.). „Szczerozłoty w koperce bez łańcuszka” miał Józef Ciszowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64, 1778 r.), „złoty” — łowczy przasnyski Adam Łaźniewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900v, 1783 r.), „srebrny z 2-ma kopertami, 1-na czapę czarną, 2-ga srebrna staroświeckiej roboty zł. 54” — Mikołaj Budny (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 112, 1785 r.), „srebrny o 2-ch kopertach” — Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 161, 1785 r.), „z emalią złoty” i „męski złoty” — Mateusz Guzkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 591v, 1785 r.), „złoty gładki z łańcuszkiem” — Jan Bakałowicz (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 251v, 1795 r.).

¹²⁰ Podobnie było w Wielkopolsce, Dumanowski J. 2006, s. 66.

¹²¹ Tak opisano dwa łóżka należące do Piotra Maruszewskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166 (1785 r.).

¹²² Odpowiednio: łóżko „żelazne [o wartości — D.G.] zł 116” miała Jaroszevska, chorążycowa zakroczymska (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 175, 1795 r.), „żelazne” — Jan Bakałowicz (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 251v, 1795 r.), Józef Ciszowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v, 1778 r.) i Mateusz Guzkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593v, 1785 r.), „saskie żelazne kotara z kołdrą do niego płóciankowa” oraz „dębowe” — Czesław Ignacy Łempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 740v, 1771 r.), „żelazne zieloną kitajką powleczone” — Adam Łaźniewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901v, 1783 r.); „ze sznurami” — Jan Grabczewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 152v, 1791 r.), zaś „mniejsze na sznurach” — Antoni Drozdowski (AGAD, zakr. rel. 11, k. 242v, 1757 r.).

¹²³ Najwięcej pościeli było wykonanej z cwelichu — 53 sztuki, pozostałe z kitajki — 40, z musuľbasu — 38, z bagazji — 13, z atlasu i póľatlasia — 10 sztuk, z astrachania — 6, z cycu — 5, z barchanu — 4, z grodeturu — 4, z drelichu — 3, z barakanu — 2 i z rasy — 1. Tkaniny jedwabne użyto do uszycia pościeli odnotowanej przede wszystkim u osób pełniących urzędy i aspirujących do zajęcia wysokiego miejsca w hierarchii zamożności.

a liczba pościeli o takim zabarwieniu znacznie przewyższa pozostałe¹²⁴ (tab. 15). Liczba sztuk pościeli u poszczególnych osób była ogromnie zróżnicowana, od jednej kołdry (co raczej wskazuje na niekompletność zapisu) do ponad 30. W ponad połowie relacji liczba ta wynosiła od 4 do 12. Największy zasób: jeden bet, cztery kołdry, dwa piernaty, sześć pierzyn, 14 poduszek

Tabela 15.
Liczba pościeli w analizowanych źródłach

Table 15.
Number of bedding in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk pościeli	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	7	4	13,79	1,75
1701–1750	71	154	25	35,21	6,16
1751–1800	59	315	32	54,24	9,84
Razem	164	476	61	37,20	7,80

i cztery wały (łącznie 31 sztuk) zgromadził Piotr Maruszewski (w 1785 r.)¹²⁵. Tylko o jedną sztukę mniej miał łowczy przasnyski Adam Łażniewski (w 1783 r.). Należał do niego: jeden bet, cztery kołdry, w tym po jednej uszytej z adamaszku i grodeturu, siedem piernatów, dwie pierzyny i 16 poduszek¹²⁶. Rzadziej odnotowywano bieliznę pościelową (tab. 16): poszewki,

Tabela 16.
Liczba bielizny pościelowej w analizowanych źródłach

Table 16.
Number of bed linen in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk bielizny pościelowej	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	6	1	3,45	0,00
1701–1750	71	185	16	22,54	11,56
1751–1800	59	315	26	44,07	12,12
Razem	159	506	43	27,04	11,77

powłoczki i prześcieradła, uszyte przede wszystkim z różnych gatunków płótna¹²⁷. W tym zakresie również można zaobserwować znaczne różnice w wyposażeniu domostw. W ponad 20 przypadkach liczba sztuk bielizny pościelowej nie przekraczała pięciu, zaś w dziewięciu innych — ponad 20. Najwięcej, bo łącznie 46, w tym: 12 prześcieradeł lnianych, osiem powłoczek szwabskich i 26 cienkich lnianych, miał Felicjan Ołdakowski (w 1746 r.)¹²⁸.

¹²⁴ Dane o kolorze podano tylko dla 46 sztuk pościeli. W kolorze karmazynowym było jej 36, w żółtym i białym — po 4, zaś w zielonym — 2.

¹²⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 164v (1785 r.).

¹²⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901v (1783 r.).

¹²⁷ Odnotowano 67 sztuk bielizny pościelowej wykonanej z płótna pruskiego, 63 z olęderskiego, 46 z lnianego, 14 ze szwabskiego, 9 ze śląskiego, 4 z kolońskiego, 3 z podgórskiego oraz 2 z konopnego.

¹²⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v (1746 r.).

Tabela 17.
Liczba bielizny stołowej w analizowanych źródłach

Table 17.
Number of table linen in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk bielizny stołowej	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	2	1	3,45	0,00
1701–1750	71	148	11	15,49	13,45
1751–1800	59	459	22	37,29	20,86
Razem	164	609	34	20,73	17,91

Bieliznę stołową (tab. 17) sztyto przede wszystkim z płótna. Wzmiankowano obrusy i serwety, opatrując je także określeniami wskazującymi miejsce ich wykonania: osiem obrusów i 72 serwety „gdańskie”, 27 obrusów i 39 serwet „olenderskich”, 12 obrusów i 39 serwet „pruskich”, osiem obrusów i 12 serwet „podgórskich” oraz trzy „śląskie”. Ponadto, choć zdecydowanie rzadziej, robiono je z tkanin jedwabnych. I tak, adamaszkowy obrus miał major Czesław Ignacy Łempicki (w 1771 r.)¹²⁹, zaś „olenderski adamaszkowy” oraz trzy tuziny takich serwet stolnik sanocki Mateusz Guzkowski (w 1785 r.); ten ostatni miał ponadto karmazynową serwetę z atlasu¹³⁰. Liczba obrusów w domach szlacheckich na badanym terenie była znacznie mniejsza niż było to uważane np. za ilość odpowiednią dla tego stanu w Rzeszy Niemieckiej wiek wcześniej¹³¹.

Na kartach uwzględnionych dokumentów zarejestrowano niewiele przedmiotów niezbędnych do utrzymania higieny osobistej oraz ubrań w czystości. Czy to następstwo niewielkiej, z punktu widzenia naszych czasów, wiedzy i braku nawyku codziennych czynności higienicznych, czy też kolejny przykład zawodności, niekompletności rejestrów mienia? Sądzę, że istotne były oba te czynniki. Większość tych rzeczy wymieniono w spisach przeprowadzonych w XVIII w. Był to jeden lawaterz (w 1785 r.)¹³², 14 miednic z nalewkami w 10 domach¹³³, osiem brzytw w pięciu osob¹³⁴ i trzy urynały¹³⁵. Ręczniki stwierdzono tylko w co ósmym przekazie (tab. 18). Na ogół było ich od jednego do trzech, gdyż tyle zapisano w dwóch trzecich wszystkich dokumentów, w których je wymieniono. Niekiedy podawano ich pochodzenie, stąd wiadomo o „krakowskich”¹³⁶, „olenderskich”¹³⁷, „podgórskich”¹³⁸ oraz „pruskich”¹³⁹. Były one tanie, skoro w 1743 r. dwa

¹²⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 740v (1771 r.).

¹³⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v i 595 (1785 r.).

¹³¹ Klonder A. 2001, s. 82.

¹³² AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593 (1785 r.).

¹³³ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 104, k. 162v (1691 r.); 107, k. 166v–167 (1691 r.); zakr. grodz. rel., 8, k. 270v (1699 r.); 8, k. 727 (1701 r.); 22, k. 43v (1722 r.); 25, k. 144b (1726 r.); 66, k. 739v (1771 r.); 78, k. 65, (1778 r.); 82, k. 593 (1785 r.).

¹³⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 49, k. 260 (1750 r.); 61, k. 346 (1768 r.); 67, k. 100v (1764 r.); 67, k. 238 (1765 r.); 79, k. 900 (1783 r.).

¹³⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 397 (1749 r.); 61, k. 678 (1759 r.); 81, k. 167v (1785 r.).

¹³⁶ 4 sztuki takich ręczników miała Marianna Skarzyńska, AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 701v (1768 r.).

¹³⁷ 6 takich miał Franciszek Czaczkowski, AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c (1726 r.), zaś jeden „zażywany zły” Antoni Łazowski, AGAD, zakr. grodz. rel. 66, k. 632 (1770 r.).

¹³⁸ 2 ręczniki opisane w ten sposób należały do Magdaleny Bobrowskiej (AGAD, zakr. grodz. rel., 65, k. 60, 1759 r.), 1 do Apolonii, wdowy po Aleksandrze Strzałkowskim (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235c, 1741 r.), zas 2 do Adama Łażniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901v, 1783 r.).

¹³⁹ Pół tuzina odnotowano u Salomei Januszewskiej z Jaroszewskich, AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 435 (1748 r.).

ręczniki wyceniono na 6 zł¹⁴⁰, zaś jeden w 1791 r. na 2 zł i 15 gr¹⁴¹. Do czynności związanych z dbałością o czystość służyły też przechowywane w domach: balie¹⁴², kociołki do prania¹⁴³ i wanienki¹⁴⁴, żelazka do prasowania¹⁴⁵, magle¹⁴⁶ oraz szczotki do „chędożenia” odzieży¹⁴⁷.

Tabela 18.
Liczba sztuk ręczników w analizowanych źródłach

Table 18.
Number of towels in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk ręczników	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1701–1750	71	42	11	15,49	3,82
1751–1800	59	45	10	16,95	4,50
Razem	164	87	21	12,80	4,14

Naczynia pełniące funkcję zastawy stołowej były jednym ze składników majątku ruchomego, który najczęściej uwzględniano w rejestrach mienia. Niekiedy podawano tylko ogólne określenia. Na przykład w 1695 r. w inwentarzu pośmiertnym Wojciecha Kowalewskiego wymieniono „cyny sztuk 12 angielskiej”¹⁴⁸, a „puzdro półmisków” u Heleny Oborskiej, wdowy po Wojciechu Dunin-Międzyńskim w 1691 r.¹⁴⁹ (tab. 19). Z reguły w analizowanych źródłach wymieniano zastawę zrobioną z cyny. Jej podstawowymi elementami było przeciętnie 10 talerzy i 10 półmisków oraz po trzy misy i przystawki. O rozmiarach i kształtach tych przedmiotów niewiele wiadomo, gdyż sformułowania na ten temat są mało precyzyjne. Wynika z nich jedynie, że misy niekiedy miały uszy¹⁵⁰ lub obręcze¹⁵¹, bywały płaskie¹⁵² bądź głębokie¹⁵³. Powszechnym

¹⁴⁰ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 276v.

¹⁴¹ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 114, k. 129v.

¹⁴² AGAD, zakr. grodz. rel., 47, k. 398 (1749 r.); 66, k. 713 (1771 r.).

¹⁴³ Określano jako „od chust”, AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144d (1726 r.); 36, k. 235cv (1741 r.); 44, k. 58v (1751 r.); 66, k. 712v (1771 r.); 82, k. 592v (1785 r.).

¹⁴⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 38, k. 118 (1742 r.).

¹⁴⁵ Wyróżniono żelazka przeznaczone do prasowania „kornetów” (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 701v, 1768 r.), „bielizny” (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 899v, 1783 r.) oraz „sukien” (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167, 1785 r.). Wymieniono także żelazka „mosiężne do prasowania z duszami” (AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 151, 1791 r.).

¹⁴⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 21, k. 98 (1718 r.); 42, k. 2v (1746 r.); 47, k. 397v (1749 r.); 62, k. 80 (1760 r.); 81, k. 166 (1785 r.).

¹⁴⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144d (1726 r.), 42, k. 2 (1746 r.); 67, k. 100 (1764 r.); 76, k. 1053v (1782 r.); 81, k. 160v (1785 r.).

¹⁴⁸ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 108, k. 179.

¹⁴⁹ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 107, k. 166v (1691 r.).

¹⁵⁰ Taką misę miał łowczy przasnyski Adam Łaźniewski, AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 899v (1783 r.).

¹⁵¹ Odnotowano ją także u Adama Łaźniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 899v, 1783 r.) oraz u Józefa Ciszowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66, 1778 r.). W inwentarzu pośmiertnym Apolonii Strzałkowskiej z Fredrów, wdowy po chorążym zakroczymskim Aleksandrze, z 1741 r. wymieniono 5 półmisków „z obręczami”, AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv.

¹⁵² 2 takie misy miał chorąży zakroczymski Jakub Jaroszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677v, 1759 r.), 1 — komornik ziemski różański Mateusz Tański (AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 238, 1765 r.), 2 — Antonina z Karczewskich Januszewska (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 763, 1772 r.), 4 — starosta starorypiński Józef Ciszowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66, 1778 r.), zaś aż 6 sztuk Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 163, 1785 r.).

¹⁵³ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 163 (1785 r.).

uznaniem cieszyły się ówczesnie wyroby z cyny angielskiej, jednak w badanych przekazach wspomniano je sporadycznie — tylko w pięciu, łącznie 66 sztuk. To pojedyncze przedmioty¹⁵⁴. Jedyne burgrabia grodzki zakroczymski Piotr Gawłowski w 1782 r. dysponował kompletem, który tworzyły: dwie misy, sześć półmisek, trzy salaterki oraz po tuzinie talerzy i łyżek¹⁵⁵.

Tabela 19.
Liczba zastawy stołowej w analizowanych źródłach

Table 19.
Number of tableware in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk zastawy stołowej	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	272	17	58,62	16,00
1701–1750	71	1007	42	59,15	23,98
1751–1800	59	2597	42	71,19	61,83
Razem	164	3877	102	62,20	38,01

Posiadanie srebrnych naczyń stołowych to niewątpliwie przejaw luksusu, jednakże w różnej skali, gdyż w znacznej części analizowanych domostw szlacheckich ograniczony do jednego — trzech przedmiotów¹⁵⁶. Potrzeba okazania splendoru i zamożności mogła być realizowana przez najbardziej rozpowszechnione, ale mniej kosztowne łyżki (tab. 20) i noże ze srebra. Wyroby z tego kruszcza należące do szlachty zakroczymskiej to sztuce: łyżeczki i widelce, oraz naczynia różnego przeznaczenia, w tym: przystawki, półmiski, talerze, salaterki, wazy, blaty, czarki, kubki, puchary, cukierniczki, imbryki i dzbanki. Najwięcej takich przedmiotów, bo 142, było własnością starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego w 1778 r.: serwis obiadowy, cztery blaty, po dwie wazy i tace, „fajerka srebrna do rozgrzewania potraw”, dwa tuziny półmisek i salatek, dwie łyżki stołowe i 11 mniejszych, po dwa tuziny noży i grabek oraz noży i widelców, jeden nóż wielki, cukiernica, dwa imbryczki do herbaty, dzbanuszki do kawy i mleka oraz sześć łyżeczek do kawy, wreszcie „waza srebrna wewnątrz wyznaczana na jedną osobę”¹⁵⁷. O połowę mniej, bo 71 takich kosztownych elementów, miał stolnik sanocki Mateusz Guzkowski w 1785 r.¹⁵⁸

W analizowanych źródłach po raz pierwszy naczynia z fajansu zarejestrowano w 1764 r. Należały one do sędziego kapturowego różańskiego Kazimierza Budzyńskiego. Było to tuzin talerzy oraz imbryk do herbaty¹⁵⁹. Z kolei w spisie sporządzonym siedem lat później, u Czesława Ignacego Łempickiego, figurowało: 20 talerzy, pięć półmisek oraz dwa imbryki¹⁶⁰. Najwięcej wyrobów fajansowych, tzn. 51 sztuk, w tym: wazę z blatem, sześć półmisek, po tuzinie talerzy

¹⁵⁴ Oprócz wspomnianego Wojciecha Kowalewskiego, 11 dobrych i 5 złych półmisek miał łowczy przasnyski Adam Łąźniewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 899v, 1783 r.), ale tylko 2 salaterki miał Antoni Łazowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 631v, 1770 r.), zaś 1 wazę Czesław Ignacy Łempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v, 1771 r.).

¹⁵⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 76, k. 1054 (1782 r.).

¹⁵⁶ Warto tu odwołać się do klasycznej już publikacji: Pośpiech A. 1992b; por. także: Dumanowski J. 2006, s. 69–84; Penkała-Jastrzębska A. 2020, s. 34 i n.

¹⁵⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64 (1778 r.).

¹⁵⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 592 (1785 r.).

¹⁵⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v i 101 (1764 r.). Nie ma pewności, czy to wystarczająca przesłanka do tego, by sądzić, że nowa moda na korzystanie z naczyń wyrabianych z fajansu i porcelany wprowadzona została później niż w innych środowiskach, np. mieszczańskim Gdańsku, Warszawy i Poznania, por.: Barylewska-Szymańska E. 2015, s. 115; Gajewska M. 1975, s. 181.

¹⁶⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v (1771 r.).

głębokich oraz płaskich, solniczkę oraz 18 filiżanek zgromadził łowczy przasnyski Adam Łażniewski w 1783 r.¹⁶¹ Prawdopodobnie jeszcze więcej w zbliżonym czasie miał stolnik sanocki Mateusz Guzkowski, ale opisano je zbyt ogólnikowo, by móc to dokładnie określić: „komplet fajansu angielskiego z talerzami tuzinów 7” oraz 12 półmisków i dwie wazy¹⁶². Na 100 zł wyceniono w 1795 r. talerz farfurowy, dwie wazy, po tuzinie półmisków oraz filiżanek należące do chorążycowej zakroczymskiej Jaroszewskiej¹⁶³. Wielokrotnie przywoływany inwentarz pośmiertny Lempickiego wskazuje, że dysponował on też zastawą porcelanową. W jej skład wchodziła porcelana „saska”, w tym: dwie duże i jedna mała misa, maselniczka, czarka, dwa imbryczki oraz tuzin filiżanek, a ponadto dwa tuziny talerzy „olenderskich” i 16 filiżanek „chińskich”¹⁶⁴.

Tabela 20.

Liczba łyżek w analizowanych źródłach

Table 20.

Number of spoons in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk łyżek	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	36	8	27,59	4,50
1701–1750	71	163	27	38,03	6,04
1751–1800	59	440	36	61,02	12,22
Razem	159	639	71	44,65	9,00

W ówczesnych źródłach używano także kategorii „farfurka”¹⁶⁵. Trudno z całą pewnością ustalić zakres znaczeniowy tego słowa; z kontekstu jego stosowania wynika, że głównie w znaczeniu „naczynie”. Podana niekiedy liczba farfurek, np. trzykrotnie po 12 lub 18 sztuk, albo wielokrotność tuzina — 24 i 36 sztuk, może przemawiać za taką interpretacją. Nie ma pewności, czy informację „farfurek czyli talerzy [sztuk? tuzinów? — D.G.] 3” można odnieść do wszystkich przypadków, tym bardziej, że w tym samym źródle zapisano także „farfury gliniane”¹⁶⁶. Przykłady z Wielkopolski wskazują, że utożsamianie farfur z talerzami jest prawdopodobne¹⁶⁷. Trudno też ocenić liczbę tych naczyń w badanych spisach. Używaną z reguły jednostką miary był tuzin, ale w dwóch przekazach nie sprecyzowano, czy chodzi o tuziny, czy o sztuki wyrobów¹⁶⁸. Z pewnością większą liczbę „farfur” odnotowano w pięciu przekazach z okresu 1746–1785¹⁶⁹.

¹⁶¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900 (1783 r.).

¹⁶² AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v (1785 r.).

¹⁶³ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 175 (1795 r.).

¹⁶⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v (1771 r.).

¹⁶⁵ Por.: Dumanowski J. 2006, s. 100–117; Roćko A. 2013, s. 127 i n.; Penkała A. 2016, s. 161 i n.

¹⁶⁶ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 108, k. 142v (1774 r.).

¹⁶⁷ Dumanowski J. 2006, s. 92.

¹⁶⁸ Dwa tuziny lub sztuki „farfur” były w domu Stanisława Rostkowskiego (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 306, 1738 r.), z kolei trzy u Jana Łopackiego (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 108, k. 142v, 1774 r.).

¹⁶⁹ Takie wyroby zarejestrowano: u Anny Komorowskiej — „farfurka gdańska tuzinów 2 jedne cienkie drugie ordynaryjne” (AGAD, zakr. grodz. rel., 60, k. 805, 1759 r.), u Magdaleny Bobrowskiej „farfurka gdańska tuzin” (AGAD, zakr. grodz. rel., 65, k. 60, 1759 r.), u Franciszka Czaczkowskiego — „farfurka półtora tuzina” (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144d, 1726 r.), u Felicjana Ołdakowskiego — „farfurka tuzinów 2” (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v, 1746 r.), u starościca mściławskiego Krzysztofa Wołowicza — „farfurka zakroczymska par 6” oraz „gdańska 16” i „prosta tuzinów 2” (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v, 1771 r.), u Piotra Maruszewskiego — „farfurka fabryki warszawskiej tuzinów 3, fabryki zakroczymskiej tuzinów 5” (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v, 1785 r.).

Przypuszczalnie nietrwałość, podatność na stłuczenie oraz niewielka wartość niektórych naczyń szklanych powodowały, że w badanych źródłach wymieniono je tylko w pięciu przekazach, pochodzących z lat od 1681 do 1785. Były to dzbanek, flaszka, karafka, kufle i kieliszki¹⁷⁰.

W domach objętych spisami używano także mis i talerzy glinianych¹⁷¹, zapewne pospolitych wyrobów ceramicznych, oraz drewnianych¹⁷². Zapisane w dziewięciu przekazach mogły służyć czeladzi bądź miały zastosowanie jako naczynia kuchenne lub spiżarniane (do przechowywania produktów żywnościowych). Od lat czterdziestych XVIII w. na stołach szlachty w ziemi zakroczymskiej pojawiły się wazy, a nieco później także blaty, solniczki, maselniczki, salaterki i cukierniczki. W dwóch przekazach zapisano pojedyncze sztuki srebrnych i miedzianych garnuszków¹⁷³, ale liczniejsze wykonane były z gliny¹⁷⁴. Do picia wody, piwa, wina, gorzałki służyły srebrne¹⁷⁵ i pozłacane¹⁷⁶ lub cynowe¹⁷⁷ kubki oraz kufle cynowe albo szklane z cynowymi pokrywkami¹⁷⁸. Na wyróżnienie zasługuje tzw. kufel wiwatowy, opisany jako „kryształowy z przykryciem cynowym z napisem Vivat”, w 1785 r. należący do Piotra Maruszewskiego¹⁷⁹. Napoje trzymano, a niekiedy i podawano na stół we flaszkach o zróżnicowanej pojemności (od pół kwarty do nawet czterech garncy) i w dzbanach. Dość rzadko zapisano, z jakich surowców je wykonano¹⁸⁰. Tylko w dwóch przekazach nadmieniono o karafkach¹⁸¹. Flasze miały też niekiedy inne przeznaczenie, np. trzymano w nich oliwę¹⁸².

Stawiane na stołach fajerki zapobiegały stygnięciu potraw. Były one zrobione ze srebra, mosiądzu, żelaza i blachy¹⁸³.

¹⁷⁰ Szklane elementy zastawy stołowej mieli: Kacper Kruszeński (AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 285, 1681 r.), Felicjan Ołdakowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 2v, 1746 r.), podwojewódzic warszawski Kasper Dybowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 506v, 1753 r.), łowczy przasnyski Adam Łażniewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900, 1783 r.) i Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v, 1785 r.).

¹⁷¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 285 (1681 r.); 38, k. 118 (1742 r.); 67, k. 101 (1764 r.); 81, k. 167v (1785 r.).

¹⁷² AGAD, zakr. grodz. wiecz., 106, k. 483v (1685 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 297v (1716 r.); 21, k. 91v (1718 r.); 23, k. 310 (1723 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 306 (1738 r.).

¹⁷³ Garnuszek „mały srebrny zły z przykryciem” należał do Aleksandra Łuszczewskiego (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 108, k. 544v, 1697 r.), zaś miedziany do łowczego przasnyskiego Adama Łażniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 899v, 1783 r.).

¹⁷⁴ 16 garnków polewanych oraz 7 nazwanych „prostymi” miał Piotr Maruszewski, AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v (1785 r.).

¹⁷⁵ Kwartowy kubek miał skarbnik rzeczycki Jan Michał Joduszko (AGAD, zakr. grodz. rel., 16, k. 943v, 1729 r.), po 2 kwartowe oraz półkwartowe oraz opisane jako „na gałązkach rozłożystych z nakrywkami półkwartowych srebrnych” miał Franciszek Czaczkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144a, 1726 r.), „srebrny z osobami duży” miała Anna z Lubeckich Łatynowa (AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 276v, 1743 r.), jeden miał Czesław Ignacy Łempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v, 1771 r.), zaś 4 Mateusz Guzkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 592, 1785 r.).

¹⁷⁶ Kubek o wartości 4 czerwonych złotych miał Franciszek Czaczkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144a, 1726 r.) oraz „wyzłacany wewnątrz” Apolonia Strzałkowska (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a, 1741 r.).

¹⁷⁷ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 105, k. 306 (1738 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 163 (1785 r.).

¹⁷⁸ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 108, k. 258 (1695 r.); 117, k. 277v (1743 r.); AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 285 (1681 r.); 8, k. 866v (1706 r.); 79, k. 900v (1783 r.); 81, k. 167v (1785 r.).

¹⁷⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v (1785 r.).

¹⁸⁰ Na 201 flasz tylko przy 20 wspomniano, że zrobiono je z cyny, 15 flasz z miedzi oraz 6 ze srebra.

¹⁸¹ Mieli je: Czesław Ignacy Łempicki, do którego należał „karafinek w srebro oprawny duży [sztuk — D.G.] 2, karafinka od wina większa [sztuk] 4, karafinka mniejsza [sztuk] 6” (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v, 1771 r.) oraz łowczy przasnyski Adam Łażniewski — „karafnik z postumentem cynowy, karafnik, szklany z postumentem cynowym” (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900, 1783 r.).

¹⁸² AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v (1785 r.).

¹⁸³ Odnotowano 12 fajerek w ośmiu spisach z lat 1677–1785. Cztery srebrne znajdowały się (po jednej sztuce) wśród ruchomości Krzysztofa Koryckiego, podkomorzego chełmińskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 5,

Spośród sztucców powszechnie używane były łyżki. O ile w XVII w. w analizowanych przekazach zarejestrowano wyłącznie srebrne, to w następnym stuleciu, a szczególnie w jego drugiej połowie, liczbowo przeważały nad nimi cynowe. Zjawisko to zaobserwowałem już w spisach inwentarzowych duchowieństwa¹⁸⁴. Drugie pod względem frekwencji były noże (tab. 21). Charakteryzowały się przeważnie oprawami ze srebra, znacznie rzadziej z cyny, ale także z drewna lub z rogu. Widelce i grabki notowano niezbyt często, bo dziesięciokrotnie w XVIII w., ale za to niemało — po sześć lub 12 sztuk¹⁸⁵. Określenie „grabki” stosowano w odniesieniu do wyrobów srebrnych, spisanych w pięciu przekazach z lat 1724–1795¹⁸⁶.

Tabela 21.

Liczba noży w analizowanych źródłach

Table 21.

Number of knives in the analysed sources

Lata	Liczba przekazów ogółem	Liczba sztuk noży	Liczba przekazów	Procent przekazów	Średnio
1651–1700	29	0	0	0,00	0,00
1701–1750	71	64	10	14,08	6,40
1751–1800	59	283	19	32,20	14,89
Razem	164	347	29	17,68	11,97

Coraz powszechniejszy w XVIII w. zwyczaj picia herbaty i kawy przyczynił się do wprowadzenia do domów nowych rodzajów utensyliów¹⁸⁷. To przede wszystkim imbryki do parzenia tych napojów, odnotowane w 12 uwzględnionych dokumentach. Pierwszy raz naczynie to zostało wymienione w 1741 r. w inwentarzu pośmiertnym chorążyny Apolonii Strzałkowskiej z Fredrów¹⁸⁸. Asortyment zastawy stołowej wzbogacił się również o cukiernice. Najstarsza wzmianka potwierdzająca jej użytkowanie pochodzi z 1746 r.¹⁸⁹ Był to przedmiot cenny — zrobiony ze srebra i bliżej nieokreślonej „blachy” oraz z mosiądzu, „na czterech nóżkach z zamczkiem”¹⁹⁰. Poprzez zamykanie chroniono drogi wówczas cukier. Podstawowymi naczyniami do konsumpcji egzotycznych napojów były filiżanki fajansowe bądź porcelanowe, obecne w niewielu siedzibach (sześciu) od roku 1746¹⁹¹. Przeciętnie było ich po 12¹⁹². Także w drugiej po-

k. 460v, 1677 r.), a także u marszałka Franciszka Bielińskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 23, k. 164v, 1723 r.), stolnika nowogrodzkiego Franciszka Czaczkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144c, 1726 r.) i u starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64v, 1778 r.). Błaszaną fajerkę miał Ignacy Utowicz (AGAD, zakr. grodz. rel., 8, k. 727, 1701 r.), zaś żelazną i mosiężną Antoni Osiecki (AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 96v, 1750 r.).

¹⁸⁴ Główka D. 2004, s. 155.

¹⁸⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 92 (1715 r.); 23, k. 164 (1723 r.); 23, k. 310 (1723 r.); 66, k. 739v (1771 r.); 78, k. 65 (1778 r.); 76, k. 1054 (1782 r.).

¹⁸⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 23, k. 453 (1724 r.); 25, k. 144b (1726 r.); 62, k. 370v (1760 r.); 66, k. 739v (1771 r.); 78, k. 64v (1778 r.); AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 250v (1795 r.).

¹⁸⁷ O obyczajach związanych z picciem kawy, por. np.: Kitowicz J. 1985, s. 242 i n.

¹⁸⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv (1741 r.).

¹⁸⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v (1746 r.).

¹⁹⁰ AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 251 (1795 r.).

¹⁹¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v (1746 r.).

¹⁹² Filiżanki odnotowano w liczbie: 8 sztuk u Felicjana Ołdakowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 42, k. 1v, 1746 r.), 12 z „saskiej” i 16 z „chińskiej” porcelany u Czesława Ignacego Łempickiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v, 1771 r.), 10 u sędziego kapturowego różańskiego Kazimierza Budzyńskiego (AGAD, zakr. grodz.

lowie XVIII w. o wiele częściej niż w pierwszej notowano w źródłach łyżeczki. Niemal wszystkie były wyrobami ze srebra, tylko dwie z tzw. prinzmetal, czyli stopu miedzi i cynku, w posiadaniu Jana Grąbczewskiego w 1791 r.¹⁹³

W niektórych pomieszczeniach mieszkalnych zajmowanych przez szlachtę zakroczymską znajdowały się przedmioty mające związek z osobistą dewocją. To krzyżyki odnotowane w sześciu domach oraz relikwiarze, o których wspomniano w trzech dokumentach¹⁹⁴. Z wyznawaną wiarą związane były obrazy o tematyce sakralnej, wzmiankowane w 25 przekazach. Najwięcej, bo aż 54, miał ich Piotr Maruszewski w 1785 r.¹⁹⁵ Zazwyczaj było to kilka wizerunków religijnych — od jednego do trzech, wyjątkowo więcej niż osiem¹⁹⁶. Najczęściej przedstawiały one sceny z życia Chrystusa oraz Matki Bożej, a także świętych, np. Annę, Antoniego, Barbarę, Jana Nepomucena. Wyobrażenie Matki Boskiej Częstochowskiej stwierdzono w osmiu siedzibach po roku 1720¹⁹⁷. Często jednak pomijano treść spisywanych obrazów, niekiedy informując o sposobie ich wykonania i określając rodzaj malarskiego podłoża: „na płótnie”, „blaszany” lub „papierowy”.

Trudno powiedzieć, czy gromadzono także malowidła o tematyce świeckiej. Sporadycznie we wnętrzach wisiały portrety „króla i królowej” (w 1751 r.)¹⁹⁸, czyli Augusta III i Marii Józefy, jak również „Augusta III na gipsie” (w 1785 r.)¹⁹⁹. Chyba jedynym świadectwem tworzenia galerii przodków jest zbiór sześciu obrazów w domu stolnika sanockiego Mateusza Guzkowskiego (w 1785 r.), opisanych jako „portret rodziny”²⁰⁰.

Sprzęty uprzyjemniające czas wolny, tzn. akcesoria do gier oraz do wykonywania muzyki, w analizowanych źródłach ograniczają się do warcabów oraz do kilku instrumentów. Niewątpliwie przedmiotem luksusowym była należąca do podkomorzego chełmińskiego, Krzysztofa Koryckiego, „warczabnica kością sadzona” (1677 r.)²⁰¹. Dwie inne osoby miały prawdopodob-

rel., 67, k. 100v, 1764 r.), 18 „farfuruowych” i 4 z porcelany „saskiej” u łowczego przasnyskiego Adama Łaźniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900v, 1783 r.), 2 u Jana Grąbczewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 152v, 1791 r.), 6 wraz z miseczką u Jacka Sobolewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 129v, 1775 r.).

¹⁹³ Jan Bakałowicz miał 1 łyżeczkę „do śmietany” (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 112, k. 250v, 1795 r.), natomiast pozostali „od kawy”: 1 egzemplarz Franciszek Czaczkowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 25, k. 144b, 1726 r.), 6 — starościc mściński Krzysztof Wołłowicz (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 712v, 1771 r.), 5 — Czesław Ignacy Lempicki (AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 739v, 1771 r.), 6 — Józef Ciszowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64, 1778 r.), 6 — Adam Łaźniewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 900, 1783 r.), pozłocaną Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 161, 1785 r.). Aż 17 łyżeczek należało do Mateusza Guzkowskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 592, 1785 r.) oraz 2 „premetalowe” do Jana Grąbczewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 152v, 1791 r.).

¹⁹⁴ Trzy krzyżyki, jeden większy i dwa mniejsze, miała Apolonia, wdowa po Aleksandrze Strzałkowskim (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv, 1741 r.), cztery opisane jako „większe i mniejsze” odnotowano u Adama Łaźniewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 901, 1783 r.), zaś „10 relikwiarzyków mniejszych” u Piotra Maruszewskiego (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165v, 1785 r.).

¹⁹⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165 (1785 r.).

¹⁹⁶ Dość liczną kolekcję obrazów o tematyce religijnej, złożoną z 13 w miarę dobrze opisanych przedstawień, miała Apolonia Strzałkowska z Fredrów (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv, 1741 r.). Natomiast Barbara Guzkowska pośród rzeczy Mateusza Guzkowskiego wymieniła pięć obrazów określonych enigmatycznie „świętych różnych z ramami” (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593, 1785 r.).

¹⁹⁷ Krzysztof Brodowski (AGAD, zakr. rel., 10, k. 361v, 1720 r.), Apolonia Strzałkowska z Fredrów (AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235cv, 1741 r.), Antoni Zaremba (AGAD, zakr. grodz. rel., 49, k. 260, 1750 r.), Kasper Dybowski (AGAD, zakr. grodz. rel., 52, k. 506v, 1753 r.), Jakub Jaroszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 61, k. 677, 1759 r.), Kazimierz Budzyński (AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v, 1764 r.), stolnik gostyński Tomasz Stawiński (AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 516, 1776 r.) i Piotr Maruszewski (AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165, 1785 r.).

¹⁹⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 58 (1751 r.).

¹⁹⁹ U Piotra Maruszewskiego, AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 165 (1785 r.).

²⁰⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 593v (1785 r.).

²⁰¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 5, k. 461 (1677 r.).

nie mniej okazałe zestawy: „arcabnicę do zabawy” (Piotr Maruszewski, w 1785 r.)²⁰² i „stolik z warcabnicą na nóżkach krzywych” (Czesław Łempicki, w 1771 r.)²⁰³. Flet i skrzypce odnotowano u Felicjana Ołdakowskiego (1746 r.)²⁰⁴, klawikord u Marianny Skarżyńskiej (1768 r.)²⁰⁵, zaś dwa instrumenty klawiszowe — „klawikord mały” oraz „fortepiano” u stolnika sanockiego Mateusza Guzowskiego (w 1785 r.)²⁰⁶.

Jedynym przedmiotem, który można wiązać z zainteresowaniem nowinkami z dziedziny nauki i techniki, jest „skrzyneczka czerwona z instrumentami matematycznymi”, wzmiankowana w 1723 r. w inwentarzu pośmiertnym marszałka Franciszka Bielińskiego²⁰⁷.

Stosunkowo nieliczne są rzeczy określone jako „podróźne” i to w niewielu (tylko pięciu) przekazach. Były to: kałamarz, łyżka, puzdro, „półrondelek” oraz „tolet, osobny podróźny w którym noży z grabkami i łyżkami par 12, noże wielkie para, łyżki półmiskowe 2, łyżki mniejsze wazowe 2”, będące własnością starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego²⁰⁸.

* * *

Rosnące zainteresowanie szlachty, w tym przypadku prowincjonalnej mazowieckiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w., instrumentem prawnym, jakim jest inwentarz mienia, nie budzi wątpliwości. Czytelny jest też rosnący z biegiem czasu, coraz większy udział różnych kategorii ruchomości w analizowanych spisach. Czy to efekt dążenia do dokładności i kompletności działań o charakterze prawnym, czy też zmiana w stanie posiadania przedmiotów wcześniej nieznanymi, niedostępnymi i rzadko spotykanymi?

W odniesieniu do szlachty zakroczymskiej nie można stwierdzić tak wysokich wskaźników, jakie zostały wyliczone dla mieszkańców Gdańska bądź dla szlachty wielkopolskiej w XVIII w.²⁰⁹

Sugestywnie skreślony przez Jarosława Dumanowskiego obraz przemiany niektórych aspektów kultury materialnej dla tej ostatniej grupy społecznej daje impuls i skalę porównawczą dla scharakteryzowania tej kwestii w odniesieniu do mienia zgromadzonego w siedzibach szlacheckich na Mazowszu. Zaprezentowane w tabelach dane kwantytatywne pozwalają na kilka spostrzeżeń.

Stopniowo zanikały tradycyjne elementy wnętrza, takie jak tkaniny orientalne, używane jako obicia i kobierce. W XVIII w. nie zmieniła się liczba pościeli i bielizny pościelowej, ręczników, szkatuł i szkatulek. Nie minął też zwyczaj trzymania różnych rzeczy w skrzyniach, skoro w połowie przekazów z drugiej połowy tego stulecia były one notowane. W tym samym czasie można zaobserwować rosnącą potrzebę intymności poprzez wydzielanie miejsc parawanami lub osłanianie łóżek pawilonami. W tym półwieczu znacznie częściej używano też kufrów; niemal podwoiła się ich średnia liczba. Podobna sytuacja dotyczy bielizny stołowej. Więcej posiadano też utensyliów stołowych; potroiła się średnia liczba zastawy. Prawie dwukrotnie częściej w źródłach wymieniano łyżki, a ich przeciętna liczba także się zwiększyła. Porównując

²⁰² AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 166 (1785 r.).

²⁰³ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 741 (1771 r.).

²⁰⁴ AGAD zakr. grodz. rel., 42, k. 2v (1746 r.).

²⁰⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 701v (1768 r.).

²⁰⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 594v (1785 r.).

²⁰⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 23, k. 164v (1723 r.).

²⁰⁸ „Łyżka składana podróźna” (AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 92, 1715 r.), „kałamarz, podróźny” (AGAD, zakr. grodz. rel., 44, k. 58v, 1751 r.), „puzdro podróźne” (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v, 1778 r.), „półrondelek podróźny” (AGAD, zakr. grodz. rel., 82, k. 592v, 1785 r.) oraz wspomniany „tolet” (AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 64v, 1778 r.).

²⁰⁹ Barylewska-Szymańska E. 2015, s. 290 i n.; Dumanowski J. 2006, s. 51–52, 73–74, 85–86, 91–92, 170.

obie połowy XVIII stulecia podobne wnioski odnoszą się do noży. W latach 1771–1791 niewątpliwie nowością były łyżeczki. Inne ówczesne nowinki, pojawiające wśród domowych sprzętów, to okrągłe lub rozkładane stoły, kilka krzeseł (co najmniej sześć) oraz — w pojedynczych przypadkach — garnitur złożony z kanapy i krzeseł, a także komoda. Korzystano już wówczas, zgodnie z modą, z naczyń fajansowych i porcelanowych. Wyroby srebrne były, jak się wydaje, atrybutem szlachty bardziej majątnej, piastującej urzędy ziemskie; wymieniano ograniczony ich zestaw. W drugiej połowie XVII w. w kilku przekazach odnotowano łyżki srebrne. Większe zasoby sreber stołowych przechowywano w domach dopiero sto lat później.

Zwraca również uwagę używanie od lat czterdziestych XVIII w. tkanin karmazynowych, zarejestrowanych w 27 badanych przekazach. Miały one zastosowanie jako materiały, z których szyto pościel, wykonywano parawany i wyściełano nimi meble siedzeniowe. Zagadnienie to zasługuje na odrębne, szersze ujęcie.

Trzydzieści lat temu, gdy Jubilat organizował konferencję „Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX”, nikt chyba nie wyobrażał sobie licznych osiągnięć i nietuzinkowych ustaleń wynikających ze studiów pożytkujących inwentarze mienia. Zasluga w tym niemała Andrzeja Klondera.

Adres Autora:

dr hab. Dariusz Główka, prof. PAN
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
glowka@iaepan.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1633-5505>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], zakr. grodz. wiecz. [zakroczymskie grodzkie wieczyste], sygn. 74, 81, 92, 94, 97, 104, 106–111, 117, 122.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], zakr. grodz. rel. [zakroczymskie grodzkie relacje], sygn. 4–5, 7–8, 11, 14–17, 20–21, 24, 26–29, 33, 36, 38–42, 44–47, 49–50, 52, 54, 59–62, 65–67, 69, 72–74, 76, 78–82, 84, 87.
AGAD [Archiwum Głównego Akt Dawnych], zakr. rel. [zakroczymskie *relationum*], sygn. 9–11.
AGAD [Archiwum Głównego Akt Dawnych], zakr. ziem. wiecz. rel. [zakroczymskie ziemskie wieczyste relacje], sygn. 100, 105–106, 108–109, 112–114.

Źródła i opracowania publikowane

- Barylewska-Szymańska Ewa. 2015. *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk.
Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.
Gajewska Mirosława. 1975. *Wyposażenie w sprzęty mieszczańskich gospodarstw domowych Poznania i Warszawy w XVIII wieku*, [w:] M. Gajewska, W. Kalinowski, E. Kowicka, N. Miks-Rudkowska, *Dom i mieszkanie w Polsce (druga połowa XVII–XIX w.)*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. L, Wrocław, s. 145–238.
Główka Dariusz. 2004. *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LX, Warszawa.
Główka Dariusz. 2018. *Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVI, nr 4, s. 475–486.

- Kitowicz Jędrzej. 1985. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa.
- Klonder Andrzej 2001. *Mienie godne szlachcica i mieszczanina w krajach Europy Środkowej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLXIX, nr 1–2, s. 81–94.
- Penkała Anna. 2016. *Materia droższa od srebra, „farfurki” i „porcelanki” na szlacheckich stolach w świetle inwentarzy oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII w.*, [w:] *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie historycznej*, red. P. Jędrzejewski, P. Magiera, K. Skrzyżyna, G. Szuster, Kraków, s. 160–170.
- Penkała-Jastrzębska Anna. 2020. *Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXXVII, nr 1, s. 33–62, <https://doi.org/10.12775/KH.2020.127.1.02> (dostęp 02.09.2021).
- Pielas Jacek. 2018. *Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 1, s. 55–72.
- Pośpiech Andrzej. 1992a. *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Pośpiech Andrzej. 1992b. *Srebrna łyżka — probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku)*, [w:] *Nędzka i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX. Materiały z sesji zorganizowanej przez IHKM PAN 20–22 maja 1991 r. w Warszawie*, red. J. Sztetyło, Warszawa, s. 151–162.
- Ročko Agata. 2013. *Porcelomania oświeconych*, [w:] *Codziennosc i niecodziennosc oświeconych*, t. 1: *Przyjemności, pasje i upodobania*, red. B. Mazurkowska, Katowice 2013, s. 127–145.

A nobleman at home.

The decor and furnishings of noble houses in the Zakroczym Land in the second half of the 17th century and in the 18th century

As a result of a survey of the records from the chancellery of the Zakroczym nobility court, 238 inventories of movables of various types were noted, including 205 probate inventories, 17 trousseau inventories, and 16 other registers, dating from 1677 to 1795, of which 164 documents were used in further analyses. The analysed inventories indicate that in the discussed area inventories listing movable property were rare legal instruments until almost the end of the 17th century. In the 1680s seven inventories were drawn up and recorded in court registers (in contrast to just a couple in earlier decades), and by the 1690s there were already 22 such inventories.

The set of objects which were used daily inside the residences by the owners and their closest family was similar to that known from other social environments and other regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The differentiating elements, emphasising the social status, were the raw materials, colours, finishing and ornamentation, as well as the number of objects themselves.

Certain tendencies readily apparent in the analysed period have been identified on the basis of the examined documents. One of these is the gradual disappearance of traditional elements of residential interior decoration, such as oriental textiles used as upholstery and carpets. It was established that the inventory of bedding and bed linen, towels, caskets, and boxes did not change in the 18th century. Similarly, the custom of storing various items in chests was still alive — chests were listed in 50% of the records from the second half of the 18th century. During this period we can also observe the trend to separate parts of the space with screens or to cover the beds with canopies. In the second half of the 18th century, storage furniture such as chests were recorded more frequently and their average number almost doubled. The situation was similar in

the case of table linen. In addition, the average number of tableware tripled, and the frequency of listing and the average number of spoons in the inventories almost doubled. Comparing the two halves of the 18th century, similar observations can also be made with regard to the knives recorded in the discussed sources. An innovation in the second half of this century was undoubtedly the small spoon. Novelty items also appeared in the furniture range — these were primarily round or folding tables, chairs in considerable numbers (six or more), suites composed of a sofa and chairs, and chests of drawers. It is also worth noting (although this topic deserves much wider discussion) the use of crimson fabrics from the 1740s onwards (bedding, screens, furniture upholstery). Silver, although in limited quantities, seems to have been an attribute of the wealthier nobility holding landed offices. In the second half of the 17th century, a few accounts mention spoons made of this metal, whereas larger stocks of silver tableware were in the possession of the Zakroczym nobility in the first half of the 18th century. In the second half of that century, faïence and porcelain vessels appeared on lists of tableware kept in noble residences, in line with the fashion of that time.

The frequency with which items representing different categories of movables appear in the analysed written records is presented in the tables attached to the text.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Jerzy Dygdała

Rezydencje króla Stanisława Leszczyńskiego w latach 1704–1709 (od zamków i pałaców po plebanie, karczmy i namioty)

Abstrakt: W artykule przedstawiono główne rezydencje króla Stanisława Leszczyńskiego podczas jego pierwszego panowania (w latach 1704–1709). Odbywając podróże po kraju i za granicę władca zamieszkiwał m.in. na zamkach, np. Mildenstein w Leisnig (koło Lipska), Albrechtsburg w Miśni, Królewskim w Warszawie, Niskim we Lwowie, w dawnym krzyżackim w Malborku, w Człuchowie, Tykocinie; w kamienicach np. przy Długim Targu w Gdańsku, w Rynku we Lwowie; w pałacach np. w Wysocku, w Rydzynie, w Rawiczu; w klasztorach: w Lidzie, w Wasiliszkach; w szlacheckich dworach, np. w Zawidzu, Dzieńciołach, Sobalowicach, Piekoszowie; a także na plebani w Gieranonach, albo w karczmie Jaworowo. Niejednokrotnie też, obozując w polu, monarcha nocował w namiotach.

Abstract: This article presents the main residences of King Stanisław Leszczyński during his first reign (1704–1709). During his journeys across the country and abroad the king resided, among others, in castles (e.g. Mildenstein in Leisnig (near Leipzig), Albrechtsburg in Meissen, the Royal Castle in Warsaw, the Lower Castle in Lwów, the former Teutonic Knights' castle in Malbork, and castles in Człuchów and Tykocin), in tenement houses (e.g. on Długi Targ (Long Market) in Gdańsk, the Market Square in Lwów), in palaces (e.g. in Wysocko, Rydzyna, Rawicz; in convents (e.g. in Lida (*Lyda*) and Wasiliszki (*Vasilishki*)), in manor houses belonging to the nobility (e.g. in Zawidz, Dzieńcioły, Sobalowice, and Piekoszów) as well as in the vicarage in Gieranony (*Hieraniony*) or in the inn in Jaworowo. More than once the king stayed in tents while setting up camp in the field.

Słowa kluczowe: król Stanisław Leszczyński, podróże, rezydencje

Key words: King Stanisław Leszczyński, travelling, residences

Król Stanisław Leszczyński podczas swego pierwszego, krótkiego panowania w latach 1704/1705–1709 praktycznie nie miał w Polsce stałej siedziby. Wynikało to z ówczesnej sytuacji politycznej i działań militarnych na obszarze Rzeczypospolitej. Monarcha czuł się bezpieczny tylko w otoczeniu osłaniających go wojsk szwedzkich. Dlatego też wciąż zmieniał miejsce pobytu, w zależności od realizacji planów wojennych swego protektora, władcy Szwecji Karola XII. W poniższym artykule przedstawię miejsca, w których przebywał wówczas nowy polski monarcha i pokażę warunki, w jakich mieszkał, zwłaszcza, że kwestia ta, w odniesieniu do pierwszego jego panowania w Rzeczypospolitej, nie była szerzej poruszana w dotychczasowych biografiach tego władcy. Skoncentruję się na latach 1706–1709, to jest od abdykacji Augusta II do opuszczenia przez króla Stanisława Rzeczypospolitej, po klęskę Karola XII pod Połtawą. Z tego bowiem okresu pochodzą źródła, które stanowią w istocie dziennik podróży i czynności Leszczyńskiego. Są to listy sekretarzy królewskich — Samuela Kazimierza Szyrkowskiego

i Jozafata Michała Karpia, którzy od połowy 1706 r. praktycznie co tydzień składali sprawozdania z codziennych zajęć Stanisława Leszczyńskiego swemu głównemu mocodawcy, kanclerzowi wielkiemu litewskiemu Karolowi Stanisławowi Radziwiłłowi, przebywającemu w bezpiecznym miejscu, bo w pruskim wówczas Szczecinku, a także w Człuchowie¹. Ponieważ dla lat 1704–1705 nie dysponujemy tak szczegółowymi materiałami źródłowymi, kwestie siedzib króla Stanisława z tego okresu zostaną jedynie zasygnalizowane.

Stanisław Leszczyński, bezpośrednio po swej elekcji 12 lipca 1704 r. zamieszkał, wraz z rodziną, na Zamku Królewskim w Warszawie. Tam też przyjął 16 lipca prymasa Michała Radziejowskiego, hetmana wielkiego koronnego Hieronima Lubomirskiego i innych dygnitarzy na audiencji. Natomiast 29 lipca odbył się uroczysty, publiczny wjazd i audiencja szwedzkich komisarzy mających układać traktat przymierza z Rzeczpospolitą. Wiadomo, że zostali oni wprowadzeni z dziedzińca na pierwsze piętro i przez pokoje królewskie znajdujące się w skrzydle wschodnim weszli do Sali Audiencyjnej. Potem złożyli wyrazy uszanowania królowej Katarzynie z Opalińskich Leszczyńskiej w jej pokoju przylegającym od północy do wspomnianej Sali². Król Stanisław przebywał w tej królewskiej rezydencji do 29 sierpnia 1704 r., goszcząc swoich stronników i delegatów szlacheckich. Tegoż dnia wieczorem, obawiając się podchodzącego pod Warszawę Augusta II, pośpiesznie wyjechał wraz z rodziną, udając się w kierunku Łowicza³. Szwedzi bronili się na Zamku, ale musieli się poddać, a wnętrza zamkowe uległy wtedy dość poważnym zniszczeniom⁴. Z końcem października 1704 r. Szwedzi ponownie zajęli Warszawę i część komnat Zamku doprowadzono do porządku. W tym czasie Leszczyński wycofał się do swojej wielkopolskiej Rydzyny, skąd w styczniu 1705 r. przez Poznań udał się do Elbląga, gdzie przybyła też z Malborka jego żona. Potem krótko bawił w Gdańsku i odbył tam poufne spotkanie z prymasem kardynałem Michałem Radziejowskim. W lutym tego roku, wraz z całym dworem zjawił się w wielkopolskim Rawiczu, zimowej kwatery Karola XII, który odstąpił mu swoje nowo umeblowane apartamenty w jednym z domów mieszczkańskich, przynosząc się do innej kamienicy w rynku⁵. Potem Leszczyński powrócił do Rydzyny.

Stamtąd z początkiem lipca 1705 r. wyruszył Leszczyński wraz żoną do Warszawy, gdzie 30 września 1705 r. miał się na Zamku Królewskim rozpocząć sejm koronacyjny. Królewska para, która zjawiła się w Warszawie 16 lipca 1705 r., nie zamieszkała tam jednak (gdyż pokoje królewskie wciąż nie nadawały się do użytku), ale w swym pałacu na Lesznie⁶. Natomiast 4 października w kolegiacie św. Jana i w reprezentacyjnych salach zamkowych odbyły się uroczystości związane z koronacją Leszczyńskiego i jego żony Katarzyny⁷.

Król Stanisław zatrzymywał się też w innych rezydencjach, w których przebywali niegdyś władcy Polski. Stosunkowo długo, bo od 9 lipca do 27 października 1708 r. mieszkał w Pałacu Wielkich Mistrzów na Zamku Malborskim⁸. Ten pokrzyżacki obiekt niejednokrotnie gościł w swych murach polskich monarchów. Bywał tu m.in. Kazimierz Jagiellończyk, Zygmunt Stary, Zygmunt August, Stefan Batory, Władysław IV i Jan III Sobieski⁹. Później stosunkowo często zjawił się tam August II Mocny. Dwukrotnie odwiedził to miasto w 1698 r., potem

¹ AGAD, AR, dz. V, nr 6460, 6465, 15956. Listy te, uzupełnione o gazety pisane i inne źródła, zostały wydane drukiem w: Przy boku króla Stanisława. 2018; Przy boku króla Stanisława. 2019.

² Jarochoński K. 1890, s. 25, 37–39.

³ Jarochoński K. 1890, s. 56.

⁴ Radziwonka R. 2019, s. 90–92.

⁵ Nordberg G.A. 1748, t. 2, s. 3, 13.

⁶ Nordberg G.A. 1748, t. 2, s. 21; Lileyko J. 1984, s. 203–204; Radziwonka R. 2019, s. 100.

⁷ Nordberg G.A. 1748, t. 2, s. 31–35; Cieślak E. 1994, s. 43–50; Forycki M. 2006, s. 65.

⁸ Zob. szerzej w oddanej do druku rozprawie: „Z dziejów pierwszego panowania Stanisława Leszczyńskiego (malborski epizod 1708 roku — czekając na pieniądze, miłość i szwedzkie regimenty)”.

⁹ Zob. szerzej: Jedliński W. 2000, s. 95–98, podrozdział *Królewskie wizyty*.

dłużej przebywał tam w 1703 r. (od połowy lutego do początku kwietnia), uczestnicząc w obradach rady senatu¹⁰.

Stan zamku malborskiego na początku XVIII w. znany jest stosunkowo dobrze. Dokładny opis budowli zamkowych zawiera inwentarz ekonomii malborskiej sporządzony w lipcu 1711 r. przez starostę średzkiego, generała majora Franciszka Golcza, starostę zakroczymskiego Stanisława Młockiego i pisarza skarbu królewskiego Piusa Kicińskiego¹¹. Główny gmach zamkowy był mocno zniszczony, praktycznie jedynie piwnice i parter nadawały się do użytku¹². Jedynie gotycki kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny był w stosunkowo dobrym stanie (jego wnętrze zbarokizowano), służąc tamtejszym jezuitom. Znajdującą się pod nim kaplicę św. Anny zaczęto właśnie odnawiać¹³. Funkcje mieszkalne pełnił przede wszystkim Zamek Średni.

Pokoje królewskie mieściły się na pierwszym piętrze późnogotyckiego Pałacu Wielkich Mistrzów, znajdującego się w zachodnim skrzydle Zamku Średniego. Z zamkowego dziedzińca, po kamiennych schodach wchodziło się na ganek, a stamtąd do pierwszego pokoju z dwoma oknami, ogrzewanego piecem z różnokolorowych kafli (pstry) i kominkiem. Przez tenże pokój przechodziło się do drugiego, którego ostrołukowe sklepienie opierało się na dwóch kamiennych filarach. Posadzka była wyłożona płytami kamiennymi. Znajdowały się tu cztery okna, piec kaflowy na marmurowych nogach oraz murowany kominek. Dalej był trzeci pokój o dwóch oknach i z przejściem do „reiteraty”¹⁴. Także to pomieszczenie ogrzewał piec pstry. Z tego pokoju można było przejść do pokoju pierwszego, a także przez alkierz (narożną izbę) do dwuokiennego pokoju czwartego, z marmurową posadzką, w którym też znajdowała się „reiterata” o dwóch oknach. Stał tu kaflowy piec (pstry), a w ścianie wmurowana była zamknięta szafka. Dalej był pokój piąty (z „reiteratą”, z której było też wyjście na ganek) o dwóch oknach, z piecem pstry i kominkiem. W tym przejściu na ganek były dwa małe, sklepione pomieszczenia, z których jedno służyło jako schowek, zaś z drugiego schody prowadziły na dół do piwnic¹⁵.

Z tego piątego pokoju, przez podwójne drzwi, wchodziło się do dużej, kwadratowej sali, dawnego letniego refektarza wielkich mistrzów. Żebrowe sklepienie opierało się na jednym kamiennym filarze, światło wpadało aż przez 10 okien. W tej sali znajdował się obszerny kredens, nad którym umieszczono chór dla muzykantów. Naokoło sali, pod oknami, ciągnęły się kamienne ławy. Z tejże sali było wyjście na ganek¹⁶. Niestety osoby sporządzające inwentarz nie uwzględniły mebli i innych sprzętów ruchomych znajdujących się w pomieszczeniach zamkowych w Malborku. W pokojach królewskich, a także w innych mieszkaniach, musiały przecież być rozmaite sprzęty, w tym stoły, krzesła, zydle, fotele, łóżka, szafy, skrzynie, a na ścianach kilimy i być może jakieś obrazy. Wiadomo, że przygotowując się do wyjazdu Stanisława Leszczyńskiego z Malborka, w poniedziałek 22 października 1708 r. wszystkie rzeczy królewskie ładowano na wozy, czemu się przypatrywał sam monarcha¹⁷.

Bezpośrednio pod pokojami królewskimi znajdowały się pomieszczenia kancelarii i archiwum ekonomii malborskiej. Obok, w tym samym skrzydle zachodnim, usytuowana była naj-

¹⁰ Krzemiński J.M. 1985, s. 173–193; Wilhelmi S. 2006, s. 55, 65, 79–81, 135–141; Poraziński J. 1979, s. 41–56.

¹¹ Źródła. 1971.

¹² Źródła. 1971, s. 11.

¹³ Źródła. 1971, s. 9–11; Hochleitner J. 2016b, s. 90–101; Hochleitner J. 2016a, s. 89–90.

¹⁴ W dawnej polszczyźnie słowo retyrada (retirada) oznaczało ustęp, wygodkę, ale też przechód, przejście, czyli korytarz. W inwentarzu z 1711 r. ustęp określano raczej jako *locus secretus* (miejsce sekretne).

¹⁵ Źródła. 1971, s. 13–14.

¹⁶ Źródła. 1971, s. 14.

¹⁷ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 90, 92–93, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Malbork 22 X 1708 r.

większa sala zamkowa — dawny wielki refektarz, wówczas w nienajlepszym stanie, z zakratowanymi oknami, bez szyb. Dalej była wielka kuchnia, wówczas nieużywana, następnie w skrzydle północnym mieściło się mieszkanie starosty malborskiego, Franciszka Bielińskiego. Obok, w tymże skrzydle i w skrzydle wschodnim znajdowały się inne pomieszczenia służbowe, piekarnia i pokoje mogące służyć jako gościnne¹⁸.

Na przedzamczu (zamku dolnym) stała wartownia (kordegarda), kościół św. Wawrzyńca, stajnie, stodoły, browar i gorzelnia, spichlerz, a także budynki mieszkalne dla niższych urzędników (m.in. burgrabiego) i służby zamkowej (w tym kowala), karczma oraz, w części północnej, gdzie niegdyś znajdował się zadbane ogród włoski, 12 lichych domków z warzywnikami, a jeszcze dalej tzw. kapustnik z 17 chałupkami¹⁹.

Król Stanisław z królową Katarzyną i królewską matką, Anną z Jabłonowskich Leszczyńską, zamieszkali oczywiście w pięciu pokojach na pierwszym piętrze Pałacu Wielkich Mistrzów. Jeden z tych pokoi zajął jednak nieco później królewicz Konstanty Sobieski, który pojawił się w Malborku z początkiem sierpnia 1708 r. Wiadomo, że po jego wyjeździe w połowie października monarcha przeniósł się do pokoju zajmowanego wcześniej przez królewicza²⁰. Pobyt monarchy na malborskim Zamku uprzyjemniały uczyty, audycje udzielane obcym dyplomatom, trwające nieraz do późnej nocy spotkania z obecnymi tam damami, a nawet koncerty dawnej kapeli Augusta II specjalnie sprowadzonej z Tykocina. Nic też dziwnego, że w jednej z ówczesnych gazet pisanych zamieszczono wiadomość, iż „*confluxus* [napływ ludzi — J.D.] w Malborku wielki, wesołości, bankiety, tańce częste”²¹. Obecny tam wojewoda ruski (z nominacji Leszczyńskiego), książę Janusz Wiśniowiecki w swym pamiętniku zaś później narzekał, że „my woleliśmy w Malborku dobrej myśli zażywać, niżeli pójść gdzie nas wokowała potrzeba publiczna”²².

Podczas swoich kilku krótkich wizyt w pobliskim Gdańsku król Stanisław mieszkał w tradycyjnej kwaterze królewskiej przy Długim Targu nr 1–4. Kamienice te należały wówczas do generalnego poczmistrza Prus Królewskich Pawła Gratty. Były to cztery połączone wewnątrz domy, znajdujące się w reprezentacyjnym miejscu, prawie naprzeciwko ratusza staromiejskiego i fontanny Neptuna. Poprzednio nocowali w nich m.in. Zygmunt III Waza, Jan III Sobieski i August II. Władze miejskie postawiły tam na honorowej warcie porucznika i 24 żołnierzy z gdańskiego garnizonu²³.

Król Stanisław jeszcze dwukrotnie zatrzymywał się w miejscach związanych z poprzednim władcą, Janem III Sobieskim. Podczas swej wyprawy na ziemie województwa ruskiego w 1709 r. stanął w pałacyku Sobieskich w Wysocku koło Jarosławia. Zjawił się tam 1 kwietnia 1709 r. Towarzyszący mu sekretarz, Jozafat Michał Karp, stwierdził „wielka ruina w tu-tejszym pałacu. Moskwa większą część ferfurek [ze ścian — J.D.] pooddzierała i pozabierała. Kwatera tutejsza nie za wszystkim wygodna, sian i owsów absolutnie nie masz”. W każdym razie w pałacyku była kaplica, w której król codziennie słuchał mszy²⁴. Już 10 kwietnia monarcha wyjechał z Wysocka i zatrzymał się w Jaworowie, starostwie należącym wciąż do królowej wdowy, Marii Kazimiery Sobieskiej. Król przechadzał się po tamtejszym dworze i ogrodzie, zjadł obiad u komisarza starostwa, niejakiego Zasiockiego i nocował w aparta-

¹⁸ Źródła. 1971, s. 14–24.

¹⁹ Źródła. 1971, s. 24–32.

²⁰ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 85, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Malbork 19 X 1708 r.

²¹ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 16, Gazeta pisana, Z Wilanowa 2 VIII 1708 r.

²² Wiśniowiecki J.A. 2018, s. 236.

²³ Fabiani-Madeyska I. 1976, s. 68–69; Maciakowska Z., Barylewska-Szymańska E. 2018, s. 188–191; B. Gd., rkp. Uph. f. 52: G. Conradi, Recess, 4 IX 1708.

²⁴ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 191, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Wysocko 7 IV 1709 r.

²⁵ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 197–198, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Lwów 21 IV 1709 r.

mentach królowej²⁵. Następnego dnia wyjechał do Lwowa. Powrócił stamtąd przypuszczalnie wieczorem 23 kwietnia (ponownie nocował w Jaworowie w dworze Sobieskich) i przebywał potem w Wysocku do końca maja 1709 r.²⁶

Najdłużej podczas swego pierwszego panowania, bo od 1 października 1706 do 16 sierpnia 1707 r., mieszkał Stanisław Leszczyński w niewielkim mieście Leisnig na wschód od Lipska. Wynikało to z okupacji Saksonii przez Karola XII, który zmusił do abdykacji Augusta II. Król Stanisław ze sporym gronem polskich i litewskich dostojników towarzyszył wówczas szwedzkiemu władcy. Na krótko tylko wyjeżdżał pod Lipsk do Karola XII i raz pojechał do Szczecina odwiedzić swoją rodzinę²⁷.

Rezydencją króla, jego dworu i kilku najbliższych współpracowników stał się zamek Mildenstein, położony tuż obok miasta, na wysokim brzegu rzeki Muldy. Ta pochodząca jeszcze ze średniowiecza budowla została przebudowana i powiększona w XVI–XVII w. Mieściła się tam elektorska administracja okręgu (powiatu). Dlatego też pokoje znajdowały się w dobrym stanie, jedynie kaplica w czasach reformacji została zamieniona na magazyn i dopiero Polacy w 1706 r. przywrócili jej funkcję religijną. Komnata przeznaczona dla monarchy obita była póltałasowym materiałem „w płomienie”. Na obszernym dziedzińcu zamkowym wydzielono otoczony płotem maneż dla koni. Pozostali członkowie królewskiej świty zajęli przydzielone im, bezpłatne kwatery w mieście. Na barki mieszczań i ludności wiejskiej z okręgu (starostwa) Leisnitz spadł ciężar utrzymania nieproszonych gości. Dopiero w połowie kwietnia 1707 r., gdy Szwedzi zażądali spłacenia nałożonej na Saksonię kontrybucji pieniężnej, stojący w mieszczańskich domach Polacy, musieli zacząć płacić za swe utrzymanie²⁸.

W połowie stycznia 1707 r. król Stanisław wyjechał do Halle, naprzeciw swej żonie Katarzynie i matce Annie, które dotąd przebywały bezpiecznie w szwedzkim Szczecinie. Jadąc z Halle odwiedzili w Altranstädt Karola XII i 19 stycznia zjechali do Leisnig. Królowa Katarzyna zajęła pokój zajmowany dotąd przez podkanclerzego litewskiego Stanisława Antoniego Szczukę, a matka króla, Anna zakwaterowała się w dotychczasowej komnacie królewskiej. Tam odtąd jadano obiady oraz grano w bilard i karty. Król Stanisław musiał przenieść się do dawnego pokoju wojewodzica smoleńskiego, pułkownika Michała Tarły²⁹.

Życie na zamku Mildenstein było dość monotonne. Jak pisał królewski sekretarz Samuel Kazimierz Szwykowski: „Tu zaś u nas w Laysniku jednakowym sposobem dni schodzą. Król JM [Stanisław — J.D.] najczęściej gra w warcaby [...]. Królowa JM [Katarzyna — J.D.], Księżna JM [Anna Leszczyńska — J.D.] i trzech kawalerów [...] w lombra [poprzednika brydża — J.D.] w pięcioro grają”³⁰. Nieco później ulubioną rozrywką Stanisława stała się gra w bilard oraz częste polowania w okolicznych lasach. Monotonię tę przerywały uroczyste audiencje udzielane zagranicznym dyplomatom, cesarskiemu, pruskiemu i hanowerskiemu, niespodziewana wizyta Karola XII i dwie, odbyte na tym zamku rady senatu³¹.

Jadąc do Leisnig i potem wracając do Polski król Stanisław dwukrotnie zatrzymał się na znanym gotyckim zamku elektorów saskich Albrechtsburg w Miśni. Pierwszy raz mieszkał tam wraz z królewiczem Aleksandrem Sobieskim, w dniach 23–29 września 1706 r. Według towarzyszącego im podkanclerzego litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki był to „zamek staro-

²⁶ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 206, 229, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Wysocko 3 V, Jarosław 31 V 1709 r.

²⁷ Zob. szerzej: Dygdała J. 2008, s. 41–44.

²⁸ Riese B. 1996, s. 35–36; Nadolski D. 1998, s. 34–47.

²⁹ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 65, 78, Gazeta pisana, Z Leisnig 20 I 1707; S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, Leisnig 18 II 1707 r.

³⁰ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 78, S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, Leisnig 18 II 1707 r.

³¹ Dygdała J. 2008, s. 42–43.

świecki, wspaniały, znacznie nadpustoszony”. Ponownie zjawiał się tam Leszczyński 17 sierpnia 1707 r. i spędził tydzień³².

Można wymienić jeszcze dwa zamki, które gościły króla Stanisława. Podczas swego pierwszego pobytu we Lwowie od 15 do 24 września 1704 r. władca zatrzymał się w nieistniejącym obecnie Niskim Zamku, przylegającym od strony północno-zachodniej do obwarowań miejskich. Przebudowany w XVI w. w stylu renesansowym mieścił siedzibę starosty i urzędu grodzkiego. Swego czasu gościł też polskich monarchów, ostatnim z nich był Zygmunt III w 1621 r.³³ Ponownie król Stanisław odwiedził Lwów w dniach 12–21 kwietnia 1709 r. Stał wówczas w pałacowej kamienicy księżny Anny z Chodorowskich Dolskiej, *primo voto* Wiśniowieckiej w Rynku. Tam też przyjmował gości, odbywał konferencje z ministrami i urzędnikami koronnymi, grał w karty, pozował do portretu znanemu malarzowi Jerzemu Eleuterowi Siemiginowskiemu, a także co najmniej trzy razy uczestniczył we mszy odprawianej w jego pokoju. Poza tym na nabożeństwa chodził m.in. do katedry i do kościoła jezuitów³⁴.

W czasie pobytu w Malborku król Stanisław wyjechał na krótko do Chojnic, gdzie uczestniczył w przeglądzie swego regimentu Gwardii Pieszej Koronnej, stamtąd udał się do pobliskiego Człuchowa, gdzie wspaniale gościli go 11 października 1708 r. w miejscowym zamku tamtejsi starostowie: kanclerz litewski Karol Stanisław Radziwiłł i jego żona Anna z Sanguszków³⁵.

Wątpliwości może budzić miejsce zamieszkiwania Stanisława Leszczyńskiego podczas jego dwukrotnych pobytów w Tykocinie, w początkach 1706 i znacznie dłuższego, trzytygodniowego, w listopadzie 1708 r. Znajdował się tam wprawdzie renesansowy zamek z XVI w., ale został dość mocno uszkodzony podczas tzw. potopu szwedzkiego w 1657 r. Potem nadal był użytkowany, a w 1708 r. Szwedzi planowali nawet wznieść wokół niego system nowoczesnych fortyfikacji. Możliwe, że król Stanisław rozlokował się właśnie w tym obiekcie, ale również mógł stanąć kwaterą w samym mieście³⁶.

Wśród rezydencji goszczących wówczas Stanisława Leszczyńskiego było również kilka pałaców, w tym przede wszystkim był to pałac w rodzinnej Rydzynie. Ta wspaniała budowla na planie kwadratu, do dziś zwana Zamkiem, została wzniesiona w stylu barokowym w końcu XVII w. na fundamentach średniowiecznej obronnej warowni³⁷. Król Stanisław przebywał w niej od końca 1704 r. przez ponad pół roku (jedynie w styczniu 1705 r. udał się do Elbląga i Gdańska), gdyż wtedy główne siły szwedzkie stacjonowały w Wielkopolsce, a sam Karol XII na dłużej zatrzymał się w pobliskim Rawiczu, gdzie zresztą gościł Leszczyńskiego w lutym 1705 r. W tymże rydzynskim pałacu przyjął Leszczyński 15 lipca 1705 r. posła siedmiogrodzkiego księcia, Franciszka II Rakoczego³⁸. Przeszło rok później, udając się do Saksonii, zatrzymał się na jeden dzień (2/3 IX 1706) w swym pałacu w Baszkowie koło Krotoszyna³⁹.

W drugiej połowie 1705 r. Leszczyński znów przebywał w Warszawie, gdzie trwały przygotowania do jego koronacji. Ponieważ pomieszczenia mieszkalne Zamku Królewskiego były poważnie uszkodzone w wyniku saskiego szturmego we wrześniu 1704 r., zatrzymał się

³² Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 46–47, 111, 113, S.A. Szczuka, Relacya drogi Saxonskiej, 23–29 IX 1706 r.; S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, Miśnia 19 IX 1707 r.; Gazeta pisana, Z Wrocławia 29 VIII 1707 r.

³³ Jaworski F. 1912, s. 123–125.

³⁴ Dygdała J. 2019, s. 672–676.

³⁵ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 77–78, K.S. Radziwiłł, Diariusz czynności, 10–11 X 1708 r.

³⁶ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 95–97, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Tykocin 5 XI, Koski 28 XI 1708 r.; Łopatecki K. 2009, s. 63–76; Bis M., Bis W. 2015, s. 56–64.

³⁷ Kręglewska-Foksowicz E. 1982, s. 87.

³⁸ Jarochoński K. 1890, s. 129; Hopp L. 2001, s. 68–69, 73.

³⁹ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 42, K.S. Radziwiłł, Diariusz czynności, 2–3 IX 1706 r.

wraz z królową Katarzyną w nieistniejący już barokowym, pochodzącym z połowy XVII w. pałacu Leszczyńskich, przy dawnej ul. Rymarskiej, obecnym pl. Bankowym. Mieszkał tam do stycznia 1706 r.⁴⁰

Król Stanisław podczas swych ciągłych podróży w latach 1706–1709, wymuszonych sytuacją militarną, kilkakrotnie zatrzymywał się w znajdujących się w pobliżu pałacach. Przejeżdżając 31 lipca 1706 r. przez Lublin, jadł obiad u kanclerza litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła w jego pałacu, tam też przyjął delegację Trybunału i posłów z województwa lubelskiego⁴¹. Będąc już w Saksonii, na dwa dni (21–22 września 1706) zajął kwatery we wsi Horndorf „w pałacu dosyć pięknym”, tam też, bez skutku, polował na jelenie⁴². Powracając z Saksonii we wrześniu 1707 r. gościł przez trzy dni w pałacu księcia Janusza Wiśniowieckiego w Chociszewiczach koło Gostynia w Wielkopolsce⁴³. Podczas wizyty w Wilnie (22–29 marca 1708) zamieszkał w pałacu wojewody wileńskiego Kazimierza Jana Sapiehy przy ul. Dominikańskiej, gdzie zaraz stanęła szwedzka warta. Zwiedzając miasto zawitał też do Werek, podmiejskiego pałacu biskupów wileńskich. Bardzo się on podobał królowi, który wtedy powiedział „Ot ja korony ustąpił bym za tę rezydencję, gdybym mógł w pokoju w niej mieszkać”⁴⁴.

Znacznie częściej niż w pałacach gościł król Stanisław w skromnych szlacheckich dworach. Wyjeżdżając z początkiem stycznia 1708 r. z Torunia na Litwę nocował m.in. w Zawidzu u Żurawskiego (13 stycznia), w Dzieciolowie u Tetwina (9 lutego), w Sobakowicach u Hładowickiego (21 lutego), a trzy dni później w Mycie u Kostrowickiego⁴⁵. Po dłuższym pobycie w Gieranonach i w Wilnie odebrał 31 marca 1708 r. od kwatermistrzostwa szwedzkiego informację, że ma wraz ze swą żoną przenieść się do Soł (miasteczka leżącego ok. 70 km na wschód od Wilna), dóbr chorążego oszmiańskiego Stanisława Jerzego Poźniaka. Dotarł tam wieczorem 5 kwietnia i zakwaterował się w dworze, oddalonym o 1/8 mili od miasteczka. W tymże dworze znajdowały się co najmniej trzy pokoje (sypialnie?) i gabinet. Król przebywał tam stosunkowo długo, bo aż do 15 czerwca 1708 r.⁴⁶

Po wyjeździe z Malborka w końcu października 1708 r., podczas swej długiej podróży aż do Lwowa, Stanisław Leszczyński znowu zatrzymywał się przede wszystkim w szlacheckich dworach. 13 grudnia 1708 r. stanął w dworze w Wiśniewie na południe od Siedlec, potem dwa tygodnie gościł w siedzibie starosty łukowskiego Jana Nowosielskiego w Domaszowskiej Woli, 2 mile za Łukowem⁴⁷. W końcu stycznia 1709 r. nocował we dworach Uścinnie i w Świerszczowie, gdzie przebywał aż do 17 lutego. Tegoż dnia przeniósł się do pobliskiego Chełma, gdzie stanął we dworze starostów chełmskich, wzniesionym na miejscu dawnego zamku książąt halickich. Ta budowla była obszerna, wygodna i drewniana, w której było „kilka pokoiów pięknych”⁴⁸. Po pięciu dniach król udał się dalej. Z początkiem marca przez dwa dni mieszkał

⁴⁰ Lileyko J. 1984, s. 203–205.

⁴¹ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 38, K.S. Radziwiłł, *Diariusz czynności*, 31 VII 1706 r.

⁴² Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 46, A.S. Szczuka, *Relacja drogi Saxoniskiej*, 21–23 IX 1706 r.

⁴³ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 119, S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, *Potarzyca* 25 IX 1707 r.

⁴⁴ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 193, 195, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, *Wilno* 25 III 1708 r.

⁴⁵ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 144, 151, 154, S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, *Zawidz* 14 I, *Popowa Olsza* 12 II, *Wilno* 3 III 1708 r.

⁴⁶ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 223, 307, 311, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, *Soły* 7 IV, 16 VI 1708 r.

⁴⁷ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 109, 120, 129, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, *Wiśniew* 13 XII, *Domaszewnica* 29 XII 1708, 5 I 1709 r.

⁴⁸ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 145, 157, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, *Świerszczów* 1 II, *Chełm* 21 II 1709 r.

w dworze niejakiego Piaseckiego w Czerminie koło Tomaszowa Lubelskiego, a potem przez pięć dni w pobliskim „zameczku” podstolego łukowskiego Antoniego Stoińskiego w Typinie. Od 9 do 23 marca tego roku rozłożył się kwaterą w nieodległym Machnowie, w dworze jakiegoś Dzierzka. Koniec miesiąca spędził monarcha w dworze starościńskim w Lubaczowie (starościną była marszałkowa wielka koronna Teofila Lubomirska, wdowa)⁴⁹.

Także podczas odwrotu z Rzeczypospolitej na Pomorze szwedzkie stawał król Stanisław w szlacheckich siedzibach. Wiadomo, że 4 września 1709 r. zatrzymał się na noc w dworze w Piekoszowie koło Kielc. Tegoż dnia zwiedzał pałac biskupów krakowskich w Kielcach. Następnego dnia zajął kwatery w Kozłowie (na zachód od Kielc), skąd wyjechał przypuszczalnie 8 września⁵⁰.

Leszczyński zatrzymywał się niekiedy i na dłużej również w plebanich i klasztorach. Jadąc w ślad za Karolem XII na Litwę, dotarł 27 lutego 1708 r. do miasteczka Gieranony. Stał tam wprawdzie murowany zamek Gasztołdów z początku XVI w., ale był już zrujnowany i król zajął kwatery „bardzo mizerną” w plebanii kościoła katolickiego św. Mikołaja. Podkanclerzy litewski Stanisław Antoni Szczuka bardzo narzekał, że zatrzymali się tu nie na odpoczynek, a na zatracenie, bo w tych kwaterach i „żdźbła jednego nie masz”. Ponieważ pobyt się przedłużył (ostatecznie monarcha opuścił Gieranony dopiero 3 kwietnia) już 13 marca „nową izbę kazał stawiać w plebanii, ponieważ ta, w której dotychczas stał niewygodna była”. Przyjmował tam król m.in. książąt Janusza i Michała Wiśniowieckich z całym orszakiem oraz kilku Sapiechów, a 21 marca odbyła się nawet rada senatu z udziałem dwóch biskupów, czterech wojewodów, dwóch kasztelanów i trzech ministrów. Wracając z Litwy nocował król 21 czerwca 1708 r. w klasztorze karmelitów w Lidzie, a następnie w dniach 23–25 tego miesiąca przebywał u domowników w Wasiliszkach⁵¹.

Nie gardził król Stanisław także i noclegami w najzwyczajniejszych karczmach. W podróży na Litwę zatrzymał się 17 lutego 1708 r. w należącej do jego sekretarza, Samuela Kazimierza Szykowskiego wsi Stryjówka, „gdzie tylko Żyda jednego znaleźliśmy w karczmie i chłopca żadnego” (zapewne puciekali przed Szwedami). Potem, jadąc z Gieranon do Wilna, nocował 21 marca wraz z kanclerzem wielkim koronnym Janem Stanisławem Jabłonowskim w karczmie zwanej Jaworowo, położonej między Małymi Solecznikami i Jaszunami. Rano spotkał się tam z książętami Januszem i Michałem Wiśniowieckimi oraz podkanclerzem litewskim Stanisławem Antonim Szczuką. W tejże karczmie spał również wracając z Wilna 29 marca 1708 r.⁵²

Podczas ciągłych podróży nie zawsze można było znaleźć odpowiednią dla monarchy kwatery pod dachem. Wtedy trzeba było rozkładać namioty, które zapewniały ochronę przed wiatrem i deszczem. Co prawda król szwedzki Karol XII przywykł spać w razie potrzeby i na ziemi pod gołym niebem, ale Leszczyński nie był skłonny do takich poświęceń. Zapewne dysponował już namiotami podczas swojej pierwszej podróży po elekcji, gdy 29 sierpnia 1704 r. musiał spiesznie uciekać z Warszawy przed nadciągającym Augustem II i w końcu dotarł do Lwowa, właśnie zdobytego przez Karola XII. Podczas pobytu w połowie lipca 1706 r. w Targowicy na Wołyniu stał „pod namiotami” i pod nimi ugościł obiadem przybyłego właśnie kanclerza litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła. Kilka dni później kupił

⁴⁹ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 167, 168, 174, 186, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Typin 5 III, Machnów 14 III, Lubaczów 27 III 1709 r.

⁵⁰ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 301–303, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Kozłów 8 IX 1709 r.

⁵¹ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 154, 174, 191, 316, 319, S.K. Szykowski do K.S. Radziwiłła, Wilno 3 III 1708 r.; J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Gieranony 16 III, Wilno 25 III, Lida 21 VI, Wasiliszki 27 VI 1708 r.; AGAD, AR, dz. V, 15655, s. 400: S.A. Szczuka do K.S. Radziwiłła, Gieranony 2 III 1708 r.

⁵² Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 153, 192–193, 219, S.K. Szykowski do K.S. Radziwiłła, Wilno 3 III 1708 r.; J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Wilno 25 III, Soły 7 IV 1708 r.

ponadto jakieś namioty od chorążego litewskiego Józefa Czartoryskiego; była wśród nich także „kotara dosyć piękna”, czyli namiot tatarski z pilśniowego sukna⁵³. Król musiał, podobnie jak i całe jego otoczenie, nocować w namiotach 5 lutego 1708 r., podczas podróży na Litwę, gdy po przekroczeniu Biebrzy „za mostem zaraz w lesie nocowaliśmy”. Nawet jeśli monarcha miał stosunkowo wygodną kwatery w Sołach, w dworze Stanisława Jerzego Poźniaka, to i tak w drugiej połowie maja 1708 r. sypiał tam pod „kotarką” (namiotem); zapewne w dworze było zbyt duszno⁵⁴. Miesiąc później, podczas powrotu z Litwy, Leszczyński nocował pod namiotami koło Bijuciszek, a następnego dnia stanął w Trabach. Obiad zjadł w tamtejszej plebanii, spał jednak w namiocie biskupa kijowskiego, Jana Pawła Gomolińskiego. 18 czerwca cały orszak po mszy wyruszył do Subotnik, gdzie zatrzymano się w polu, nad rzeką Hawją, niedaleko mostu, a więc znów trzeba było nocować korzystając z namiotów. Kolejnego dnia król, po wysłuchaniu mszy przed Cudownym Obrazem Najświętszej Panny Marii w kościele subotnickim, konno przejechał do Gieranon. W związku z chorobą kancle-rza Jana Stanisława Jabłonowskiego przygotowano mu kwatery na plebanii, podczas gdy pozostali nocowali w namiotach⁵⁵.

W czasie długiego pobytu w Malborku latem i jesienią 1708 r., przygotowując się do wyprawy na Ukrainę, król Stanisław uzupełnił ekwipunek i zamówił nowe namioty w Gdańsku. Dostarczono mu je 18 października i prezentowano gdzieś pod malborskim zamkiem⁵⁶.

Po powrocie ze Lwowa w końcu kwietnia 1709 r. władca na dłużej zatrzymał się znów w pałacyku Sobieskich w Wysocku pod Jarosławiem, 2 maja po kolacji przechadzał się po tamtejszym ogrodzie, ale nocował „w rozbitej [na dziedzińcu — J.D.] kotarze”⁵⁷. W namiocie starosty malborskiego Franciszka Bielińskiego zatrzymał się król Stanisław podczas dwudniowej (1–2 czerwca 1709 r.) wizyty w obozie szwedzkim rozłożonym pod wsią Pełkinią w pobliżu Jarosławia. 10 czerwca rozpoczął się odwrót całego korpusu szwedzkiego osłaniającego króla Stanisława za Wisłę. Wtedy również nocowano przeważnie w namiotach. Mamy informację, że w połowie czerwca Leszczyński na dwa dni zatrzymał się we wsi Trzebownisko pod Rzeszowem, nocował pod namiotem, ale posiłki jadł w tamtejszej karczmie. Podczas dalszej podróży król przeważnie spał w swoich namiotach w taborze szwedzkim⁵⁸. Ostatecznie, w końcu lipca 1709 r. przekroczone Wisłę i założono obóz pod Opatowcem, gdzie wojsko szwedzkie stało przez cały sierpień. Z dziennika porucznika szwedzkich grenadierów konnych, Erasmusa Henrika von Weismantla, wynika, że król mieszkał wówczas w stodole (szopie — *Scheure*), w rozstawionym tam namiocie, podczas gdy dowodzący całym korpusem generał Ernst Detlof Krassow w drugim końcu obozu, w szlacheckim dworku⁵⁹.

Zebrany materiał potwierdza tezę, iż król Stanisław Leszczyński podczas swego pierwszego panowania w Rzeczypospolitej w latach 1704–1709 faktycznie nie miał w niej stałej rezydencji. Najdłużej, bo prawie 10 miesięcy spędził w Saksonii, w mieście Leisnig na zamku Mildenstein. W mieście rezydencjonalnym królów polskich, w Warszawie, przebywał łącznie ok. siedem miesięcy, przy czym w Zamku Królewskim rezydował tylko sześć tygo-

⁵³ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 34, 37, S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, Wiguszyce 19 VII 1706 r.; K.S. Radziwiłł, *Diariusz czynności*, 11 VII 1706 r.

⁵⁴ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 151, 284, S.K. Szwykowski do K.S. Radziwiłła, Popowa Olsza 12 II 1708 r.; J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Soły 25 V 1708 r.

⁵⁵ Przy boku króla Stanisława. 2018, s. 314–315, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Traby 18 VI, Lida 21 VI 1708 r.

⁵⁶ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 87, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Malbork 19 X 1708 r.

⁵⁷ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 210, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Wysocko 3 V 1709 r.

⁵⁸ Przy boku króla Stanisława. 2019, s. 232, 242–243, 260, J.M. Karp do K.S. Radziwiłła, Jarosław 5 VI, Trzebownisko 14 VI, Sepnica 18 VI, pod Bolesławem 25 VII 1709 r.

⁵⁹ Weismantel E.H. 1928, s. 28.

dni. Niewiele ponad pół roku mieszkał w barokowym pałacu w swojej Rydzynie. Przez blisko cztery miesiące gościł na Zamku Malborskim, w tradycyjnej kwaterze polskich monarchów w Pałacu Wielkich Mistrzów. Ponadto podczas pobytu w Wielkim Księstwie Litewskim przeszło dwa miesiące spędził w dworze chorążego oszmiańskiego Poźniaka w Sołach i niespełna miesiąc na plebanii w Gieranonach. Mniej więcej trzy tygodnie odpoczywał w Tykocinie. Pozostały czas swego pierwszego panowania upłynął monarsze w ciągłych podróżach między Rydzyną, Warszawą, Grodnem, Wilnem, Radoszkowiczami pod Mińskiem, Elblągiem, Gdańskiem, Malborkiem, Jarosławiem, Lwowem, Opatowcem nad Wisłą, Kielcami, Środą Wielkopolską, Nakłem i wreszcie Szczecinem. Można do tego jeszcze dodać miejscowości na cesarskim Śląsku i w Saksonii: Ścinawę, Lubin, Zgorzelec, Budziszyn, Miśnię i Lipsk. Zatrzymywał się król Stanisław podczas tych podróży na ogół w różnych mniejszych miejscowościach, w miasteczkach i wsiach przeważnie na kilka, rzadko na kilkanaście dni. Obawiając się dżumy, która rozprzestrzeniała się w latach 1708–1709 w Rzeczypospolitej i w Prusach Brandenburskich, unikał wtedy dłuższego przebywania w większych miastach.

Jak już wspomniano, ta ciągła ruchliwość i zmiany miejsca pobytu spowodowane były głównie zmieniającą się sytuacją polityczną w Rzeczypospolitej i toczącymi się na jej obszarze działaniami wojennymi. Przez kraj wciąż przechodzili żołnierze sascy, szwedzcy, rosyjscy, litewskie oddziały Sapiechów, a także dywizje podporządkowane prostanisławowskiej konfederacji warszawskiej oraz liczniejsze wojsko konfederacji sandomierskiej, wierne Augustowi II. W związku z tym odnosi się wrażenie, że król Stanisław Leszczyński, będąc ciągle w drodze i faktycznie nie mając jednej rezydencji bardziej przypomina wczesnośredniowiecznego władcę, stale objeżdżającego terytorium swego państwa, niż nowożytnego monarchę. Inna rzecz, że pilnym postulatem badawczym byłoby opracowanie dokładnego itinerarium króla Stanisława, bynajmniej nie tylko z lat 1704–1709.

Adres Autora:

prof. dr hab. Jerzy Dygdała

Instytut Historii PAN

ul. Szeroka 36, I p.

87-100 Toruń

jdygdala@ihpan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9804-6845>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD, AR [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów], dział V, nr 15655, listy S.A. Szczuki do K.S. Radziwiłła.

B.Gd. [Biblioteka Gdańska PAN], rkp. Uph. f. 52: G. Conradi, Recess 1704–1719.

Źródła i opracowania publikowane

Bis Magdalena, Bis Wojciech. 2015. *Zamek w źródłach historycznych*, [w:] *Tykocin — zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, *Vetera et nova. Opracowanie źródeł archeologicznych z zasobów IAE PAN nowymi metodami badawczymi*, t. IV, Warszawa, s. 23–66.

Cieślak Edmund. 1994. *Stanisław Leszczyński*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Dygdała Jerzy. 2008. *Leszczyński w Saksonii*, „Mówią Wieki”, nr 11, s. 41–44.

- Dygdała Jerzy. 2019. *Lwowska wyprawa króla Stanisława Leszczyńskiego w 1709 roku (czy zamierzano iść na pomoc Karolowi XII na Ukrainę?)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 126, z. 4, s. 657–687, <https://doi.org/10.12775/KH.2019.126.4.01> (dostęp 04.09.2021).
- Fabiani-Madeyska Irena. 1976. *Gdzie rezydowali w Gdańsku królowie polscy?*, Wrocław.
- Forycki Maciej. 2006. *Stanisław Leszczyński, sarmata i Europejczyk*, Poznań.
- Hochleitner Janusz. 2016a. *Dzieje kaplicy św. Anny w czasach staropolskich*, [w:] *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork, s. 89–90.
- Hochleitner Janusz. 2016b. *Kościół NMP w okresie nowożytnym*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork, s. 90–101.
- Hopp Lajos. 2001. *Poselstwo węgierskie na dworze Leszczyńskiego w Rydzynie*, [w:] *Stanisław Leszczyński: król, polityk, pisarz, mecenas*, red. A. Konior, Leszno, s. 64–75.
- Jarochowski Kazimierz. 1890. *Dzieje panowania Augusta II. Od elekcji Stanisława Leszczyńskiego aż do bitwy pułtawskiej (1704–1709)*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 17, z. 1, s. 1–150.
- Jaworski Franciszek. 1912. *Królowie polscy we Lwowie*, Lwów.
- Jedliński Wiesław. 2000. *Malbork, dzieje miasta*, Malbork.
- Kreglewska-Foksowicz Ewa. 1982. *Barokowe rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań.
- Krzemiński Jan Michał. 1985. *Od Sasa do Sasa. Królewskie popasy w Malborku. Z kroniki malborskiej rezydencji jezuitów*, „Rocznik Gdański”, t. 45, z. 1, s. 173–193.
- Lilejko Jerzy. 1984. *Zamek warszawski 1569–1763*, Wrocław.
- Lopatecki Karol. 2009. *Plan przebudowy twierdzy w Tykocinie z 1708 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 124, z. 2, s. 63–76.
- Maciakowska Zofia, Barylewska-Szymańska Ewa. 2018. *Miejsca zamieszkiwania polskich władców w czasie wizyty w Gdańsku w XV–XVIII w.*, [w:] *Król jedzie! Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w.*, t. 1, red. E. Kizik, Gdańsk, s. 180–193.
- Nadolski Dieter. 1998. *Augusts des Starken Erzrivale auf Mildenstein*, Leipzig.
- Nordberg Georges André. 1748. *Histoire de Charles XII, roi de Suede*, La Haye.
- Poraziński Jarosław. 1979. *Malborska rada senatu w 1703 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 44, z. 2, s. 41–56.
- Przy boku króla Stanisława. 2018. *Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709)*, t. 1: *Wyprawy do Saksonii i Litwy w latach 1706–1708. Listy królewskich sekretarzy Samuela Kazimierza Szwykowskiego i Jozafata Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i dziariuszy*, wyd. J. Dygdała, Warszawa.
- Przy boku króla Stanisława. 2019. *Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709)*, t. 2: *W wędrówkach po Polsce między Gdańskiem a Lwowem w latach 1708–1709. Listy królewskiego sekretarza Jozafata Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i dziariuszy*, wyd. J. Dygdała, Warszawa.
- Radziwonka Rafał. 2019. *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)*, Warszawa.
- Riese Brigitte. 1996. *Leisnig. Streifzüge durch die Geschichte von Burg und Stadt*, Halle.
- Weismantel Erasmus Henrik. 1928. *Dagbok 1709–1714*, wyd. S.E. Bring, Stockholm.
- Wilhelmi Samuel. 2006. *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696 und 1726*, hrg. R. Zacharias, R. Wenzel, Frankfurt am Main.
- Wiśniowiecki Janusz Antoni. 2018. *Ilias Polski (1700–1710)*, wyd. P.P. Romaniuk, J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018.
- Źródła. 1971. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 5, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971.

Residences of King Stanisław Leszczyński between 1704 and 1709
(from castles and palaces to vicarages, inns, and tents)

King Stanisław Leszczyński did not have a permanent residence during his first reign in Poland in the years 1704–1709. He stayed the longest (almost 10 months) in Saxony in the town of Leisnig at the castle of Mildenstein. At that time, he accompanied King Charles XII of Sweden, who was occupying Saxony. King Stanisław stayed in Warsaw for about 7 months but spent only 6 weeks at the Royal Castle. For just over half a year he resided in a palace in his own town of Rydzyna in Greater Poland. For nearly 4 months he was a guest at Malbork Castle, and during his stay in Lithuania spent over 2 months at the manor house in Soły (*Salos*) and less than a month at the parsonage in Gieranony (*Hieraniony*). The remaining time the monarch spent in constant travels across the Republic of Poland and Saxony. These continuous changes in the king's place of residence were the result of the unstable political situation in the Commonwealth of Poland and the military actions that were taking place there at that time.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Olga Miriam Przybyłowicz

„Baranek pieczony nadziewany, buraki, po sztuce kołacza”¹. Świąteczne obiady bernardynek krakowskich w drugiej połowie XVIII wieku

Abstrakt: Artykuł wpisuje się w dynamicznie rozwijający się w ostatnim czasie w Polsce i zagranicą nurt badań nad kulturą kulinarną. Na podstawie ostatniej części księgi rachunkowej bernardynek krakowskich z drugiej połowy XVIII w. dokonano wstępnej analizy świątecznego menu obiadowego, rzadziej kolacyjnego zakonnice w okresie od listopada 1765 do listopada 1766 r. Jadłospis był odmienny od posiłków spożywanych w dni powszednie pod względem liczby dań głównych i ich różnorodności. Jak wynika z zestawień, zakonnice przestrzegały postów kościelnych przed Wielkanocą, Bożym Narodzeniem oraz przez cały rok w środy, piątki i soboty. Z przyrządzanych mięs najpopularniejsza była cielęcina i wołowina oraz drób, z ryb — szczupaki. Z produktów mącznych najczęściej jedzono kaszę, zaś z zup rosół. Bernardynki spożywały też jarzyny i owoce krajowe. Spośród słodkości w badanym źródle najczęściej wymieniono pierniki. Do świątecznych obiadów serwowano wino oraz wódkę; brak informacji o piwie.

Abstract: This article is part of a research trend that is currently developing dynamically in Poland and abroad: studies on culinary culture. On the basis of the last part of the account book of the Kraków Bernardine Nuns from the second half of the 18th century, the author conducted a preliminary analysis of the nuns' festive dinner (and more rarely supper) menus from November 1765 to November 1766. The menus differed from weekday meals in terms of the number of main courses and their variety. According to the lists, the nuns observed church fasts before Easter and Christmas, and throughout the year on Wednesdays, Fridays, and Saturdays. The most popular meats were veal and beef, poultry, and fish (pike). As for flour-based products, groats were most frequently consumed, while the most popular soup was broth. The Bernardines also ate vegetables and domestic fruit. Among sweets, gingerbread is the most commonly mentioned in the discussed written record. Wine and vodka were served with festive dinners; there is no information about beer.

Słowa kluczowe: nowożytność, monastycyzm, kultura kulinarna, żywienia, bernardynki, Kraków

Key words: modernity, monasticism, culinary culture, nutrition, Bernardine nuns, Kraków

Wśród klasztornych ksiąg rachunkowych, które od lat są przedmiotem moich zainteresowań, na szczególną uwagę zasługuje rękopis z klasztoru Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie. Zawiera on nie tylko cenne wiadomości o rzeczach i cenach, ale również bogate informacje dotyczące funkcjonowania tej klauzurowej wspólnoty. Choć został spisany w drugiej połowie XVIII w., czyli w okresie, z którego pochodzi większość zachowanej w klasztorach dokumentacji rachunkowej², to jednak jego wartość jest nie do przecenienia. Obejmuje lata

¹ Cyt. za: ABern.Kr., sygn. 99, Rachunki, s. 158, menu z Niedzieli Wielkanocnej.

² Źródła rachunkowe znajdują się m.in. w Archiwum Narodowym w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej i Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, Dochody i wydatki. 2002–2004; Gronowski T.M. 2007, s. 42–43; Przybyłowicz O.M. 2013, s. 101–102; Przybyłowicz O.M. 2019, s. 320 i n.

1762–1766 i jest najstarszym tego typu źródłem krakowskiego konwentu³. Jego unikatowość polega na wydzieleniu w nim ponad 10 kategorii wydatków, nie tylko na produkty żywnościowe, lecz także np. na prawo oraz myto dla czeladzi. Przede wszystkim uwagę zwraca jednak ostatnie 15 stron⁴, na których znalazły się informacje o jednorocznym, codziennym menu, głównie obiadowym (kolacje nie są wspomniane codziennie), siostr III Zakonu Regularnego św. Franciszka. Nagłówek tej części rękopisu brzmi: „Dnia 8 Novembra R. 1765 w dzień oktawy W. Świętych od elekcyjnej dla pamięci wyrozumienia expensy kładą się tu wszystkie obiady”. Zapisy prowadzone były ręką jednej z siostr (świadczą o tym żeńskie formy orzeczeń) przez rok, do 15 listopada 1766 r.

Przełożoną wspólnoty, założonej 12 sierpnia 1646 r. przez Teresę Zadzikównę, siostrę nieżyjącego już wówczas biskupa krakowskiego Jakuba Zadzika, była w omawianym okresie Eleonora Gołuchowska⁵. W rękopisie poinformowano zresztą o jej godności, rozpoczynając rejestr wydatków. Gołuchowska, córka chorążego wiślickiego Krzysztofa, była w historii konwentu zakonnicą wyjątkową — sprawowała urząd przełożonej z przerwami przez blisko 30 lat. Mimo to, o jej działalności wiadomo ze źródeł stosunkowo niewiele. Habit przyjęła w lutym 1737 r. jako piętnastolatka, a już dziesięć lat później została mistrzynią nowicjatu i sprawowała ten urząd przed kilka lat (do 1756 r., choć nie ciągle)⁶. Przełożoną została po raz pierwszy w roku 1759, pełniąc tę funkcję z przerwami przez 11 kadencji; ostatni raz w 1797 r. do śmierci (17 czerwca 1800 r.)⁷.

Zachowane źródło pochodzi z okresu jej trzeciej kadencji, rozpoczętej właśnie 8 listopada 1765 r. Rękopis nie został nigdy poddany analizie i był wykorzystywany sporadycznie przed dwójkę badaczy. Dane dotyczące wybranych grup wydatków przytaczał na kartach jednej monografii klasztoru Romuald Gustaw⁸. Ostatnie karty rękopisu posłużyły też Małgorzacie Borkowskiej do zilustrowania codziennego pożywienia zakonnic w monografii o realiach życia klasztornego. Cytat przytoczony w pracy M. Borkowskiej może wprowadzać w błąd, gdyż informacja dotyczy posiłku świątecznego (niedziela Zapustna), zatem bardziej wykwintnego, nie zaś serwowanego w zwykłym dniu⁹.

W niniejszym artykule prezentuję menu obiadów świątecznych. Dokładna analiza całości tego unikatowego źródła będzie tematem kolejnych opracowań, o znacznie większej objętości¹⁰. Świąteczne jadłospisy dostarczają najwięcej informacji o potrawach nietypowych, których w pozostałe dni tygodnia nie serwowano bernardynkom, bądź podawano bardzo rzadko. Obiady świąteczne to te, które wydawano w niedziele oraz w najważniejsze święta kalen-

³ ABern.Kr., Rachunki. Paginacja współczesna ołówkiem. Pierwsza księga o charakterze rachunkowym zawiera dane wyłącznie o pewnej grupie przychodów; to rejestr fundacji, posagów i wyderkałów z lat 1645–1658, ABern.Kr., sygn. 14.

⁴ W kategorii żywności są: Rejestr mięsny, Rejestr rybny, Rejestr jarzyny, Rejestr chleba białego, Rejestr oleju, Rejestr korzenia (pisane od 7 sierpnia 1762 r.) oraz Rejestr wina (od 1762 bez podania miesiąca przy pierwszym wpisie, do listopada 1765 r.), Rejestr piwa (od 19 października 1762 do stycznia 1766 r.). Inne kategorie to: Rejestr myta czeladzi, Rejestr prawa (tylko dwie pozycje), Rejestr świec, Rejestr reparacji, Rejestr drew, Rejestr elemożyny, Rejestr przychodów od świeckich panien.

⁵ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 42–43.

⁶ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 64–65; por. też Borkowska M. 2005, s. 220. Tam błędnie podane kadencje E. Gołuchowskiej jako przełożonej, w tym brak informacji o tej trzeciej, sprawowanej w latach 1765–1768.

⁷ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 221.

⁸ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013. Pierwsze wydanie w Krakowie w 1947 r.

⁹ W publikacji wiadomości te zamieszczono ze złą datą roczną (1675 r.) oraz z błędnymi odczytami: chleb szary, a w źródle „chleb rżany”; kasza jaglana na sypko, a w źródle „kasza tajona jaglana”; kapusta w szczapy, a w źródle „kapusta w szczepy”; płatki łomane, a w źródle „placki łomane”; bulszruki, a w źródle „bulstzuki”, Borkowska M. 1997, s. 144.

¹⁰ W nich zaprezentuję kuchnię klasztorną bernardynek na tle ówczesnej, staropolskiej kultury kulinarnej, korzystając m.in. z wydawnictw w serii Monumenta Poloniae Culinaria.

darza kościelnego, w tym obchodzone uroczyscie w III Zakonie św. Franciszka od Pokuty. Ta druga kategoria obejmuje: Wielkanoc, Boże Narodzenie, Trzech Króli, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Św., Boże Ciało, święta maryjne — Oczyszczenia (2 lutego), Zwiastowania (7 kwietnia), Narodzenia (8 września) i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (8 grudnia), a także świętych — Franciszka (4 października), Antoniego (13 czerwca), Bernardyna (20 maja), Klary (12 sierpnia), Elżbiety (19 listopada) i Józefa (19 marca), jak również Opieki św. Józefa (20 kwietnia), gdyż takie wezwanie nosił kościół bernardynek.

Badania nad kulturą kulinarną w Polsce przeżywają w ostatniej dekadzie rozkwit, przede wszystkim dzięki działalności edytorskiej grona badaczy skupionego wokół Jarosława Dumanowskiego¹¹. Problematyka konsumpcji była jednak podejmowana już w latach sześćdziesiątych XX w., w nawiązaniu do badań szkoły „Annales”, przede wszystkim przez Marię Dembińską¹². O kuchni klasztornej w dobie staropolskiej wiadomo stosunkowo niewiele, choć źródeł z epoki nowożytnej jest znacznie więcej w porównaniu do źródeł średniowiecznych¹³. W odniesieniu do żeńskich konwentów tematykę tę nakreśliła barwnie, ale zaledwie na kilku stronach monografii, M. Borkowska¹⁴. W rozważaniach autorka nie wyszła jednak poza krąg kilkunastu „smakowitych” cytatów pochodzących z kronik, pamiętników i rachunków klasztornych różnych zgromadzeń. Szczegółową analizę pożywienia benedyktynek sandomierskich, przede wszystkim produktów nabywanych, ale też tych pochodzących z produkcji rolnej klasztoru, przeprowadziła Anna Szylar. Uczyniła to na podstawie dostępnych ksiąg rachunkowych i kroniki, co pozwoliło jej na określenie procentowego udziału wydatków na poszczególne kategorie żywności w dwóch okresach: 1750–1759 i 1806–1816¹⁵. Ten pierwszy stanowić będzie dla mnie istotne tło porównawcze. Rachunki wykorzystywała w swoich badaniach także Patrycja Gąsiorowska, pisząc o kuchni i infirmerii klarysek krakowskich¹⁶. Autorkę bardziej jednak interesowały sprawy organizacji i funkcjonowania kuchni, niż samego menu i nabywanych produktów. Wymieniła też kilkanaście potraw, które pojawiały się na stole zakonnic w dni świąteczne. Jedynym artykułem poruszającym problematykę jadłospisu jest krótki, czterostronicowy tekst Jerzego Rajmana, odnoszący się do pożywienia norbertanek na Zwierzyńcu, przygotowany na podstawie rachunków, zachowanych w archiwum tamtejszego konwentu. Autor nie podał nawet tytułu rękopisu, nie dokonał też charakterystyki omawianego źródła. Wymienił kupowane artykuły oraz kilka zestawów potraw jedzonych przez siostry w dni zwyczajne, świąteczne i postne. Opisując menu dzienne (nie podano jednak, czy obiadowe, czy kolacyjne), posługiwał się nieprecyzyjnymi kategoriami: najczęściej, często, chętnie, co *de facto* uniemożliwia badania porównawcze¹⁷.

Wobec powyższych uwag unikatowe informacje z rękopisu bernardynek umożliwiają poszerzenie wiedzy o klasztornej kuchni i stole w drugiej połowie XVIII stulecia. Uwzględniony rękopis ukazuje istotny fragment codzienności życia za klauzurą — kulturę kulinarną klasztoru w epoce staropolskiej oraz wewnętrzną organizację wspólnoty.

Rozważania rozpocznę od stwierdzenia dość oczywistego, że w kuchni bernardynek, co znalazło odzwierciedlenie w menu, przestrzegano postów kościelnych. Potraw mięsnych nie jedzono przez cały rok trzy dni w tygodniu (w środy, piątki i soboty), nawet wówczas, gdy w którymś z tych dni przypadało święto kościelne lub zakonne. Post zachowywano przed Wielką Nocą oraz

¹¹ Dumanowski J. 2014, s. 527–540.

¹² Dembińska M. 1963a, s. 7–15; Dembińska M. 1963b; Dembińska M. 1973, s. 39 i n.; Dembińska M. 1985, s. 367–381.

¹³ Rajman J. 2001, s. 183 i n.; Wyrwa A. M. 2004, s. 51–113.

¹⁴ Borkowska M. 1997, rozdz. 19: *Co panny jadły i piły*, s. 139–146.

¹⁵ Szylar A. 2004, s. 32–38; Szylar A. 2005, s. 189–224.

¹⁶ Gąsiorowska P. 2010, s. 394–406.

¹⁷ Rajman J. 2010, s. 407–411.

Bożym Narodzeniem, rozpoczynając go w środę po św. Marcinie (11 listopada). W roku 1765 ten dzień wypadł 13 listopada: „[...] z postem przywitanie dusz siostrzeńskich”¹⁸. Znikały wówczas ze stołu mięsiwa, a główne dania obiadowe stanowiły ryby¹⁹. Różnice w jadłospisie postnym i niepostnym, nie tylko w dni świąteczne, są znaczące. W niedzielę Zapustną (10 listopada) na stole bernardynek postawiono: rosół z kur, po ćwierci kury i gęsi pieczonej z jabłkami, cielęcinę w żółtym sosie z kluskami, pieczeń krzyżową z limonią i oliwkami, kapustę w szczepy z wieprzowiną oraz bulszutki nadziewane w sosie migdałowym²⁰. Było wino oraz wódka dana „do refektarza” dla wszystkich zakonnic. Kwartę wina i wódki otrzymał również spowiednik wspólnoty.

W pierwszą niedzielę postu (17 listopada) menu było już zdecydowanie odmienne: szara polewka z drobną kaszką, karaski w szarym sosie, kasza jaglana i jarzyna²¹. Znacznie bardziej wystawny obiad zjadły zakonnice dwa dni później, we wtorek, w święto Elżbiety — tercjarki franciszkańskiej, siostry króla Węgier Beli IV oraz ciotki Kingi i Jolenty (klarysek, fundatorek klasztorów w Starym Sączu i Gnieźnie). Elżbietę w zakonie bernardyńskim otaczano wielką czcią i uznawano za szczególną patronkę. Z tej okazji podano: szczupaki w żółtym sosie, karpie po węgiersku, kaszę, domowy susz, a z napojów — wino i wódkę siostronom do refektarza. Te same trunki otrzymali księża. Przekazano je też do furty „dla gościny”²².

Najbardziej wystawne i obfite obiady, z liczbą dań przekraczającą pięć, serwowano w święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy. W Wigilię 1765 r. zjedzono: ryby w żółtym sosie, szczupaki w białym sosie, karpie po węgiersku, drobną kaszę, jarzyny, śliwki, pierniczki, po sztuce strucli (zapewne dla każdej zakonnicy); dzielono się też opłatkami. Wódka podana została do refektarza, zaś ojcu spowiednikowi ofiarowano kwartę wina²³. 25 grudnia był rosół z perłowką kaszą, a do tego kury, cielęcina w żółtym sosie z makaronem, pieczenie cielęce z podlewą i buraki. W czasie tego posiłku każda bernardynka dostała również struclę. Częstowano też pierniczkami, winem i wódką. Wino otrzymali także spowiednik, lektor oraz pewne osoby asystujące (zapewne do mszy) i laicy. Dano je także do furty, zaś garniec miodu przygotowano dla ojca kustosa „po koledzi”²⁴. 26 grudnia, w dniu św. Szczepana, były ponownie: rosół i kury do niego, cielęcina w żółtym sosie z kluseczkami, pieczenie krzyżowe z oliwkami, ozory do imbiru, bulszutki, gęsi zapiekane z jabłkami, kapusta w szczepy z wieprzowiną. Zaserwowano łącznie osiem dań głównych — najwięcej w rocznym menu obiadowym — nie licząc słodkości (pierniczki i strucla) oraz alkoholu — wódka i wino dla siostr, butelka wina dla spowiednika²⁵.

Kolejnym obiadem, imponującym pod względem liczby potraw, był posiłek wydany 9 lutego 1766 r., w ostatnią niedzielę przed czterdziestodniowym postem. Zaserwowano wówczas: rosół z kurami, cielęcinę w żółtym sosie z kluskami, duszone pieczenie, gęsi pieczone z cebulą, buraki z wieprzowiną, ponownie bulszutki (bez informacji o nadzieniu) oraz pierniki, a także wino i wódkę²⁶. Wyjątkowo obfity obiad przygotowano też w niedzielę 23 lutego, już w trakcie postu. Wtedy to przypadało wspomnienie św. Eleonory, czyli imieniny matki przełożonej. Do jedzenia była polewka migdałowa z ryżem, szczupaki w szarym sosie z kaparami i oliwkami,

¹⁸ ABern.Kr., Rachunki, s. 151.

¹⁹ Kracik J. 1985, s. 65 i n.

²⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 151. Nie udało mi się zidentyfikować, czym były bulszutki. Jak wynika z analizy zapisów, było to danie specjalne, świąteczne, mięsne. Prof. Jarosław Dumanowski i dr Patrycja Gąsiorowska sugerują niemiecki źródłosłów potrawy (*der Bulle* — wół). P. Gąsiorowska odnalazła tę potrawę również w rachunkach klarysek krakowskich z pierwszej połowy XVIII stulecia. Dziękuję obojemu badaczom za wszystkie uwagi. Być może wyjaśnienie znaczenia tego terminu umożliwi dalsze badania nad rękopisami wspólnot krakowskich.

²¹ ABern.Kr., Rachunki, s. 151.

²² ABern.Kr., Rachunki, s. 152.

²³ ABern.Kr., Rachunki, s. 154.

²⁴ ABern.Kr., Rachunki, s. 154.

²⁵ ABern.Kr., Rachunki, s. 154.

²⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 156.

wyzina, czyli bieluga²⁷ z podlewą, kasza drobna z rodzynkami i cukrem, ciasto oliwne, pierniczki, gruszki strugane, oraz trunki — wódka i wino dla siostr oraz księdza (najpewniej tym mianem określono kapelana)²⁸. Następnym, wyróżniającym się obfitością w realiach postu, był posiłek spożyty 19 marca (środa), w św. Józefa. Wspólnocie przygotowano ucztę rybną: „szczupaki ze wszystką należytą zaprawą, żółto okonie, szaro szczupaki słone z podlewą i migdałami, karpie czarno, wyzina do imbiru, stokwisz²⁹, śliwki, kasza drobna, kapusta z ikrami”, a do tego pierniki, placki, wódkę i wino dla zakonnice oraz duchownych: spowiednika i „dwóch księży co zakrystyj pilnowali [...] dla księży gościnnych u forty”³⁰. Dzień patrona kościoła traktowano jako szczególnie święto nie tylko u bernardynek, ale też w innych wspólnotach, np. u krakowskich klarysek w dniu św. Andrzeja obiad był wystawny, chociaż także wypadał w poście³¹.

Wielka Sobota była przedsmakiem obfitości czekającej zgromadzenie po długim poście. Podano wówczas zupełną gramatkę słodzoną, ryby smażone, kapustę i biały groch, szczupaczki w białym sosie, „grzaneczki z makiem”, wino i wódkę. W Wielką Niedzielę były: jaja święcone, szynka, rosół z kur, barszcz zabieleny „po trzy jaja w niem przypiekane”, cielęcina w żółtym sosie, baranek pieczony nadziewany, buraki, po sztuce kołacza, pierniki oraz wino i wódka dla siostr, a także butelka wina dla spowiednika³². W świąteczny poniedziałek na stole postawiono: polewkę winną, ryby w białym sosie, pierogi z twarogiem, jaja pieczone, kaszę w mleku drobną, kołacz twarozny (po sztuce dla każdej siostry), jak również pierniki, wódkę i wino dla zakonnice oraz wino dla spowiednika³³. W pierwszą niedzielę poświąteczną (Przewodnią) także zjedzono specjalny obiad, w tym: szynkę, sztukę mięsa z białym grochem³⁴, cielęcinę w żółtym sosie z makaronem, „pieczenie cielęce z saporem”³⁵ oraz buraki³⁶. Wódkę podano do stołu tylko „ex Matkom”, czyli byłym przełożonym wspólnoty, zaś wino i wódkę księdzu spowiednikowi. Menu obiadowe było bogatsze w porównaniu do zwykłej niedzieli również 20 kwietnia, gdy przypadło (w trzecią niedzielę po Wielkanocy) święto Opieki św. Józefa. Wśród dań znalazły się: cielęcina do rosolu, sztuka mięsa z chrzanem, ozory, pieczenie cielęce, jarzyna oraz wódka i wino dla siostr, a także wino dla księdza, kaznodziei, spowiednika i do furty³⁷.

Wyjątkowy pod względem posiłków był maj, który obfitował w liczne święta. 8 maja, w czwartek, w dzień Wniebowstąpienia bernardynki otrzymały: sztukę mięsa z białym grochem, cielęcinę na frykasik w białym sosie z siekaniem, ozory, „dychy cielęce z saporem”³⁸, jarzynę oraz wódkę i wino, to ostatnie także przeznaczono oddzielnie dla spowiednika³⁹. 18 maja, tj. w Zesłanie Ducha Św., na obiad przygotowano: szynkę, kury do rosolu (po ćwierci), cielęcinę w żółtym sosie z kluskami, prosięta nadziewane, buraki, pierniki, wódkę oraz wino, które oprócz siostr otrzymał spowiednik i lektor „co solenizował”⁴⁰. Dwa dni później, w świętego

²⁷ Ryba z rodziny jesiotrowatych, popularna na stołach wyższych warstw w XVIII w., sprowadzana szczególnie do Lwowa i Krakowa z Morza Czarnego, Kaspijskiego, Azowskiego, Staropolskie przepisy. 2017, s. 114.

²⁸ ABern.Kr., Rachunki, s. 157.

²⁹ Suszony, solony dorsz, popularne źródło białka od średniowiecza, Staropolskie przepisy. 2017, s. 325.

³⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 158.

³¹ Gąsiorowska P. 2010, s. 400: szczupaki, polewka migdałowa, kasza z cynamonem na obiad. Niestety autorka nie podała roku, którego dotyczyły dane, a korzystała z trzech ksiąg rachunkowych z XVIII stulecia.

³² ABern.Kr., Rachunki, s. 158.

³³ ABern.Kr., Rachunki, s. 158.

³⁴ Była to potrawa z gotowanej wołowiny, Księga szafarska. 2013, s. 57.

³⁵ Od łac. smak — w kuchni staropolskiej to specjalny dodatek w postaci sosu, polewy, zaprawy, Staropolskie przepisy. 2017, s. 324. Wydaje się jednak, że u bernardynek nie był to sos, bo te wymieniano osobno.

³⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 159.

³⁷ ABern.Kr., Rachunki, s. 159.

³⁸ Dych, czyli udziec, Staropolskie przepisy. 2017, s. 96.

³⁹ ABern.Kr., Rachunki, s. 160.

⁴⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 160.

Bernardyna, patrona zgromadzenia, menu było jeszcze bardziej okazałe: cielęcina do rosółu, „prosięta na szaro”, pieczenie cielęce z sałata, kapusta, pierniki oraz wódka i wino, które otrzymali także księża: zakonnik określony mianem ojca, spowiednik, lektor, zaś asystujący księża dostali wódkę i miód⁴¹. 29 maja — w Boże Ciało obiad składał się z czterech dań mięsnych: sztuka mięsa, cielęcina, ozory oraz dychy cielęce, do tego sałata i jarzyny, a na deser pierniki, zaś do picia wino (także dla księży) oraz wódka do refektarza⁴². 13 czerwca, w piątek w św. Antoniego, nie było mięs, ale na stole postawiono inne, niecodzienne potrawy: szczupaki w sosie, smażone pierożki słodzone makiem, drobną kaszę, śliwki suche; było też wino dla sióstr⁴³. Niedziela 27 lipca była wyjątkowym dniem dla konwentu, gdyż świętowano — jak napisała autorka rachunków — „wykupienie się za siostrę Krystynę”⁴⁴. Sprawa dotyczyła najprawdopodobniej uregulowania należności wobec rodziny zakonnic⁴⁵. Na obiad zaserwowano: rosół z makaronem, a do niego gęsi, frykasik cielęcy z siekaniem i kaparami, pieczenie krzyżowe duszone z oliwkami i cytryną, kurczęta pieczone z sałata, poza tym marchew, „agryst na wety” i sucharki⁴⁶. Była też wódka dla „ex Matek” oraz wino dla sióstr i kapelana.

Kolejne, wyszukane dania zagościły na stole bernardynek 15 sierpnia (piątek). Były to: raki i ryby w białym sosie (bez wymieniania gatunków), potaż, czyli bulion (u bernardynek wyłącznie warzywny)⁴⁷, kaszka drobna z cukrem, karczochy, gruszki strugane, na wety zaś jabłka, agrest i gruszki, ponadto pierniki⁴⁸. Obfity posiłek popijano winem i wódką. W następne święto maryjne — 8 września (poniedziałek) obiad składał się ze: szczupaków w żółtym sosie z rodzynkami, pierogów leniwych, kaszy w mleku, jarzyn, a na deser gruszek struganych i pierników; podano też wino siostram i księdzu kapelanowi, który dostał też wódkę⁴⁹.

Specjalne menu przygotowano oczywiście w dniu założyciela zakonu — św. Franciszka z Asyżu (4 października). Składały się nań: „żółto szczupaki z dobrą zaprawą”, szczupaki w białym sosie, karpie po węgiersku, kasza drobna, kapusta, groch i karczochy, ponownie gruszki strugane i wety, pierniki, wódka oraz wino dla zakonnic i księdza kapelana⁵⁰. Wyjątkowo obfity i wykwinny obiad zaserwowano w ostatnią niedzielę przed postem bożonarodzeniowym. Przyrządzono wówczas: sztukę mięsa do rosółu, ozory, pieczenie wieprzowe, sarnę z sosem pieczoną i śpikowaną⁵¹ oraz kapustę słodką⁵², poza tym zaserwowano wino i wódkę dla księdza kapelana i dla „ex Matek”.

Przechodząc do statystycznego ujęcia potraw w dni świąteczne, można stwierdzić, że taki standardowy posiłek składał się z czterech dań. Notowano wówczas w źródle, że to „obiad zwyczajny na czworo”, ale nie podając, o jakie potrawy chodziło. Taki zapis w badanym okresie pojawił się 24 razy. Obiady z większą liczbą dań odnotowano w święta 26 razy (cztery

⁴¹ ABern.Kr., Rachunki, s. 160.

⁴² ABern.Kr., Rachunki, s. 160.

⁴³ ABern.Kr., Rachunki, s. 162.

⁴⁴ Na podstawie katalogu zakonnic, sporządzonego przez R. Gustawa, siostra Krystyna to najprawdopodobniej Krystyna Gładyszewska (imię świeckie Salomea), która wstąpiła do konwentu w roku 1759. Nie było wówczas innej siostry Krystyny. Przed wstąpieniem za klauzurę imię to miały: Eleonora Gołuchowska oraz Krystyna Królikowska (obłóczny 1756, w zakonie Teofila) (Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 222; także Borkowska M. 2005, s. 222). Autorka rękopisu używała imion zakonnych, a nie świeckich.

⁴⁵ Borkowska M. 1996, s. 55–63; Szylar A. 2013, s. 449–450 — o rozliczeniach z rodzinami.

⁴⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 163.

⁴⁷ Potaż mógł zawierać kawałki chleba, jarzyny lub mięsa. W analizowanym źródle występuje rzadziej niż rosół i tylko w okresie postu, a więc był bezmięśny. Moim zdaniem nie można utożsamiać tych dwóch zup, co dopuszcza J. Dumanowski, *Staropolskie przepisy*. 2017, s. 324.

⁴⁸ ABern.Kr., Rachunki, s. 164.

⁴⁹ ABern.Kr., Rachunki, s. 164.

⁵⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 165.

⁵¹ Śpikowanie to umieszczanie w mięsie dziczyzny lub dzikiego ptactwa słupek wędzonej, tłustej słoniny, *Staropolskie przepisy*. 2017, s. 325.

⁵² ABern.Kr., Rachunki, s. 166.

święta wypadały w niedziele). Brak danych o wielkości porcji uniemożliwia ustalenie, ile jedzenia przypadało na poszczególne zakonnice. Zaledwie kilka razy podano konkretne informacje — dla każdej siostry przygotowano po ćwierć kury do rosolu lub ćwierć gęsi oraz po jednym kołaczku bądź strucli. Niewykluczone, że wydzielano te same porcje kapelanowi i innym księżom uczestniczącym w obiadach bernardynek.

Ryby królowały na stole świątecznym w dni postne, a mięso w pozostałe⁵³. Spośród ryb najbardziej wykwinną potrawą, serwowaną głównie w najważniejsze święta kościelne, były szczupaki przyrządzano na „żółto, biało lub z podlewą i migdałami” (w sumie 18 razy)⁵⁴. Ceniiono też karpia (5 razy), określanego najczęściej jako „po węgiersku” (4 razy)⁵⁵. Ogólne sformułowanie „ryby” zarejestrowano 10 razy, zaś wspomnianą wyżej wyzinę — czterokrotnie. Tylko raz zostały wymienione karaski, okonie, stokwisz oraz ikra (ikrowe kluski) i raki⁵⁶. W porównaniu do zakupów ryb u benedyktynek sandomierskich, u bernardynek krakowskich brak w menu obiadowym ryb beczkowanych — solonych i suszonych, w tym śledzi⁵⁷. Natomiast u klarysek sądeckich na początku XVII stulecia najczęściej kupowanym gatunkiem ryb były lososie, których na stole bernardynek w XVIII w. w ogóle nie było⁵⁸.

Z mięs najpopularniejsza była cielęcina (w badanym okresie podawana 13 razy), także w postaci pieczeni (7 razy) oraz dych (2 razy). Wołowinę serwowano jako pieczeń krzyżową (3 razy), sztuki mięsa (13 razy), ozory (9 razy) i być może bulsztuki (4 razy) oraz flaki (4 razy)⁵⁹. Pieczenie duszone, krzyżowe i wieprzowe (dwukrotnie) odnotowano wówczas 20 razy. Siostry jadały też wieprzowinę (5 razy). Prosięta nadziewane i pieczone spożywano w dniu Zesłania Ducha Św. i św. Bernardyna⁶⁰. Dwukrotnie w ciągu roku zaserwowano nieokreślony gatunek mięsa, zaś trzy razy szynkę⁶¹. Z drobiu najczęściej jedzono kury podawane do rosolu (8 razy) oraz gęsi z jabłkami (5 razy). Tylko raz wzmiankowano kurczęta — w niedzielę lipcową, gdy świętowano uregulowanie spraw finansowych z rodziną siostry Krystyny. Jeden raz w menu wymieniono też pieczone baranki (na Wielkanoc) oraz sarninę (9 listopada 1766, w niedzielę Zapustną)⁶². To pierwsze danie gościło również w czasie świąt na stole norbertanek na Zwierzyncu⁶³.

Zarówno ryby, jak i mięsa podawano z sosami. Przygotowywano sosy: przeważnie żółty (17 razy, w jednym przypadku z dodatkiem wina i cynamonu), niemal równie często biały (16 razy), sporadycznie zaś szary (4 razy), albo czarny (1 raz na św. Józefa, były w nim karpie) i migdałowy (w nim bulsztuki w niedzielę Zapustną 1765 r.)⁶⁴.

Z produktów mącznych, które stanowiły nieodzowny składnik menu zakonnice, najczęściej spożywano kasze (które wymieniono 22 razy). Dominowała kasza drobna (11 razy) jedzona

⁵³ Szylar A. 2005, s. 191. Na mięso benedyktyнки w latach 1750–1759 wydawały aż 39,98% wszystkich środków przeznaczanych na pożywienie, zaś na ryby 17,93%, choć faktyczne proporcje spożycia mogły przedstawiać się inaczej, bo rachunki wydatków nie uwzględniają dostaw z folwarków, zarówno zwierząt, jak i ryb, Gąsiorowska P. 2010, s. 398.

⁵⁴ ABern.Kr., Rachunki, s. 151–166.

⁵⁵ ABern.Kr., Rachunki, s. 152, 154, 165. P. Gąsiorowska wymieniła śledzie, szczupaki i karpie jako najpopularniejsze ryby na stole klarysek, Gąsiorowska P. 2010, s. 399.

⁵⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 158, 164.

⁵⁷ Szylar A. 2005, s. 193.

⁵⁸ Przybyłowicz O.M. 2011, s. 205.

⁵⁹ Wołowina i cielęcina były najpopularniejszym i najczęściej kupowanym mięsem przez benedyktyнки w Sandomierzu (Szylar A. 2005, s. 191) oraz przez starsosądeckie klaryski w początkach XVII stulecia (Przybyłowicz O.M. 2011, s. 204).

⁶⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 160–161.

⁶¹ Szynka w okresie Wielkanocy oraz w Zesłanie Ducha Św., ABern.Kr., Rachunki, s. 158–160.

⁶² ABern.Kr., Rachunki, s. 158, 166.

⁶³ Rajman J. 2010, s. 411.

⁶⁴ ABern.Kr., Rachunki, s. 151–166.

w święta maryjne, patronów zakonnych i na Wielkanoc. Serwowano też tę najdroższą, znaną m.in. ze stołu królewskiego — jaglaną (7 razy)⁶⁵. Wymieniono też perłową i kaszę nieokreśloną gatunkowo (po 2 razy). Bernardynki jadały też kluski (3 razy), makaron (3 razy), różne pierożki (5 razy, w tym: z jabłkami, twarogiem, z powidłami smażone, na słodko), leniwe (1 raz, 8 września)⁶⁶ oraz ryż (tylko w dniu św. Eleonory). Na Wigilię zapewniono oplatki, zaś grzanecki zaserwowano w Wielką Sobotę⁶⁷. Tylko jeden raz (w niedzielę Zapustną 1765 r.) podano chleb.

Wśród dań obiadowych niezwykle mało było nabiału — mleko dwa razy do kaszy (m.in. na Wielkanoc) oraz jaja przypiekane w Wielką Niedzielę i w Wielki Poniedziałek⁶⁸. Jaj używano do wypieków i jedzono zapewne w różnych postaciach w dni nieświęteczne, także na kolacje, a posiłki te często określano w źródle mianem „zwyczajnych”.

Najczęściej podawaną zupą był rosół (13 razy), natomiast w postne dni potaż (4 razy) oraz szara polewka (1 raz)⁶⁹. Bardziej wykwintne były polewki: winna (wymieniona dwukrotnie — w Poniedziałek Wielkanocny i w dniu Zwiastowania NMP), barszcz zabielały (przyrządzony 2 razy — na Wielkanoc i w Zaduszki) i polewka migdałowa (23 lutego, tj. w św. Eleonory)⁷⁰. Polewki takie, m.in. migdałowa i winna, gościły także na świątecznym stole klarysek krakowskich w drugiej połowie XVIII stulecia⁷¹.

Warzyw podawano całkiem sporo i bardziej różnorodnych niż np. na stole królewskim Jana III Sobieskiego, na którym dominowała cebula (wymieniona 140 razy w źródle obejmującym zapisy ze 172 dni)⁷². Bernardynki miały do wyboru: jarzynę (17 razy), groch (10 razy, w tym 8 razy określony jako biały), kapustę i pasternak⁷³ (po 8 razy), buraki (5 razy), sałatę i susz (po 3 razy), marchew (2 razy), cebulę i rzepę (po razie). Podobny zestaw jarzyn wzmiankowany był w jadłospisie norbertanek na Zwierzyńcu⁷⁴. Natomiast wyłącznie w źródle bernardynek odnotowano wykwintne karczochy (15 sierpnia i 4 października — w św. Franciszka) oraz kapary (23 lutego — św. Eleonory i 27 lipca) jako dodatki do głównych dań rybnych bądź mięsnych⁷⁵.

Wśród przypraw i dodatków do mięs, ryb i sosów wymieniono: oliwki (4 razy), chrzan (2 razy), imbir (2 razy) i cynamon (1 raz). Słodkimi dodatkami do potraw były: mak (3 razy: do kaszy, do grzanecek, do pierożków), cukier (2 razy), rodzynki (2 razy) oraz migdały i powidła (wymienione jeden raz)⁷⁶. W daniach bernardynek nie stosowano innych korzeni, używanych do potraw serwowanych na stołach klasztornych, magnackich, a nawet królewskich: szafranu, goździków i kwiatu muszkatu, choć niewykluczone, że ich „odkrycie” umożliwi dopiero dokładniejsza analiza wydatków z księgi rachunkowej⁷⁷.

Owoce uzupełniały dania mięsne (jabłka i śliwki, limonie i cytryny — odnotowane jeden raz) i wety (agrest). Jedzono je także jako deser: gruszki strugane (4 razy) oraz jabłka, śliwki i agrest⁷⁸. Słodkości w menu to ciasta przyrządzane bądź kupowane wyłącznie w święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy, w uroczystości maryjne i patronów zakonu oraz kościoła ber-

⁶⁵ Księga szafarska. 2013, s. 27.

⁶⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 152–162.

⁶⁷ ABern.Kr., Rachunki, s. 154, 158.

⁶⁸ ABern.Kr., Rachunki, s. 158.

⁶⁹ Szara polewka w niedzielę Zapustną 1765 r. (ABern.Kr., Rachunki, s. 151). Rosół był też najpopularniejszy u norbertanek (Rajman J. 2010, s. 409).

⁷⁰ ABern.Kr., Rachunki, s. 157–159, 166.

⁷¹ Gąsiorowska P. 2010, s. 399.

⁷² Ponadto po kilkanaście razy w spisie wymienione zostały: pietruszka, rzepa, kapusta, rzadko zaś marchew, pasternak i grzyby, Księga szafarska. 2013, s. 28–29.

⁷³ Z rodziny selerowatych, o korzeniu podobnym do pietruszki i o słodkawym smaku.

⁷⁴ Rajman J. 2010, s. 409.

⁷⁵ ABern.Kr., Rachunki, s. 157, 163–165.

⁷⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 151–152, 154, 156–159, 162–164.

⁷⁷ Szylar A. 2005, s. 197; por. też Kramarska-Anyszek K. 1977, s. 96; Gąsiorowska P. 2010, s. 398–399; Przybyłowicz O.M. 2011, s. 206, 209.

⁷⁸ ABern.Kr., Rachunki, s. 151, 154–155, 157–158, 162–164.

nardynek. W źródle najczęściej wspomniano o piernikach (18 razy, raz określone jako pierniczki). Były one popularnym, słodkim wyrobem już od XVII stulecia. Z ich wypieku znane były krakowskie klaryski, zaś zakonnice konwentu św. Klary ze Starego Sącza, jak wynika z rachunków z początku XVII w., kupowały miodowniki właśnie w Krakowie⁷⁹. Benedyktynki w Sandomierzu miały własny przepis na ten rodzaj korzennych wypieków⁸⁰. Tylko w okresie Bożego Narodzenia (24–26 grudnia) podawano bernardynkom strucle, podobnie jak klaryskom krakowskim; zaś na Wielkanoc roku 1766 (30–31 marca) specjalnym ciastem były kołaczki (jeden określono jako twarożny)⁸¹. W inne dni słodkie wypieki należały do rzadkości: w św. Eleonory było ciasto oliwne, w święto Zwiastowania NMP ciasto „trzygrośnie”, zaś w dniu Niepokalanego Poczęcia NMP po prostu ciasto. Wspomniano też wety (dwukrotnie, z okazji 15 sierpnia i 4 października w św. Franciszka) oraz placki (tylko w św. Józefa)⁸².

W świąteczne i niedzielne obiady na stół bernardynek serwowano wino i wódkę, zarówno dla sióstr, jak i dla księży: kapelana, spowiednika, lektora oraz zaproszonych duchownych, asystujących w liturgii. Podobnie czyniono w dni świąteczne w innych klasztorach, nie tylko krakowskich⁸³. Wódkę i wino dla księży — bez określenia miar, a czasami z informacją, iż była to kwarta, pół garnca lub butelka (o czym wspomniano tylko raz) wymieniono w źródle aż 51 razy. Kilka razy zaznaczono, że wino było do mszy świętej. Dziwi natomiast zupełny brak piwa podczas tych odświętnych posiłków u bernardynek. Spożycie tego napoju w epoce staropolskiej, także w klasztorach, było znaczące⁸⁴. Inny trunek — miód zanotowano w rękopisie trzy razy — 15 i 25 grudnia oraz 20 maja, w dniu św. Bernardyna: „asystecy przez trzy dni garniec miodu i wódki”⁸⁵. Wino dla sióstr — dwa bądź trzy garnce — (garniec krakowski to ok. 2,75 litra) odnotowano w źródle 28 razy. Oprócz najważniejszych świąt kościelnych i zakonnych podano je także 1 i 3 listopada (dzień określony jako Zadzuszki) 1766 r. oraz w niedziele: Zapustną 1765 r. (10 listopada) i Mięsupustną 1766 r. (26 stycznia)⁸⁶. Wódkę „do refektarza”, czyli dawaną wszystkim zakonnicom, wzmiankowano 24 razy, zaś „ex Matkom” zaserwowano 35 razy. Kilka razy przy zapisie „wódka ex Matkom” dodano, że chodzi o kwartę, czyli 0,94 litra⁸⁷. W źródle brak informacji o gatunku wódki i zawartości alkoholu (w XVIII w. było to od 17 do 23%). Jej obecność na stole bernardynek potwierdza osiemnastowieczną tendencję wzrostu spożycia tego alkoholu do posiłków⁸⁸.

Ponieważ R. Gustaw zestawił skład osobowy konwentu, to można pokusić się o szacunkowe obliczenie, ile alkoholu przypadało na zakonnice, przy teoretycznym założeniu, że wszystkie bernardynki uczestniczyły w obiadach w refektarzu. Można przypuszczać, że ze względu na stan zdrowia lub wiek obiady niektórym siostrą przynoszono do cel. Wspólnota bernardynek w połowie lat sześćdziesiątych XVIII w. składała się z 24 zakonnice⁸⁹. Tak więc przy dwóch garncach wina podawanych do obiadu na jedną siostrę przypadało 0,23 litra, a przy trzech garncach — 0,34 litra. W 1765 r. w klasztorze były dwie „ex Matki”: Agnieszka Strusówna (†1773) i Franciszka Wiszowata (†1777)⁹⁰. Być może mianem tym określano także ich zastępczynię — wikarie. W przy-

⁷⁹ Przybyłowicz O.M. 2011, s. 205.

⁸⁰ Gąsiorowska P. 2010, s. 399; Szylar A. 2005, s. 194.

⁸¹ ABern.Kr., Rachunki, s. 154, 158; Gąsiorowska P. 2010, s. 399.

⁸² ABern.Kr., Rachunki, s. 153–154, 157–158, 164–165.

⁸³ Rajman J. 2010, s. 410; zob. też Szylar A. 2005, s. 199; Gąsiorowska P. 2010, s. 400.

⁸⁴ Klonder A. 2018, s. 20–40. Piwo było najbardziej popularnym napojem na stole benedyktynek sandomierskich (Szylar A. 2005, s. 199) i klarysek (Gąsiorowska P. 2010, s. 397, 399), a także u norbertanek zwierzynieckich (Kramarska-Anyszek K. 1977, s. 95–96).

⁸⁵ ABern.Kr., Rachunki, s. 161.

⁸⁶ ABern.Kr., Rachunki, s. 151, 155, 166.

⁸⁷ Reformę miar przeprowadzono w 1764 r., Kucharz Doskonały. 2012, s. 343.

⁸⁸ Klonder A. 2018, s. 32; Więclawski B. 1989, s. 148–149.

⁸⁹ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 221–223.

⁹⁰ Gustaw R., Sitnik A.K. 2013, s. 210.

padku podziału wspomnianej porcji wódki na dwie osoby wypadaloby ok. 0,45 litra na osobę, ale przy większej liczbie zakonnic z grona „ex Matek” ilość była odpowiednio mniejsza. O kubku wódki podawanym do posiłku wspomniano też w rękopiśmie norbertanek na Zwierzyńcu⁹¹.

Podsumowując powyższe, wstępne rozważania na temat wyżywienia i świątecznego menu obiadowego zakonnic krakowskiego klasztoru III Reguły św. Franciszka od Pokuty, należy podkreślić, że siostry jadały dość urozmaicone posiłki, potraw było sporo, nawet w dniach postnych. Zgodnie z trendami kulinarnymi epoki, dania pozbawione były ostrych przypraw i smakowych kontrastów, które dominowały w kuchni polskiej w XVII w.⁹² Zestaw konsumowanych dań stawia tę krakowską wspólnotę wśród wyższych warstw społecznych Rzeczypospolitej w XVIII stuleciu.

Adres Autorki:

dr Olga Miriam Przybyłowicz

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

olgamiriam@interia.pl

<http://orcid.org/0000-0003-3422-550X>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

ABern.Kr. [Archiwum Bernardynek Krakowskich], Rachunki, sygn. 99 — Księga wydatków klasztoru św. Józefa w Krakowie 1762–1766.

ABern.Kr. [Archiwum Bernardynek Krakowskich], sygn. 14 — Regestr fundacji, posagów i wyderkałów (1645–1773).

Źródła publikowane i opracowania

Borkowska Małgorzata. 1996. *Panny siostry w roli instytucji usługowej. Czego oczekiwało społeczeństwo od klasztoru żeńskiego w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole, s. 55–63.

Borkowska Małgorzata. 1997. *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII w.*, Warszawa.

Borkowska Małgorzata. 2005. *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2: *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa.

Dembińska Maria. 1963a. *Dzienne racje żywnościowe w Europie w IX–XVI wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 52, nr 1, s. 7–115.

Dembińska Maria. 1963b. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław.

Dembińska Maria. 1973. *Z badań nad dziennymi racjami żywnościowymi w XIII–XVI w.*, [w:] *Pożywienie ludności wiejskiej*, red. E. Walińska, Kraków, s. 39–46.

Dembińska Maria. 1985. *Pożywienie postne i pokutne mnichów we wczesnym średniowieczu (V–XI w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIII, nr 4, s. 367–381.

Dochody i wydatki. 2002–2004. *Dochody i wydatki Konwentu Braci Eremitów św. Augustyna przy kościele św. Katarzyny w Kazimierzu. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, t. 1: *1502–1505*, t. 2: *1506–1508*, wyd. K. Jelonek-Litewka i in., Kraków.

Dumanowski Jarosław. 2014. *Wiedza, narracja i smak. Staropolskie książki kucharskie i porady kulinarne jako źródło historyczne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXII, nr 4, s. 527–540.

Gąsiorowska Patrycja. 2010. *Kuchnia i infirmeria w klasztorze klarysek krakowskich do końca XVIII wieku*, [w:] *Sanctimoniales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przełomu XVIII i XIX wieku)*, red. D. Karczewski, A. Radziwiński, Z. Zygalski, Bydgoszcz–Toruń, s. 394–406.

⁹¹ Rajman J. 2010, s. 209.

⁹² Kucharz doskonały. 2012, s. 17.

- Gronowski Tomasz Michał. 2007. *Zwyczajny klasztor, zwyczajni mnisi. Wspólnota tyniecka w średniowieczu*, Kraków.
- Gustaw Romuald, Sitnik Aleksander Krzysztof. 2013. *Kościół i klasztor św. Józefa SS. Bernardynek w Krakowie 1646–2009*, wyd. II, Kalwaria Zebrzydowska.
- Klonder Andrzej. 2018. *Piwo, wódka i inni konkurencji wina w Polsce nowożytnej*, [w:] *Wino i historia*, red. D. Dias-Lewandowska, G. Kurczewski, *Studia z historii wina w Polsce*, t. II, Warszawa, s. 20–40.
- Kracik Jan. 1985. *Post po staropolsku*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 75, s. 65–90.
- Kramarska-Anyszek Krystyna. 1977. *Dzieje klasztoru PP. Norbertanek w Krakowie na Zwierzyni do roku 1840*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 47, s. 5–169.
- Księga szafarska. 2013. *Księga szafarska dworu Jana III Sobieskiego 1695–1696*, oprac. J. Dumanowski, M. Próba, Ł. Truściński, *Monumenta Poloniae Culinaria*, t. IV, Warszawa.
- Kucharz doskonała. 2012. *Kucharz doskonała pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, współudz. A. Klesta-Nawrocka, *Monumenta Poloniae Culinaria*, t. III, Warszawa.
- Przybyłowicz Olga Miriam. 2011. *Rachunki klasztorne jako źródło do poznania realiów życia klasztornego. Najstarsza księga rachunkowa klarysek ze Starego Sącza*, [w:] *Realia życia codziennego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze, s. 107–130.
- Przybyłowicz Olga Miriam. 2013. *Jak panny zakonne rozliczały się? Księgi rachunkowe jako źródło do badań nad polskimi klasztorami żeńskimi w XVI–XVIII w.*, [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław, s. 101–114.
- Przybyłowicz Olga Miriam. 2019. *Źródła rękopiśmienne z klasztoru klarysek gnieźnieńskich w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Stan wiedzy, prezentacja zachowanej spuścizny i możliwości badawcze*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, t. 112, s. 317–336, <https://doi.org/10.31743/abmk.2019.112.16> (dostęp 30.05.2021).
- Rajman Jerzy. 2001. *O źródłach do zagadnienia posiłków i napojów w klasztorze średniowiecznym*, „*Studia Historyczne*”, t. 44, nr 2, s. 183–198.
- Rajman Jerzy. 2010. *Jadłospis norbertanek zwierzynieckich z XVIII wieku*, [w:] *Sanctimoniales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przelomu XVIII i XIX wieku)*, red. D. Karczewski, A. Radziwiński, Z. Zyglewski, Bydgoszcz–Toruń, s. 407–411.
- Staropolskie przepisy. 2017. *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne*, red. J. Dumanowski, t. VII, Warszawa.
- Szylar Anna. 2004. *Kuchnia benedyktynek sandomierskich*, „*Zeszyty Sandomierskie*”, nr 22, s. 32–38.
- Szylar Anna. 2005. *Rzecz o tym, jak benedyktynki kuchnię prowadziły...*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 103, s. 189–224.
- Szylar Anna. 2013. *„Sprawa o tym, jak benedyktynki gospodarstwo prowadziły”. Organizacja i funkcjonowanie gospodarki benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w.*, [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław, s. 447–460.
- Więclawski Bogusław. 1989. *Zaopatrzenie i konsumpcja w Poznaniu w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa–Poznań.
- Wyrwa Andrzej Marek. 2004. *W kuchni i przy stole „szarych mnichów”, czyli o wyżywieniu cystersów w świetle źródeł normatywnych zakonu oraz wybranych źródeł pisanych, archeologicznych i przyrodniczych*, [w:] *Materiały z VII Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności „Wyposażenie wnętrz w średniowieczu”, Toruń, 21–22 listopada 2002 roku*, red. J. Olczak, *Archaeologia Historica Polona*, t. 14, Toruń, s. 51–113.

“Baked stuffed lamb, beetroot, and a piece of sweet bread.”
Festive dinners of the Kraków Bernardine Nuns in the second half
of the 18th century

This article refers to the research trend that is developing dynamically in Poland and abroad: studies on culinary culture. The presented findings are pioneering in the literature on the subject

published to date because of the community which they concern — the cloistered convent of Bernardine nuns in Krakow — and the source base taken into account in the research paper. The basis for consideration is the oldest account book of the convent from the years 1762–1766. Its uniqueness lies not only in the separation of more than 10 categories of expenses, including food, but above all in the content of the last 15 pages. It contains information on the one-year daily menu, mainly on dinners (suppers are mentioned much less frequently), of the Sisters of the Third Order Regular of St. Francis. This part of the manuscript is entitled: “On 8 November 1765, on the octave of All Saints since the election, all dinners are laid down here for the memory of the understanding of the expenses.” The records were kept by the hand of one of the sisters (as evidenced by the feminine form of the first person predicate) for a year, until 15 November 1766.

This article discusses the meals served to the Bernardines on feast days, i.e. on Sundays, and the most important festivals in the Church calendar, including the feasts of the Franciscan Order. Dinners on these days were characterised not only by the variety of dishes prepared but also by their larger number (usually more than four) compared to those eaten on weekdays. Of course, church fasts were observed, and meat was served to healthy nuns only on days exempt from the ban on eating it. For example, the menu for the festive Sunday on 10 November 1765 includes chicken broth, a quarter each of hen and roast goose with apples, veal in a yellow sauce with noodles, brisket roast with limes and olives, cabbage with pork and stuffed *bulsztuk* in almond sauce; wine was drunk and vodka was served “to the refectory” for all the nuns. In contrast, on the first Sunday of the Advent fast (17 November that year) the following dishes were served: “grey soup” with fine groats, crucian carp in grey sauce, millet groats, and vegetables.

The most sumptuous and lavish dinners, with more than five courses, were prepared for the Bernardine Sisters at Christmas and Easter. The record number of meals was noted on 26 December — eight main courses (not counting sweets (gingerbread and strudel)) and alcohol (vodka and wine) for the sisters and their confessor.

Among fish, the most exquisite dish, served mainly on the most important church feasts, was pike, cooked “in yellow or white sauce or with sauce and almonds” (recorded a total of 18 times in the analysed period). As far as meats are concerned, veal was the most popular (served 13 times), including in the form of roast (7 times) and leg of veal (twice). As far as poultry is concerned, hens were most frequently eaten — in broth (8 times), followed by geese — served with apples (5 times). Both fish and meat were served with sauces: yellow (17 times, once with wine and cinnamon), white (16 times), grey (4 times), black (1 time), and almond (1 time). Among flour products, which were an indispensable part of the nuns’ menu, groats were consumed most often (22 times). The most common soups eaten by the Bernardines were broth (13 times), on fast days potage (4 times) and “grey soup” (1 time). A wide variety of vegetables were also served, while fruit was added to meat (apples and plums, limes and lemons) and sweets (gooseberries). Gingerbread was also a delicacy (most often mentioned in the source, i.e. 18 times, and once described as “small gingerbreads”), as well as *kolacze* (sweet breads), strudels, olive oil cake, and a cake described as “three-groschen.”

In summary, the sisters ate quite varied meals, and there were many dishes even on fast days. In accordance with the culinary trends of the era, dishes did not contain the sharp spices and flavour contrasts that dominated Polish cuisine in the 17th century. The set of consumed dishes places this Kraków community among the higher social strata of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Urszula Augustyniak

Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży — ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku

Abstrakt: W artykule podjęto próbę identyfikacji rzeczy niezbędnych dla stworzenia tzw. bańki środowiskowej — przestrzeni chroniącej podróżującą szlachtę Rzeczypospolitej przed dyskomfortem wynikającym z konfrontacji z obcą rzeczywistością. Starano się również określić, co mówią „przedmioty podróże” o swych właścicielach z punktu widzenia historyka kultury, w porównaniu do ustaleń z zakresu socjologii przedmiotów i antropologicznej koncepcji „świata rzeczy”. Zagadnienia zostały omówione na wybranych przykładach podróży edukacyjnych magnatów, dworzani i studentów w XVI–XVIII w. Podstawą były diariusze z takich wyjazdów, instrukcje rodzicielskie, korespondencja oraz źródła niewykorzystywane dotąd w badaniach historii takich wypraw: testamenty, inwentarze pośmiertne i inwentarze mobilii zgromadzone w skarbcach magnackich.

Abstract: The article attempts to identify the things necessary for the creation of the so-called environmental bubble — a space protecting the travelling nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the discomfort resulting from a confrontation with a foreign reality. An attempt was also made to determine what “travel items” say about their owners from the point of view of a cultural historian, in comparison with findings from the sociology of things and the anthropological concept of the “world of things.” These issues were discussed using selected examples of educational journeys of magnates, a courtier, and students in the 16th–18th centuries. The basis for the study were diaries of such trips, parental instructions, correspondence, and sources not yet used in studies on the history of such trips, such as wills, probate inventories, and inventories of movable property collected in magnates’ treasuries.

Słowa kluczowe: kultura materialna, socjologia przedmiotów, bańka środowiskowa, życie codzienne, podróże

Key words: material culture, sociology of things, environmental bubble, everyday life, travel

Do podjęcia tematu relacji między polskimi podróżnikami a towarzyszącymi im rzeczami skłoniły mnie wyniki sesji zorganizowanej w 2010 r. w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN i sformułowane na niej postulaty wzbogacenia formuły badań historii kultury materialnej o relacje między ludźmi a użytkowanymi przez nich przedmiotami. Takie podejście do tematu jest pod wieloma względami zbieżne z postulatami antropologów kulturowych, choć przedstawiciele obu dyscyplin zmagają się do celu równoległymi drogami¹. Jak zauważył Andrzej Klonder, wbrew przedstawianiu „socjologii przedmiotów” jako nowej dziedziny badawczej², historycy od dawna byli świadomi odkrytego pozornie na nowo przez antropologów faktu, że przedmioty

¹ Klonder A. 2008, s. 159–165.

² Barański J. 2007, s. 83, 169.

„są rzeczami wykonanymi nie tylko w sensie materialnym, ale przede wszystkim społecznym, że ich używanie nie sprowadza się do stosowania ich jako narzędzi”³, zaś w ich badaniach należy wyjść poza ujęcie pragmatyczne, uwzględniając wymiar symboliczny i możliwość odtworzenia świadomości indywidualnej i grupowej ich właścicieli. Zagadnienie to nie umykało także uwadze badaczy kultury staropolskiej⁴, choć trzeba przyznać, że przez starszą generację przedstawicieli tej dyscypliny było pomijane lub marginalizowane⁵.

Celem tego artykułu jest omówienie relacji między ludźmi a rzeczami, które w epoce nowożytnej były mieszkańcom Rzeczypospolitej niezbędne w trakcie ich podróży po terytorium państwa, a przede wszystkim za granicą, dla stworzenia tzw. bańki środowiskowej (*environmental bubble*). Termin ten odnosi się do ochronnej postawy, którą podróżnik przyjmuje, gdy odwiedza społeczność o zwyczajach odmiennych niż przyjęte w jego rodzimym środowisku. Metafora bańki środowiskowej została po raz pierwszy użyta przez historyka polityki — Daniela J. Boorstina jako określenie tendencji do zapewnienia turystom amerykańskim warunków życia maksymalnie zbliżonych do tych, do których są przyzwyczajeni w domu⁶.

Obecnie pojęcie „bańki”, „kapsuły” lub „kokonu” środowiskowego jest powszechnie stosowane w badaniach z zakresu socjologii turystyki⁷, natomiast historycy sięgali po nie sporadycznie. Spośród badaczy polskich określenia „bańka środowiskowa” użył po raz pierwszy Antoni Mączak⁸, a następnie Wojciech Tygielski, który zdefiniował je jako „niechęć turysty do rozstawania się w podróży z materialnymi elementami otoczenia, do których jest przyzwyczajony, a więc zabieranie w drogę części swego „naturalnego środowiska”⁹. Jednocześnie badacze podróży edukacyjnych zwrócili uwagę na powtarzające się w polskich instrukcjach rodzicielskich zakazy kontaktów z ziomkami, aby „pilniej uczyć się języków obcych i unikać narodowych wad”¹⁰. Skoro to nie ludzie, lecz zabrane z kraju przedmioty tworzyły dla podróżników z Rzeczypospolitej „bańkę środowiskową”, oczywista wydaje się potrzeba ich zidentyfikowania i zbadania ich relacji z użytkownikami w wymiarze pragmatycznym i symbolicznym. W tym celu należy odpowiedzieć na trzy pytania:

1) jakie przedmioty uważano za niezbędne w życiu codziennym na terenie Rzeczypospolitej?

2) które z nich towarzyszyły magnatom i szlachcie jako „rzeczy podróżne” w ich wędrówkach po kraju i za granicą; i jak były traktowane?

3) co mówią „przedmioty podróżne” o indywidualnych potrzebach oraz o standardzie życia magnaterii i szlachty w epoce wczesnonowożytnej (w XVI–XVIII w.)?

Ze względu na ograniczoną objętość tekstu, w dalszym ciągu wywodu ograniczyłam się do przedmiotów wykonanych z tkanin: odzieży, pościeli, kilimów i kobierców oraz obić. Drobne przedmioty codziennego użytku uwzględniłam jedynie w kontekście ich przydatności w codziennych rytuałach podróży edukacyjnych (zabiegach higienicznych) i realizacji celów wyznaczonych przez sponsorów podróży edukacyjnych (prowadzenie diariuszy, wymiana korespondencji). Przedstawione wnioski traktuję jako przykłady przecinania się „dróg równoległych” badań historyków kultury materialnej i antropologów. Wobec oczywistej niemożliwości wyczerpania źródeł posługuję się egzemplifikacjami. Na potrzeby tego tekstu korzystałam głównie ze źródeł drukowanych: testamentów, inwentarzy i korespondencji. Moje rozważania dotyczą wędrówek

³ Krajewski M. 2005, s. 8.

⁴ Np.: Pośpiech A. 1989, s. 177–190; Augustyniak U. 2003, s. 231–248.

⁵ Np.: Czaplinski W., Długosz J. 1969; Czaplinski W., Długosz J. 1976.

⁶ Boorstin D.J. 1987, s. 97.

⁷ Np.: Podemski K. 2005, s. 21, 72, 322.

⁸ Mączak A. 1984, s. 21.

⁹ Tygielski W. 2019, s. 163.

¹⁰ Mączak A. 1984, s. 23; por.: Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 141.

odbywanych przez magnatów i szlachtę zarówno po ich dobrach w Rzeczypospolitej, jak i podróży edukacyjnych oraz turystycznych za granicę. Uważam, że w badaniach nad rolą „sprzętów podróży” i akceptowanymi przez mieszkańców Rzeczypospolitej standardami codziennego życia, cel podróży był drugorzędny.

Mobilność była naturalnym sposobem życia elit biorących udział w życiu publicznym¹¹. Korzystając z wcześniejszych badań nad funkcjonowaniem wędrownych dworów Radziwiłłów birżańskich¹², podtrzymuję tezę, że ich *wlokity* można uznać za typowe nie tylko dla magnaterii litewskiej, lecz i średniozamożnych Koroniarzy. Wynikały bowiem z praktykowanego wówczas systemu zarządu dóbr, cyklicznej migracji szlachty do miast¹³, obowiązków wynikających z przynależności stanowej, takich jak wyjazdy na sejmiki, sejmy, sesje Trybunału, oraz z potrzeby podtrzymywania przez „panów braci” więzi rodzinnych i towarzyskich. Skutkiem tej ostatniej były wędrowki „rzemiennym dyszlem” od jednego do drugiego dworu, nawet bez zaproszenia, o czym świadczą choćby fraszki Wacława Potockiego¹⁴.

Mobilny tryb życia sprawiał, że zarówno skarbcze magnackie, jak i lamusy szlacheckie były w istocie przechowalniami rzeczy, które pozostawały niemal w ciągłym ruchu. Przedmioty przemieszczały się jeszcze częściej niż ludzie; dotyczy to zwłaszcza obić wypożyczanych nie tylko członkom rodziny, ale i sługom na szczególnie uroczyste okazje, zwłaszcza weselne¹⁵. Po drodze zarówno materie, drobne przedmioty, jak i części zastawy były kradzione¹⁶ oraz ulegały zniszczeniu; nie bez przyczyny tak często w inwentarzach mobiliów powtarzają się określenia takie jak „nadsowane” czy „niecałe”. Wszystko to powodowało konieczność prowadzenia na bieżąco renowacji zepsutych rzeczy — częściej trwalszych (srebra stołowe¹⁷, broń, obicia) niż odzieży, którą przeznaczano na *donativa*.

„Rzeczy podrózne” magnatów i szlachty przewożono na „wozach skarbnych” i w „rydwaniach pokojowych” krytych skórą; na drogę przykrywane były kitajką lub zielonym sukmem¹⁸. Transportowano je w krobkach, skrzyniach i puzdrach podróży, nieraz francuskiej roboty, bardzo wymyślnych, wodoszczelnych, przeznaczonych dla określonego rodzaju przedmiotów. Specyfikacja pojemników i skrupulatne wyliczanie w inwentarzach mobiliów potwierdzają ich niezbędność i użyteczność¹⁹. Stały element wyposażenia podróznego stanowiły także „łmoki”

¹¹ Ostatnie badania historii chłopów polskich także wskazują na ich większą mobilność, niż to zakładano w starszej literaturze, przynajmniej na terenach podmiejskich, zob.: Wyźga M. 2019.

¹² Augustyniak U. 2001, s. 305–310.

¹³ Wiesiołowski J. 1980, s. 47–75.

¹⁴ Potocki W. 1987, s. 443–444, 439.

¹⁵ AGAD, AR XXVI, nr 27, s. 6: „Namiotek adamaszkowy czerwony sztuk ośm oddano za rozkazaniem Książęcia JMci do p. Steckiewiczza Adama na wesele”, AGAD, AR V, nr 8080/III, s. 536: zaproszenie na wesele wraz z prośbą o wypożyczenie obicia ze skarbcza orleńskiego.

¹⁶ AGAD, AR XXVI, nr 25, s. 5; nr 26, s. 5: „kobierców adziamskich (perskich) słupiatych niedostaje 11”; nr 26, s. 5: „niedostaje 4”.

¹⁷ AGAD, AR XXVI, nr 37, s. 39, „Srebro co u kredencarza było podrózne” (1627 r.): „miednica z nalewką złocistą, półmisków 24, talerzów 21, 2 lichtarze okrągłe, 2 lichtarze węglaste, 23 łyżki, rynka biała, solniczka na nóżkach, 2 łyżki złociste z nożami i widelcami” — łącznej wartości 159 grzywnien srebra oraz „kredens słoniowej kości oprawny srebrem, nóż i z widelcem”.

¹⁸ AGAD, AR XXVI, nr 37, s. 33: „kitajka biała pstra” do nakrycia szat; AGAD, AR XXVI, nr 27, s. 3: „sukno zielone do obwijania szat”.

¹⁹ AGAD, AR XXV, nr 45, s. 5: „skrzynia kosmata okrągła z wierzchem na kapelusze”; AGAD, AR XXV, nr 37, s. 25: „skrzyń skurą (!) czarną krytych francuskich do chowania rzeczy dwie, skrzyń skórą sarnią krytych francuskich dwie, skrzynka malowana złotem francuska do chowania rękawic” oraz „olstro blaszane do obrazów chowania”; AR XXV, Fascykuł 101 spraw skarbowych, s. 82: „Skrzynie różne i skrzynki i olstra do chowania rzeczy i srebra: 1. skrzynia zielona, malowana, płaska, szeroka, żelazem białym okowana, z kluczem ingrychtowym [służącym do odsuwaniu przegrody w zamku, usuwanej przez wcięcie klucza — U.A.] z dwoma zamkami do chowania szat kosztownych, kirem [grubym, o skosmaconej powierzchni sukmem gorszego gatunku — U.A.] czerwonym wybita; 2. skrzynia biała, wielka, wysoka, do chowania szat letnich, kirem czarnym wybita; 3. skrzynia biała płaska do szat podróży”.

do przewożenia ubrań, pościeli i innych sprzętów podróжных, sporządzane z płótna, sukna i skóry²⁰. Jak zauważył Antoni Mączak, toboły i skrzynie podróжные musiały sprawiać niemało kłopotu²¹, zwłaszcza w wyprawach zagranicznych, toteż ich zawartość starano się ograniczyć do przedmiotów uważanych za niezbędne²².

Na podstawie wydanych drukiem testamentów szlacheckich z różnych prowincji Korony z okresu od XVI do XVIII w. ustalono najczęściej pojawiające się zestawy rzeczy, uznawanych za konieczne do życia²³. Są to, poza odzieżą, elementy składające się na konstrukcję łóżek: „wały” (oparcia pod głowę), materace i „płotki”, a przede wszystkim pościel, szczególnie często wymieniana w testamentach kobiet, nawet niezamożnych oraz nieposiadających klejnotów, ani innych przedmiotów będących wyznacznikami luksusu. Związek pościeli z testatorkami można określić jako symboliczny, bowiem posiadanie pościeli z płótna domowego wyrobu stanowiło zarówno miernik prestiżu (kryterium ilości), jak i dowód gospodarności oraz sprawności manualnej (kryterium jakości).

Przewaga liczebna pościeli nad innymi rodzajami rzeczy osobistych w pośmiertnych inwentarzach szlachty pokrywa się z ustaleniami Andrzeja Klondera, że pościel i bielizna należały także do rzeczy najczęściej spisywanych w domach średniozamożnych i ubogich mieszkańców miast pruskich²⁴. Co ciekawe, zestawy pościelowe szyto z tych samych materiałów, bez względu na status społeczny użytkownika. Może to świadczyć nie tylko o używaniu określonych rodzajów materiałów do ich wykonania, ale i o standaryzacji wymagań mieszkańców Rzeczypospolitej w zakresie wygody osobistej i przywiązywania wagi do odpoczynku nocnego.

Do rzeczy nieodzownych można zaliczyć także obicia oraz kobierce i kilimy. Te ostatnie (wbrew nazwie zaczerpniętej z języka tureckiego i perskiego) nie musiały być pochodzenia orientalnego, bowiem jako „perskie” określano jedynie kilimy postrzygane, natomiast niepostrzygane były wyrabiane w Polsce na domowych krosnach, zarówno w domach szlacheckich, jak i chłopskich. Miały one zastosowanie uniwersalne i wymieniane są w różnej liczbie, od dziesięciu do jednego, we wszystkich analizowanych inwentarzach pośmiertnych. Służyły do rozmaitych celów: żołnierskich w czasie wypraw wojennych zamiast łóżka²⁵, zaś cywilom „do przykrywania: skrzyń, ław, zydlów, stołów, tłumoków, łóżek, siedzeń na wozach itd.”²⁶, a także do objania ścian i drzwi — dla ochrony przed przeciągami. Typowe dla spisów mobilii w Rzeczypospolitej w omawianym okresie wydaje się wyjątkowo rzadkie notowanie zasłon, świadczących o chęci odgradzenia się od otoczenia. Być może wynikało to po prostu z użytkowania przez większość szlachty słabo doświetlonych dworów drewnianych. Brak zasłon także w inwentarzach ruchomości zamożnej szlachty i magnatów. W każdym razie, w analizowanych źródłach wstępują one tylko w testamentach z ziemi halickiej²⁷.

Wszystkie wymienione dotąd kategorie przedmiotów łączy materiał, z którego były wykonane; to tkaniny zrobione sposobem domowym lub przez rzemieślników polskich, w przypadku magnaterii — importowane, zaś w testamentach żołnierskich opisane jako zdobyczne, z Orien-

²⁰ AGAD, AR XXVI, nr 29, s. 1: „tłomok skórzany czarny do pościeli”; Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 56: osobny „tłomok sukieny czerwony na pościel”.

²¹ Mączak A. 1984, s. 46.

²² Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 60.

²³ Niestety, na 520 testamentów opublikowanych w wymienionych w bibliografii edycjach, zaledwie 19 zawiera inwentarze pośmiertne, w których wymieniono omawiane kategorie przedmiotów. Na tak skąpej podstawie niemożliwe jest ujęcie statystyczne, można natomiast wskazać rzeczy uważane za niezbędne w życiu codziennym.

²⁴ Klonder A. 2000, s. 31.

²⁵ Testamenty z ksiąg ziemi halickiej. 2018, s. 118: „kobierzec turecki prosty, koldra przytarta”.

²⁶ Gloger Z. 1974, t. III, s. 30.

²⁷ Testamenty z ksiąg ziemi halickiej. 2018, nr 114, 195, s. 254, 399.

tu (Turcji i Persji), Niemiec, Niderlandów, Włoch. Zwraca uwagę wrażliwość szlachty Rzeczypospolitej na piękno i jakość materii oraz obić podziwianych za granicą. Ich opisy autorstwa Sebastiana Gawareckiego²⁸ i Teodora Billewicza²⁹ są szczegółowe i fachowe — ze znajomością rodzajów tkanin i cen porównywanych z wyrobami krajowymi. Jak zauważył Marek Kunicki-Goldfinger, wrażliwość ta obejmowała także kolorystykę³⁰. Wydaje się, że o ile kamienne obiekty architektoniczne i ogrody, przytaczane w literaturze apodemicznej jako obiekty zainteresowania polskich podróżników, były przedmiotem podziwu, a opisy mebli są bardzo rzadkie, to „świat tkanin” doceniano i oceniano z dużym znanstwem. Stanowił on bowiem najbardziej chyba oryginalny i charakterystyczny element wyposażenia „sarmackich” siedzib.

Specyficzną cechą podróżników z terenu Rzeczypospolitej wyjeżdżających za granicę było, jak się wydaje na podstawie wstępnej kwerendy, zabieranie maksymalnie wielu przedmiotów wyrobu krajowego, np.: ręczników (zaliczanych wówczas do pościeli) w postaci zwoju nieprześciętego płótna, grzebieni, mydła oraz chust białych, czyli bielizny osobistej. Łączy się to z zagadnieniem wymagań higienicznych, poruszonym w źródłach narracyjnych oraz w inwentarzach. Wydaje się, że utrzymanie w czystości „chust białych” (bielizny) miało elementarne znaczenie, nie tylko w domu — na co wskazują inwentarze pośmiertne, ale też w drodze — o czym świadczą inwentarze podróże, diariusze podróży i korespondencja. Częstotliwość kąpeli, zalecana w instrukcjach rodzicielskich dla synów wyjeżdżających za granicę³¹, prania bielizny i kołnierzy przez najemne praczki, korzystania z usług balwierzy³², zależała nie tyle od pozycji społecznej, co od indywidualnych preferencji. Jakub Sobieski zalecał ją synom podróżującym po Europie w latach 1646–1648 od jednej tygodniowo w wannie, do jednej co 6–8 tygodni w prywatnej łaźni jakiegoś mieszczanina lub u zakonników, zakazując korzystania z łaźni publicznej³³. Natomiast Jan Ługowski kąpał się w czasie swej podróży edukacyjnej w latach 1639–1643 mniej więcej co 2 tygodnie, zaś z usług balwierza korzystał co sobotę³⁴. Szczegółowy opis zabiegów higienicznych w podróży wykracza poza temat tego tekstu. Należy jednak podkreślić, że w XVII w. należały one do standardowych zachowań nie tylko Anglików (cytowanych przez A. Mączaka)³⁵, ale podróżników wszystkich nacji, w tym mieszkańców Rzeczypospolitej³⁶.

Otwarte pozostaje pytanie, czy sprowadzanie z kraju „materii na suknie” oraz butów³⁷ mimo, że gotowe odzienie łatwiej było kupić na miejscu, „byle były pieniądze”³⁸, wynikało z oszczędności, z przywiązania do zaufanych faktorów, czy też ze swoiście rozumianego „patriotyzmu” i większego zaufania do tego, co krajowe niż tego, co cudzoziemskie — choćby i tańsze niż w Rzeczypospolitej³⁹. Jaś Ługowski został w podróż edukacyjną zaopatrzony nawet w papier niezbędny do korespondencji i notatek szkolnych, pochodzący z rodzinnej papierni

²⁸ Gawarecki S. 2013, s. 212, 223, 227, 229, 240, 244.

²⁹ Billewicz T. 2004, s. 152, 155, 290.

³⁰ Kunicki-Goldfinger M. 2017, s. 209.

³¹ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 293; Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 60.

³² Sądząc z rejestrów wydatków, Stanisław Lubomirski wizyty u balwierza odbywał mniej więcej co dwa tygodnie (zob.: Czaplński W., Długosz J. 1969, s. 145, s. 149, 151, 154), zaś Jaś Ługowski co tydzień (Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 60, 82).

³³ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 293.

³⁴ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 82.

³⁵ Według A. Mączaka, Fynes Moryson zalecał podróżującym po Europie Środkowo-Wschodniej, by brali ze sobą nie tylko beczulkę wina i poleć mięsa, ale także łóżko, by nie spać w gospodzie na słomie (Mączak A. 1984, s. 46).

³⁶ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 63: „każdy się stołu, sukien, praczki, pościeli *et alias commoditates* po niemiecku upomina”.

³⁷ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 98, 111.

³⁸ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 239.

³⁹ Billewicz T. 2004, s. 152: atlas w Wenecji tańszy niż w Polsce.

w Grębenicach, którego jakość odpowiadała (zdaniem jego preceptora) papierowi kosztującemu w Wiedniu 12 groszy za ryż⁴⁰. Nowy papier dla Jasia i jego „chłopca” zakupiono dopiero w listopadzie 1640 r.⁴¹, w półtora roku po wyjeździe z Polski, co wynikało z oszczędności jego ojca, Aleksandra Ługowskiego. Oczywiście nie była to reguła; pozostałym studentom na bieżąco kupowano nie tylko papier, ale także pióra i inkaust⁴². Najbardziej kuriozalnym przykładem skąpstwa starego Ługowskiego jest odmowa zakupu książek na prośbę syna, mimo że wysłał go przecież za granicę po naukę⁴³. Natomiast preceptor Stachnika Lubomirskiego bez przeszkód kupował mu na jarmarku książki niezbędne do edukacji⁴⁴. Spostrzeżenie to skłania do refleksji nad zgodnością celu podróży z praktyką: młody szlachcic, który chciał się uczyć, musiał ograniczyć lekturę do podręczników szkolnych, podczas gdy Janusz Radziwiłł, który chciał się bawić, zabrał ze sobą w podróż prywatną bibliotekę⁴⁵ i miał do dyspozycji obfity zbiór dzieł teologicznych, z których zapewne nie korzystał.

Istotnym dla historyka kultury wnioskiem z przeprowadzonego na potrzeby tego artykułu rekonesansu badawczego jest fakt, że różnica między przedmiotami towarzyszącymi w podróżach zagranicznych magnatom i członkom ich dworów oraz młodym szlachcicom odbywającym podróże edukacyjne, sprowadza się do niemal całkowitego braku obić. Wynika to zapewne z tego, że bogatszych podróżników stać było na wynajmowanie noclegów w droższych gospodach, których ściany były obite tkaninami, nie zaś z różnicy potrzeb i gustów⁴⁶. Poza tym zestawy przedmiotów zabieranych w podróż są analogiczne w przypadku magnatów i szlachty, różnią się tylko jakością materiałów, z których je zrobiono.

Potwierdza to tezę Andrzeja Pośpiecha, że magnaci wielkopolscy posiadali w gruncie rzeczy te same kategorie przedmiotów co szlachta, tyle że więcej i lepsze gatunkowo⁴⁷, oraz stwierdzenie Jarosława Dumanowskiego, iż „miejsce w społecznej hierarchii [...] nie sprowadza się do struktury majątkowej grupy czy utożsamienia kwestii społecznych ze zjawiskami ekonomicznymi. Społeczne uznanie jednostki za kogoś i zaakceptowanie jej jako członka grupy to przede wszystkim efekt wrażenia wpływającego z użycia dóbr, przedmiotów i związanych z nimi zachowań”⁴⁸. Może to stanowić argument za istnieniem rzeczywiście, a nie deklarowanej równości całego stanu szlacheckiego w sferze obyczajowej, niezależnie od podziałów majątkowych.

Porównując rejestry wyrobów zabranych z kraju przez syna szlachcica, Jana Ługowskiego⁴⁹ oraz młodego magnata, Janusza Radziwiłła⁵⁰, można stwierdzić, że w obu znalazły się „chusty białe” (bielizna osobista i pościelowa)⁵¹, pościel i wyposażenie łóżka⁵² oraz tzw. „rzeczy do

⁴⁰ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 123, 411.

⁴¹ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 280.

⁴² Czapliński W., Długosz J. 1969, s. 139–232; por.: Penkała A. 2017, s. 183–196.

⁴³ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 246, 249.

⁴⁴ Gębczyński J. 1969, s. 183, 186, 190, 196, 204.

⁴⁵ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 221–224.

⁴⁶ Gawarecki S. 2013, s. 204. O obiciach jako wyznaczniku statusu gospody w Lyonie, zob.: Billewicz T. 2004, s. 286.

⁴⁷ Pośpiech A. 1992, s. 109–114.

⁴⁸ Dumanowski J. 2006, s. 9–10.

⁴⁹ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 53.

⁵⁰ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 229.

⁵¹ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 56: łącznie 50 sztuk bielizny, wszystkie nowe. Natomiast Krzysztof Radziwiłł wyposażył syna na drogę w 9 starych koszul i 9 gaci oraz 3 prześcieradła (plus 4 nowe), 2 ręczniki, „2 tuwalnie z farbotami no 2”, 2 pierzynki i 2 poduszki kitajczane i 6 par skarpetek (Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 229–230).

⁵² Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 56. Na wyposażenie jego łóżka składały się: materac półtłusty szkarłatny, wezglówki, 3 poduszki, 4 prześcieradła, kołdra przesywana, 3 kilimy oraz osobny „łomok sukieny czerwony na pościel”. Natomiast wśród „Rzeczy pokojowych” J. Radziwiłła wymieniono: łóżko składane z wy-

ubierania” (Ługowski), w rejestrze Radziwiłła nazwane „rzeczami pokojowymi”⁵³. Obaj młodzieńcy zostali wyposażeni w te same rodzaje odzieży, niemal równie liczne (z przewagą Ługowskiego!), w podobnych barwach: czerwonej i szkarłatnej, podkreślających ich szlachecką kondycję, ale różniących się minimalnie jakością materiałów: atlas i jedwab u syna magnackiego, półatlasie w wyprawce syna szlachcica, który *nota bene* zastrzegł w korespondencji z preceptorem, że nie życzy sobie „wynoszania syna ponad stan szlachecki” tytułem cudzoziemskim, przybieranym często przez szlachtę polską za granicą⁵⁴.

Ciekawe, że zarówno Janusz Radziwiłł, jak Jan Ługowski otrzymali w wyprawce podróżnej tylko dwa komplety ubrań: od święta i na co dzień. Co więcej, K. Radziwiłł nakazał „Nad trzy pary szat nigdy więcej synowi nie sprawować, to jest jedna para powszednia, nad dwie odświętne, gdyż i wzrost za lata i stroje odmianę biorą”⁵⁵. W praktyce Janusz nie miał oczywiście problemów z zamawianiem nowych strojów, niezbędnych dla utrzymania prestiżu osobistego i rodowego w czasie wizyt towarzyskich i dyplomatycznych na dworach monarszych. Natomiast preceptorzy synów szlacheckich dopominali się w imieniu swoich wychowanków o pieniądze na zakup przyzwoitego odzienia „dla honoru”, czyli zwykle w momencie, gdy podopieczni z etapu podróży edukacyjnej przechodzili do *Grand Tour*⁵⁶. Skutki oszczędzania na zakupie nowych szat są szczególnie widoczne w diariuszu podróży i korespondencji Jana Ługowskiego, którego ojciec poniosłby zapewne niższe koszty wymiany zniszczonych podszepek „marynałów” swego syna, kupując potrzebny materiał na miejscu, niż zalecając sprowadzenie go przez faktora z Rzeczypospolitej. „Pseudo oszczędność” A. Ługowskiego sprawiła, że Jan w wieku 17 lat przez rok chodził „odarty” i czekał na nową odzież⁵⁷, w której mógłby się pokazać między ludźmi bez wstydu.

Niechętny stosunek do zamawiania nowych strojów dla młodych szlachciców odbywających podróże edukacyjne, którzy naturalną koleją rzeczy wyrastali z ubrań zabranych z domu, wynikał (jak się wydaje) z kilku powodów: lekceważenia mody, świadomego zawężania kontaktów towarzyskich peregrynantów oraz z przekonania, że problem można doraźnie rozwiązać poprzez noszenie na co dzień odświętnych szat i przekazywanie „starzyzny” towarzyszącym paniczom służącym, wywodzącym się z drobnej szlachty⁵⁸. O ile ostatni zwyczaj miał wymiar ogólnoeuropejski, to używanie szat do definitywnego znoszenia można chyba uznać za cechę mentalności „staropolskiej”, przynajmniej na poziomie zaleceń ojcowskich. W praktyce polscy podróżnicy uchodzili w Europie za szczególnie rozrzutnych, co w oczach starszego pokolenia urastało niemal do zdrady. Zdaniem A. Ługowskiego, „w kraju cudzym sława wydatku wielkiego jest raczej hańba i sromota narodu wszystkiego [...] urosło z wielkich rozpustnych dostatków Polaków naszych przypowieść ta: *Non sum Polaco Cuiavo*”⁵⁹. Podobnie Jakub Sobie-

posażeniem, a ponadto „kożuszek atlasowy, czerwonym gronostajami podszyty” (Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 229–230).

⁵³ Pośród „Rzeczy do ubierania” Ługowskiego wyszczególniono: „kilim nowy, grzebieniarz, w nim grzebieniów 2, zwierciadło, uszka, szczoteczka do głowy, kożuch do rozdzielania rasiany, popieliczymi brzuskami pokryty, patynki, czapeczka do legania tabinowa podszyta” (Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 56). Wśród „Rzeczy pokojowych” J. Radziwiłła wzmiankowano te same rodzaje przedmiotów, z tym, że jego kożuszek był „atlasowy, czerwonym gronostajami podszyty” (zob. Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 229). Kożuszki Ługowskiego i Radziwiłła wymienione obok pościeli to zapewne rodzaj szlafroków niezbędnych przy porannym odziewaniu.

⁵⁴ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 60.

⁵⁵ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 209.

⁵⁶ Kicińska U. 2017, s. 332: żądanie wsparcia finansowego matki podopiecznych na różne „ekspensa nie tylko na wikt, strój i inne potrzeby, ale i na samo utrzymanie honoru”.

⁵⁷ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 163, 263–264.

⁵⁸ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 153.

⁵⁹ Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 333.

ski pisał w instrukcji synom: „I w tym Was przestrzegam *paterno affectu*, abyście się nie przeciwili w ustawach, w utratkach, drugim tam bestyjom Polakom; jeśli Wam Bóg więzienie przejrzał, cierpieć go za ojczyznę, ale nie za długi, jako to siła naszych Polaków pozdychało w katuszach francuskich dla długów”⁶⁰.

Wydaje się jednak, że wykreowany przez obce nacje obraz podróżnika z terenu Rzeczypospolitej jako rozrzutnika należałoby zweryfikować i ograniczyć do wąskiej grupy młodzieży w trakcie podróży kawalerskich oraz synów magnackich prowadzących bujne życie towarzyskie w celu manifestowania potęgi rodu. Wymienieni w tym artykule peregrynanci (poza J. Radziwiłłem) na co dzień żyli raczej skromnie i, jak się wydaje, byli do tego przyzwyczajeni. Minimum wygód zapewniały im kobierce i pościel, łatwe do przewiezienia i stanowiące stały element codziennego życia w kraju i poza nim, zarówno w czasie wypraw turystycznych, jak i wojennych. O ile jednak rzeczy krajowe stanowiły fundament „bańki środowiskowej”, to rzeczy cudzoziemskie budziły nieraz podziw i pokusę porzucenia rodzimych obyczajów. Świat rzeczy luksusowych miał w opinii szlacheckiej negatywną „siłę sprawczą”, a nadmierną miłość do przedmiotów traktowano jako naruszenie szlacheckich norm obyczajowych. Ekstraordynaryjne wydatki przeznaczano głównie na jałmużnę oraz przyjmowanie nielicznych gości, a nie na zakup rzeczy. Można by to chyba uznać za cechę charakterystyczną dla polskich podróży za granicą. Potwierdzenie tej hipotezy wymaga jednak badań na podstawie szerszej kwerendy archiwalnej.

Przedstawiony na wstępie cel identyfikacji zestawu „rzeczy niezbędnych do życia” w podróży został zrealizowany tylko częściowo, ze względu na uwzględnienie jedynie wybranych kategorii mobilii, z pominięciem drobnych przedmiotów nie tylko niezbędnych, lecz wiele mówiących o mentalności i życiu duchowym podróżników (dewocjonalia) lub stanowiących symbol prestiżu („łyżka za cholewą”). Wynika to po części z faktu, że wartość analizowanych źródeł dla ustalenia użytkowania tego typu przedmiotów jest bardzo zróżnicowana. Niektóre są np. pomijane w inwentarzach pośmiertnych, a o sposobie korzystania z nich, np. o rytuałach porannego wstawania i ablucjach higienicznych, informują dopiero inwentarze podrózne, zawierające zestawy rzeczy służących do mycia (mydło barskie, stroje do kąpeli) i „ochędóstwa”⁶¹ (szczotki do włosów, miotłki do oczyszczania ubrania z błota) oraz przygotowania do snu (kobierczyki pod łóżko, papucie, stroje nocne, czapeczki do osłaniania głowy przed przeciągami). Wykazy „przedmiotów podróźnych” pozwalają poznać najbardziej intymną sferę życia dawnych podróżników, o której rzadko mówią źródła narracyjne, stanowiące podstawę dla ustaleń badaczy zajmujących się historią podróży. Są one nastawione na opis oglądanego świata, a przykłady introspekcji w dziurkach z terenu Rzeczypospolitej są bardzo rzadkie. Uzasadnia to, moim zdaniem, dowartościowanie inwentarzy przedmiotów, mówiących o ich właścicielach więcej niż oni sami chcieliby zdradzić.

* * *

Tradycyjne narzędzia analizy źródeł dotyczących kultury materialnej pozwalają, moim zdaniem, na poznanie „sposobów posługiwania się ciałem i wszelkimi atrybutami materialnymi (ubiór, ozdoby, wnętrza) służącymi podtrzymywaniu związków intymnych z otoczeniem”⁶², określonych przez antropologa jako „mowa przedmiotów”. A drogi badań antropologicznych i historycznych przecinają się w praktyce częściej, niżby to wynikało z teoretycznych założeń. Czytając publikacje z zakresu „historii posthumanistycznej” można często stwierdzić, że wrażenie nowości wynika z posługiwania się przez jej przedstawicieli technolektem i specjalistycz-

⁶⁰ Gawarecki S. 2013, s. 77.

⁶¹ Ojcowskie synom przestrogi. 2017, s. 293; Jasia Ługowskiego podróże. 1974, s. 60.

⁶² Barański J. 2007, s. 169.

ną terminologią. Spostrzeżenie, że „społeczeństwa składają się i z ludzi, i z rzeczy, z którymi ludzie pozostają w interakcji, a jedynym kontekstem, w którym można rzeczy obserwować, są związki w jakich pozostają one z ludźmi”⁶³ jest banalne. Novum stanowi natomiast dostrzeżenie zagadnienia „sprawczości rzeczy”, czyli oddziaływania przedmiotów na ludzi niezależnie od intencji ich wytwórców, które stało się tematem analizy historyków sztuki⁶⁴. Oddziaływanie rzeczy na ich użytkowników jest jednak przecież zwrotne, lecz nie równorzędne — wszak to ludzie odczuwają i interpretują „moc sprawczą” artefaktów, które bez analizy historycznej pozostałyby nieme. Sądzę, że uwzględnienie tej prostej zależności pozwoliłoby historykom kultury materialnej skorygować nie tyle metody, co sposób podejścia do przedmiotów, traktowanych przez nich dotąd głównie jako wyznaczniki poziomu zamożności i pozycji społecznej (stanowej i środowiskowej), a nie źródło informacji o intymnym życiu jednostek. Zaś antropologdy kultury mogłyby wzbogacić spectrum swoich zainteresowań badawczych skoncentrowanych obecnie na współczesności, gdyby sięgnęły do źródeł z epok dawnych.

Adres Autorki:

prof. dr hab. Urszula Augustyniak

Instytut Historyczny

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

u. augustyniak@onet.eu

<https://orcid.org/0000-0003-3527-3159>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], AR [Archiwum Warszawskie Radziwiłłów], dz. V, nr 8080; dz. XXV, nr 45; dz. XXVI, nr 26, 26, 27, 29, 37.

Źródła i opracowania publikowane

Augustyniak Urszula. 2001. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa.

Augustyniak Urszula. 2003. *Inwentarze mienia radziwiłłowskiego jako źródła do badania mentalności*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LI, nr 2, s. 231–248.

Billewicz Teodor. 2004. *Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, oprac. M. Kunicki-Goldfinger, Warszawa.

Barański Janusz. 2007. *Świat rzeczy: zarys antropologiczny*, Kraków.

Boorstin Daniel J. 1987. *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America*, New York.

Czapliński Władysław, Długosz Józef. 1969. *Podróż młodego magnata do szkół. (Studium z dziejów kultury XVI i XVII wieku)*, Warszawa.

Czapliński Władysław, Długosz Józef. 1976. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa.

Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.

Gawarecki Sebastian. 2013. *Diariusz drogi. Podróż Jana i Marka Sobieskich po Europie 1646–1648*, oprac. M. Kunicki-Goldfinger, Warszawa.

⁶³ Barański J. 2007, s. 18.

⁶⁴ Zob. projekt G. Jurkowlaniec pt. „Sprawczość rzeczy. Nowe spojrzenie na sztukę europejską od XIV do XVI wieku”, zrealizowany w Instytucie Historii Sztuki UW ze środków Narodowego Centrum Nauki, https://projekty.ncn.gov.pl/index.php?projekt_id=220782 (dostęp 08.10.2021).

- Gębczyński Jan. 1969. *Memorial rachunkowy*, [w:] W. Czapliński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół. (Studium z dziejów kultury XVI i XVII wieku)*, Warszawa, s. 139–232.
- Gloger Zygmunt. 1974. *Encyklopedia staropolska*, t. III, Warszawa.
- Jasia Ługowskiego podróże. 1974. *Jasia Ługowskiego podróże do szkół w cudzych krajach 1639–1643*, oprac. K. Muszyńska, Warszawa.
- Kicińska Urszula. 2017. *Listy Kazimierza Młockiego, preceptora młodych Szczyków*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław, s. 327–344.
- Klonder Andrzej. 2000. *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego”. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa.
- Klonder Andrzej. 2008. *Drogi równoległe. Refleksja historyka na marginesie pierwszego polskiego antropologicznego zarysu świata rzeczy*, „Etnografia Polska”, R. LII, nr 1/2, s. 159–165.
- Krajewski Marek. 2005. *Wstęp*, [w:] *W stronę socjologii przedmiotów*, red. M. Krajewski, M. Brzozowska, Poznań.
- Kunicki-Goldfinger Marek. 2017. *O sztuce ukrytej za słowami polskojęzycznych diariuszów podróży po Europie XVI i XVII wieku. Szkic wstępny*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław, s. 199–214.
- Mączak Antoni. 1984. *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa.
- Ojcowskie synom przestrogi. 2017. *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, oprac. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław.
- Penkała Anna. 2017. *„Za inkaust, pióra i bibułę”. Koszt edukacji szlacheckich synów na przykładzie rejestru wydatków na Onufrego i Stanisława Szembeków z lat 1751–1762*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław, s. 183–196.
- Podemski Krzysztof. 2005. *Socjologia podróży*, Poznań.
- Pośpiech Andrzej. 1989. *Majsterkowicz w kontuszu (szlachecki pośmiertny inwentarz mobilii jako źródło do badań osobowości)*, [w:] *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. LXI, Wrocław, s. 177–190.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pulapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w.*, Warszawa.
- Potocki Wacław. 1987. *Dziela*, oprac. L. Kukulski, t. II, Warszawa.
- Testamenty szlachty krakowskiej. 1997. *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich. 2013. *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa.
- Testamenty szlachty wielkopolskiej. 2008. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, oprac. P. Klint, Poznań–Wrocław.
- Testamenty szlachty wielkopolskiej. 2011. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, oprac. P. Klint, Wrocław.
- Testamenty szlachty wielkopolskiej. 2015. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*, oprac. P. Klint, Wrocław.
- Testamenty z ksiąg ziemi halickiej. 2018. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku*, oprac. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz, Wrocław.
- Testamenty z ksiąg ziemi sanockiej. 2020. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi sanockiej w XVII wieku*, oprac. P. Klint, K. Rzemieniecki, Wrocław.
- Turnau Irena. 1999. *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX wieku*, Warszawa.
- Tygielski Wojciech. 2019. *W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej*, Warszawa.
- Wiesiołowski Jacek. 1980. *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, t. XIV, z. 1, s. 47–75.
- Wyżga Mateusz. 2019. *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku*, Kraków.

Polish residents on the move —
people and things in the 16th–18th centuries

The subject of this paper is the relationship between the inhabitants of the Commonwealth of Poland travelling in the 16th–18th centuries across the country and abroad and the objects that accompanied them. The aim is to answer three questions: 1) which items were considered indispensable in everyday life in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 2) which of these objects accompanied the magnates and noblemen as “travel items” in their migrations across the territory of the Commonwealth of Poland and abroad, and how were they treated in pragmatic and symbolic terms, and 3) what do “travel items” tell us about the individual needs and social standards of travel of the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early modern era.

These questions could only be partially answered. On the basis of the frequency of their occurrence in inventories, objects made from fabric were considered to be the most necessary items in everyday life: clothing, bedding, kilims and carpets, as well as upholstery. A preference for domestic products was observed with regard to personal hygiene items (towels and underwear (so-called “white linens”) and a tendency to purchase fabric in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In pragmatic terms, this was probably dictated by the intention to save money, although purchasing domestic products may have also been symbolic acts of patriotism.

The value of probate and travel inventories has been emphasised, which, when skillfully read, contain information about the most private rituals of everyday travel life and the small objects used in it. The analysed sources contain more data in this respect than the standard set of apodemic sources (diaries, travel descriptions, and correspondence). With regard to the matter of the novelty of the sociology of things in relation to the traditional material culture history, the attempt was made to demonstrate that the two scientific disciplines can work together to their mutual benefit — enriching historians’ interpretation of objects and forcing researchers of the “world of things” to go beyond the present, towards past times.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Jacek Pielas

Taksy mobiliów szlacheckich z krakowskich ksiąg grodzkich z końca XVII i początku XVIII wieku

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest analizie taks mobiliów szlacheckich. Podstawę źródłową stanowi 31 wycen ruchomości szlacheckich z krakowskich ksiąg grodzkich relacji z lat 1685–1710. Dokumenty te przeanalizowano pod względem budowy i zawartości. Podana w taksach wartość ruchomości pozwala na poznanie rzeczywistej, wyrażonej w pieniądzu, wartości określonych ruchomości szlacheckich w badanym okresie, nie tylko tych najcenniejszych, ale też starych i zużytych. Podkreślono potrzebę kontynuowania badań nad tego typu źródłami. W aneksie zamieszczono edycję jednego z omawianych dokumentów — otaksowanie futer, odzieży, srebra i chust po zmarłych małżonkach Chrząstowskich z 1686 r.

Abstract: The article presents the analysis of the valuations of the nobility's movables. The discussion is based on the analysis of 31 written records — valuations of nobles' movables from the records of the Kraków nobility court from the years 1685–1710. These documents were analysed for their structure and content. The value of the objects given in valuation reports enables us to learn the real value, expressed in monetary terms, of certain nobles' movable assets in the discussed period — not only of the most valuable possessions but also of old and worn-out ones. This paper emphasises the need to continue research on sources of this type, while the appendix contains an edition of one of the documents in question — a valuation report concerning furs, clothing, silver, and scarves left by the deceased married couple Chrząstowski made in 1686.

Słowa kluczowe: wartość materialna, ruchomości, szlachta, Małopolska, taksa

Key words: material value, moveable property, nobility, Lesser Poland, valuation report

Publikacji historycznych opisujących szlachecki „świat rzeczy” dawnej Rzeczypospolitej przybywa z każdym rokiem. Oprócz dwóch fundamentalnych prac — autorstwa Andrzeja Pośpiecha i Jarosława Dumanowskiego powstało w ostatnich latach wiele opracowań, artykułów i przyczynków podejmujących zagadnienia związane z materialnymi warunkami życia szlachty, biedą i bogactwem, szlachecką konsumpcją, budowaniem tożsamości społecznej i rywalizacją w obrębie stanu, recepcją nowinek z zagranicy w zakresie świata szlacheckich mobiliów, indywidualnymi zainteresowaniami i mentalnością szlachty lub też konfliktami o podłożu majątkowym¹. Publikacje te powstawały przede wszystkim na podstawie analiz szlacheckich testamentów oraz inwentarzy mienia ruchomego, przede wszystkim inwentarzy pośmiertnych mienia i rejestrów wypraw kobiet wychodzących za mąż. Niejednokrotnie przy tym podkreślano, że w części wspomnianych źródeł sporządzająca je szlachta zaznaczała wartość materialną (pieniężną) poszczególnych rzeczy lub ich kategorii. Z reguły z zapisów w tego rodzaju źródłach trudno jednak wywnioskować, kto i kie-

¹ Pośpiech A. 1992; Dumanowski J. 2006 (tu zgromadzona literatura przedmiotu do 2008 r.). Przegląd dotychczasowych opracowań, zwalniający od ich ponownego przywoływania, zob. m.in.: Pielas J. 2013, s. 104–106; Penkała-Jastrzębska A. 2020, s. 34–40.

dy je oszacował, czy miał do tego odpowiednią wiedzę i umiejętności, a przede wszystkim, na ile podana wartość odpowiadała ówczesnej, rzeczywistej cenie ruchomości². W tej sytuacji źródłem, któremu warto poświęcić baczniejszą uwagę, zwłaszcza w kontekście rozważań o rzeczywistej materialnej wartości szlacheckich ruchomości, są taksy mobiliów. Dotychczas ten rodzaj źródeł w odniesieniu do szlachty nie był przedmiotem dokładniejszej obserwacji³.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja i charakterystyka wspomnianych taks jako źródła do badań kultury materialnej stanu uprzywilejowanego. Zasadniczą uwagę skoncentrowano na kwestiach związanych z genezą powstawania wycen, osobami dokonującymi oszacowania wartości rzeczy, wpisywaniem ich do ksiąg grodzkich, stroną formalną tego typu dokumentów i ich treścią oraz znaczeniem otaksowań. W aneksie do artykułu zamieszczono edycję jednego z najbardziej interesujących spośród odnalezionych dokumentów. Zawiera on wycenę ruchomości z oszacowaniem wartości czterech kategorii mobiliów. Podane do druku otaksowania z 2 grudnia 1686 r. obejmują futra, odzież, srebro i chusty po zmarłych małżonkach Chrzastowskich. W dokumencie tym, prócz dokładnych informacji o wartości i próbie srebra należącego do wspomnianej pary, ciekawe jest — rzadko pojawiające się w źródłach — oszacowanie tzw. chust (obrusów, poszewek, ręczników, koszulek itp.) dokonane przez trudniące się tym mieszczki krakowskie, nie zaś przez reprezentantów cechu miejskiego.

Po przeprowadzeniu analizy różnorodnych zapisów w księgach grodzkich dotyczących szlacheckich ruchomości, pod pojęciem taksy mobiliów rozumiem sporządzone na zamówienie zainteresowanego oszacowanie wartości ruchomości określonej kategorii, wykonane w określonym czasie przez przedstawicieli cechów miejskich lub osoby trudniące się w praktyce szacowaniem przedmiotów i uwierzytelnione podpisami osób przeprowadzających wycenę oraz — w przypadku przedstawicieli cechów — także pieczęcią cechową.

Podstawę źródłową prezentowanych ustaleń stanowią taksy mobiliów znajdujące się w księgach grodzkich krakowskich relacji z lat 1685–1710. Wybór tego okresu podyktowany był obserwacjami dokonanymi podczas wcześniejszych kwerend w tychże księgach, z których wyraźnie wynikało, że im bliżej końca XVII stulecia, tym oszacowania wartości ruchomości szlacheckich pojawiały się częściej. Poza tym, jak wiadomo, przełom obu stuleci był czasem intensywnych przemian materialnych i wzorów społecznej konsumpcji⁴. Odnaleziono w sumie 12 dokumentów będących taksami mobiliów oraz trzy rejestry ruchomości, w których zamieszczono urzędowe wyceny ich wartości. W dokumentach tych znajduje się łącznie 31 taks ruchomości szlacheckich⁵ i to one stanowią podstawę poniższych rozważań. Warto dodać, że w tych samych księgach odnaleziono 107 rejestrów ruchomości, w zdecydowanej większości będących inwentarzami pośmiertnymi mienia. Porównanie liczby rejestrów ruchomości z liczbą dokumentów z wycenami ruchomości, lub nawet z liczbą samych otaksowań wskazuje wyraźnie, że omawiane rejestry zdecydowanie rzadziej wpisywane były przez szlachtę do akt grodzkich. Ponadto we wspomnianych inwentarzach ruchomości tylko w 14 przypadkach (nieco ponad 13% wszystkich inwentarzy z tego okresu) odnotowano mobilia z podaniem ich szacunkowej wartości przez osobę sporządzającą rejestr⁶.

² Dumanowski J. 2006, s. 286–295; Penkała-Jastrzębska A. 2020, s. 39–40.

³ W odniesieniu do mieszczaństwa dla drugiej połowy XVII w. dostrzegano tendencję do pojawiania się szacunku wartości przedmiotów (m.in. Klonder A. 2000, s. 19–20). Szeroko na temat wycen ruchomości mieszczańskich przez rzemieślników i przedstawicieli cechów wypowiedziała się ostatnio Katarzyna Justyniarska-Chojak (Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 57–63).

⁴ Zob.: Pielas J. 2013, s. 112; Kicińska U. 2017, s. 469–470.

⁵ Oprócz 31 oszacowań ruchomości szlacheckich odnaleziono również taksę ruchomości mieszczańskich, dwie wyceny koni oraz jedną wołów, ANKr., CCR, sygn. 786, s. 1945–1953, 2483; sygn. 791, s. 215–216, 1594–1595.

⁶ O zjawisku nieczęsto podawania wartości mobiliów w inwentarzach pośmiertnych, zob. m.in.: Pośpiech A. 1992, s. 39, 46–47; Dumanowski J. 2006, s. 286–287.

Wyodrębnienie taks mobiliów spośród wielkiej liczby różnorodnych zapisów w krakowskich księgach grodzkich serii *relationes* wydaje się z pozoru nietrudne. Kierując się bowiem tytułem zapisów w języku łacińskim, wyróżnionym przez wielkość i pogrubienie, w 11 przypadkach (73%) odnalezione dokumenty z szacunkami dóbr ruchomych zawierały w nagłówku łacińskie słowo *taxa*. Zazwyczaj tytułom tym nadawano w kancelarii urzędu grodzkiego formę w rodzaju: *Oblata taxae rerum morte olim Szonowskiego relictorum*, lub *Oblata taxae rerum post mortem Gnosi Chelmski relictorum*, ale także dodając informację o wpisie rejestru mienia, np. *Oblata registri rerum cum taxa post mortem G. Goluchońskiego, maritum ipsius, conscriptis*⁷. Niekiedy restzake (cztery przypadki) taksy znalazły się w dokumentach o tytułach typowych dla oblat inwentarzy pośmiertnych ruchomości, np. *Oblata registri rerum mobilium morte olim GG. Chrząstowskich derelictorum*⁸. Dopiero na podstawie treści aktu ustalono, że mamy do czynienia z typowym oszacowaniem wartości przedmiotów lub wyceną włączoną w skład rejestru ruchomości.

Podobnie jak w przypadku większości dokumentów wnoszonych do akt grodzkich serii relacji, różny jest okres dzielący datę powstania dokumentu od terminu jego oblaty w księgach. W sześciu przypadkach (40%) był to ten sam dzień wpisu do ksiąg (dwukrotnie), albo następny (w 2 przypadkach) lub kilka dni później (też 2). Zatem zamawiający takse, korzystając z pobytu w Krakowie, starał się tuż po jej uzyskaniu wpisać ją do akt. Trzy otaksowania zarejestrowano w księgach w odstępie od półtora do dwóch miesięcy, dwa — w okresie kilku miesięcy, dwa inne — w terminie ok. jednego roku, zaś jedną — przed upływem dwóch lat. Najpóźniej oblatowaną wyceną było nakazane dekretem sądowym powtórne oszacowanie klejnotów zmarłego Stanisława Witowskiego, kasztelana sandomińskiego, przeprowadzone w końcu marca 1684 r., po ośmiu latach od sporządzenia pierwszej taksy⁹. Dłuższy czas pomiędzy powstaniem wyceny a jej oblatowaniem dowodzi, że w większości przypadków podanie jej do ksiąg wynikało z potrzeby urzędowego potwierdzenia dokumentu, w związku z aktualnymi potrzebami procesowymi. Poświadczona kopia miała bowiem służyć jako środek dowodowy w procesach sądowych w sporach natury prawno-majątkowej. W analogiczny sposób postępowano przy wpisywaniu do ksiąg sądów szlacheckich chociażby intercyz przedślubnych¹⁰.

Osoby przybywające do urzędu grodzkiego przynosiły różne liczby wycen w celu ich oblatowania. W poszczególnych dokumentach wpisanych do akt odnotowano jedną (w 5 dokumentach), dwie (w 5) i trzy taksy (w 4). W związku z tym można sądzić, że zdecydowanie przeważały (w stosunku 2:1) dokumenty z co najmniej dwiema taksami. Potwierdzają to również dwa dokumenty z czterema wycenami. To oszacowania wartości klejnotów, futer, odzieży i siodła wpisane do ksiąg w sierpniu 1704 r. przez jednego z sukcesorów Mikołaja Mozgawy, oraz wspomniane otaksowania wartości futer, odzieży, srebra i chust po zmarłych małżonkach Chrząstowskich z 2 grudnia 1686 r.¹¹ W sytuacji, gdy dysponujemy wycenami kilku kategorii mobiliów jednej osoby lub małżeństwa, można domniemywać, że dla celów spadkowych oszacowano całość lub większość ruchomości spadkodawcy. Warto dodać, że pojedynczymi taksami oblatowanymi w grodzie były wyłącznie oszacowania klejnotów i kruszców, czyli zwykle przedmiotów najcenniejszych w zbiorze ruchomości, podlegających dziedziczeniu¹². To one zazwyczaj dzielone były w procesie spadkobrania w pierwszej kolejności, zatem właściwe określenie ich wartości miało dla sukcesorów podstawowe znaczenie¹³.

⁷ ANKr., CCR, sygn. 781, s. 205–210; sygn. 771, s. 678–685; sygn. 786, s. 2104–2112.

⁸ ANKr., CCR, sygn. 770, s. 1888–1892.

⁹ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 1527–1531.

¹⁰ Lubczyński M. 2001, s. 138.

¹¹ ANKr., CCR, sygn. 790, s. 1851–1860; aneks, dok. nr 1.

¹² M.in. ANKr., CCR, sygn. 778, s. 64–65; sygn. 771, s. 398–399.

¹³ Pielas J. 2013, s. 325–330.

W analizowanych źródłach zdecydowana większość wycen była datowana (27 taks — 87%). W czterech przypadkach nie odnotowano, kiedy ją sporządzono, przy czym dwie z nich nie zostały wykonane przez przedstawicieli cechów (taksy chust i pościeli)¹⁴. Jedynie w takse obejmującej ozdobne siodła przedstawiciele cechu haftarzy nie podali czasu przeprowadzonych czynności¹⁵. W jednym przypadku otaksowanie klejnotów dołączone zostało do datowanego (na ten sam dzień?) oszacowania sporządzonego przez innych złotników z tego samego cechu¹⁶.

Niemal wszystkie analizowane taksy opatrzone zostały podpisami osób, które przeprowadziły oszacowanie. Tylko jeden dokument (z trzema wycenami) — choć niewątpliwie z uwagi na zawartość, sporządzony na podstawie oszacowań dokonanych przez przedstawicieli cechów — nie zawiera podpisów¹⁷.

Dokumenty z wycenami ruchomości spisywane przez członków cechów miejskich, prócz wspomnianego uwierzytelnienia podpisami, były też pieczętowane. Wprawdzie w kilku przypadkach we wpisach do ksiąg indukty brak informacji o pieczęci¹⁸, jednak na ogół przed lub po podpisach zanotowano, że pod dokumentem pieczęć została przyłożona. Świadczą o tym zapisy: *locus sigilli, locus sigilli contuberni pellionum, locus sigilli contuberni sartorum, locus sigilli contuberni plumariorum*. Pieczęcią tą była — jak jasno wynika z kilku wzmianek — pieczęć cechowa.

Wśród 31 odnalezionych taks zdecydowanie przeważają te wykonane na zamówienie szlachty przez przedstawicieli cechu złotników krakowskich, szacujących najcenniejsze mobilia: złoto, srebro i klejnoty (16 taks, nieco ponad 50% wszystkich analizowanych). Prawo cechowe złotników krakowskich pozostawiało taksowanie wartości przedmiotów w wyłącznej gestii starszych cechu. Potwierdzają to podpisy pod wycenami, wskazujące na czynność szacowania przedmiotów dokonaną przez seniorów cechowych (zazwyczaj dwóch, w tym niejednokrotnie przez prymasa)¹⁹. Otaksowania odzieży wykonywane były z reguły przez dwóch starszych krakowskiego cechu krawieckiego (7 taks, 22,6%), w tym prymasa, cechmistrza i pisarza cechowego²⁰. Pięć taks futer (16%) sporządzonych zostało przez starszych krakowskiego cechu kuśnierzy, w tym jedna przez jednego starszego²¹. W dwóch przypadkach oszacowaniu podlegały chusty (chusty, bielizna, pościel), co zawsze wykonywały dwie kobiety²². W jednej niedatowanej takse, przygotowanej zapewne na początku lutego 1700 r., pod wyceną postawiły krzyżyki nieumiejące pisać Regina Kwiatkiewiczowa i Marianna Wójtowiczowa. Jak wynika z treści nagłówka dokumentu, taksowały one w Krakowie różne rzeczy, różnym osobom²³. Jedyny w analizowanej grupie szacunek siodła, a właściwie ozdób na siodłach, przeprowadzony został przez starszego i podstarszego krakowskiego cechu haftarzy²⁴.

¹⁴ ANKr., CCR, sygn. 770, s. 1891–1892; sygn. 786, s. 2110–2111.

¹⁵ ANKr., CCR, sygn. 790, s. 1859–1860.

¹⁶ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 891–895.

¹⁷ ANKr., CCR, sygn. 771, s. 678–685.

¹⁸ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 891–895, 1527–1531; sygn. 770, s. 374–378, 1888–1892.

¹⁹ Według statutu krakowskiego cechu złotniczego „szacunek i próbowanie wyrobów złotniczych należały do zakresu działalności starszych”, Lepszy L. 1898, s. 228. W publikacji tej również o funkcjonowaniu i wyborze starszych cechowych i prymasa, szczególnie na s. 190–192, 222, gdzie także przywołane zostały nazwiska złotników i jubilerów z XVII w. odnotowanych w badanych dokumentach. Tylko w jednym przypadku pod takszą widniejącej podpis jednego starszego, ANKr., CCR, sygn. 791, s. 326.

²⁰ M.in. ANKr., CCR, sygn. 781, s. 208, 374–378. Wyjątkowo jedną z taks odzieży wykonało aż czterech starszych cechu krawieckiego, ANKr., CCR, sygn. 786, s. 2109–2110.

²¹ ANKr., CCR, sygn. 770, s. 1888.

²² ANKr., CCR, sygn. 786, s. 2110–2111; sygn. 770, s. 1891–1892.

²³ ANKr., CCR, sygn. 786, s. 2111.

²⁴ ANKr., CCR, sygn. 790, s. 1859–1860.

Odnośnie do powodów, dla których zamawiano taksy, analizowane źródła i niekiedy towarzyszące im w księgach inne wpisy, niewiele wiadomo²⁵. W zdecydowanej większości z faktu, że w formule oblatacyjnej lub nagłówku dokumentu wyceny wspomina się o rzeczach po zmarłym mężu, żonie i małżonkach, wynika, że zostały one zamówione w związku z mającym nastąpić postępowaniem spadkowym. Najbardziej jest to czytelne w przypadku otaksowania ruchomości po śmierci Samuela Chełmskiego, z 16 maja 1685 r. Było ono podstawą do przeprowadzenia podziału ruchomości przez jego spadkobierczynię, który to akt podziałowy wpisano do ksiąg wraz z taksą²⁶. W nagłówku oszacowania wartości rzeczy po zmarłym Michale Mozgawie (z 6 sierpnia 1704 r.) również jednoznacznie wskazano, że zamawiającymi byli jego siostrzeńcy jako sukcesorzy²⁷. Cele sukcesyjne również legły u podstaw kolejnej wyceny tych samych mobiliów (z 29 marca 1684 r.), nakazanej przez dekret grodzki osiem lat po pierwszej taksie, w sporze między spadkobiercami Stanisława Witowskiego, kasztelana sandomierskiego²⁸.

Na istotną rolę urzędowych oszacowań w procesie dziedziczenia wskazują liczne źródła dokumentujące spadkobrania szlacheckich ruchomości, w tym akty podziału dóbr ziemskich i ruchomych oraz testamenty²⁹. W związku z generalną zasadą równości działów (sched) dóbr ruchomych obejmowanych przez sukcesorów niezbędne było precyzyjne określenie masy spadkowej, aby można było dokonać równego podziału. Należy dodać, że niejednokrotnie po wycenie sukcesorzy decydowali się na zbycie mobiliów i podzielenie uzyskanej gotówki³⁰.

Szacowanie wartości ruchomości było również podyktowane chęcią ich sprzedaży, w celu otrzymania środków pieniężnych. Powody takiego postępowania mogły być różne. I tak, np. Stefan Koryciński, kanclerz wielki koronny, w kodycyli do testamentu spisany 7 grudnia 1657 r. wskazał, biorąc za podstawę wycenę rzeczy srebrnych, by spadkobiercy starali się sprzedać „[...] dzbany wielkie srebrne dwa proby 13tey, wielkie, wierzchem mieyscami złociste, wewnątrz wcale wyzłoczone, z herbami: ważą grzywien 128 i lotów 5, grzywna po złotych 30, uczyni to złot. 3480. Konwie srebrne dwie wielkie proby 13tey, wierzchem mieyscami, wewnątrz cale złociste i z herbami: ważą grzywien 145 lot. 9 1/2, grzywna po zł. 30 uczyni to zł. 4365. A że się to tak nie może sprzedać (lubo na tem trzeba stawać bo to kupi kto znaczny), to gdyby się nie mogło sprzedać tą ceną, tedy pozłotę spędzić [...], a potem samo srebro które jest proby 13tey na dziewiętnaście złotych grzywna wynidzie, i tak nie będzie szkody ani na srebrze ani na złocie”. Pieniądze ze sprzedaży wymienionych ruchomości miały być przeznaczone na odnowienie kościoła Św. Szczepana w Krakowie³¹. Niejednokrotnie o zbyciu rzeczy po ich oszacowaniu decydowała też aktualna, pilna potrzeba. Takie niecodzienne okoliczności potwierdza chociażby informacja w testamencie Zofii Gniewoszowej, starościny radomskiej, z czerwca 1660 r., mówiąca o konieczności sprzedaży przez testatorkę srebra i sześciu guzów rubinowych w czasie ucieczki przed nieprzyjacielem na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego³².

Wyceny zamawiano powszechnie również w celu zastawienia ruchomości. Akty ostatniej woli wielokrotnie wzmiankują o pozostających w zastawie przedmiotach, które miały być potem

²⁵ W dwóch przypadkach nie wiadomo, dlaczego szlachcice zamówili oszacowanie wartości srebra i klejnotów. Natomiast taksa powstała 22 czerwca 1684 r. na zamówienie Jerzego Kosickiego a objęła ruchomości oddane mu wcześniej w depozyt przez małżonków Bonawenturę i Mariannę Kosickich, ANKr., CCR, sygn. 771, s. 398–399; sygn. 778, s. 64–65; sygn. 769, s. 891–895.

²⁶ ANKr., CCR, sygn. 771, s. 678–685.

²⁷ ANKr., CCR, sygn. 790, s. 1851–1860.

²⁸ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 1527–1531.

²⁹ Zob. m.in.: Cui contingit. 2005, s. 56, 158; Pielas J. 2013, s. 326.

³⁰ Pielas J. 2013, s. 323, 326–330.

³¹ Hoszowski K. 1862, s. 105.

³² Cui contingit. 2005, s. 119.

wykupione przez spadkobierców zmarłego³³. Przeprowadzenie wyceny jednego lub kilku cenniejszych wyrobów niejednokrotnie spowodowane było koniecznością oddania ich w zastaw.

Wymienione powyżej, najczęstsze przyczyny zamawiania wycen mobiliów, potwierdzają także analizy przeprowadzone ostatnio przez Katarzynę Justyniarską-Chojak dla środowiska mieszczańskiego. Autorka wykazała, że oprócz spadkobrań, otaksowania zamawiano również ze względu na konieczność zastawienia ruchomości, sprzedaży mobiliów na bieżące wydatki lub też działania tutora w imieniu małoletniego³⁴.

Ile ruchomości jednorazowo szacowano? Szczegółowa statystyka, jak się wydaje, umożliwia odpowiedź w zasadzie tylko na pytanie o poziom zamożności osoby posiadającej wyceniane mobilia, ale też tylko wówczas, gdy mamy pewność (co wszakże rzadkie), że oszacowana została większość cenniejszych rzeczy. Rozpiętość w zakresie liczby rzeczy w taksach jest bowiem znacząca. Zdarzyło się, że otaksowaniu podlegał tylko jeden przedmiot, np. perły kalakuckie wartości 148 tyńfów (dokument z 16 września 1698 r.)³⁵. Niektóre wyceny, zwłaszcza klejnotów i kruszców, dotyczyły kilku ruchomości (np. z 3 lutego 1700 r. i 19 stycznia 1694 r.)³⁶. Jedna z taks objęła cztery futra (16 maja 1685 r.)³⁷. Natomiast otaksowaniu klejnotów, złota i srebra po śmierci Michała Mozgawy (z 6 sierpnia 1704 r.) podległo 35 drogocennych mobiliów³⁸. Jeszcze większą ich liczbę wymieniono w szacunku klejnotów po zmarłych małżonkach Kosickich (z 22 czerwca 1684 r.)³⁹.

Jakkolwiek z powodów oczywistych taksowano zazwyczaj rzeczy cenne lub najcenniejsze, to decydowano się również na zamówienie wyceny ruchomości starych i „przechodzonych”, a więc od dłuższego czasu służących właścicielowi lub będących w złym stanie⁴⁰. Dotyczyło to, co nie dziwi, przede wszystkim odzieży i futer. I tak, np. w wycenie wartości ubrań i futer po śmierci szlachetnego Samuela Kerner (z 22 stycznia 1705 r.), który miał wszakże złoto i klejnoty o łącznej wartości 2042 tyńfów, oszacowano m.in. „Kontusz niebieski wytarty i poplamiony waloru zł 30”, „*Item* futro pod kontuszem granatowe zażywane waloru zł 30, przy tym futrze ogonki sobole zażywane waloru zł 40. *Item* futro słamowe pod kontuszem lisie zażywane, schodzone dobrze, waloru zł 60”⁴¹. Podobnie w taksie ubiorów i futer po urodzonym Stanisławie Szonowskim (z 2 grudnia 1696 r.) znalazł się m.in. „[...] kontusz pomarańczowy sukieny ze sznurkiem jedwabnym, bardzo poblakowany, jest waloru zł 20 i 6”, [...] „Futro pod kontuszem pupkowe, które dobrze zażywane, bramowane ogonkami sobolimi, na całym przodku ogonki i pod kołnierzem lewym do pół przodka, także zażywane dobrze, za które szelągami zł 80. Futro grzbiętowe lisie zażywane, przodki odnowione, w zadzie bardzo stare, za które szelągami zł 40 i 5”⁴². Mikołaj Starczowski, wdowiec po Mariannie, we wrześniu 1698 r. oddał do otaksowania u krakowskich krawców m.in. „Manto kitajkowe popielate, poplamione i zabrukane dużo, waloru zł 10. Manto stare [s]lamowe, listwa kitajkowa cytrynowa, kilka razy przerabiana i podarta, waloru zł 10. Manto całe rąbkowe w paski, podarte, waloru zł 2”⁴³. Otaksowania rzeczy starych, podniszczonych i zużytych miały na celu sprecyzowanie, za jaką cenę można je zbyć i tym samym, ile gotówki można za nie jeszcze uzyskać.

³³ M.in. Cui contingit. 2005, s. 116; Klint P. 2011, s. 84, 206.

³⁴ Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 57–63 (autorka podkreśla także, że niejednokrotnie nie można ustalić, co legło u podstaw zamówienia taksy).

³⁵ ANKr., CCR, sygn. 783, s. 2712.

³⁶ M.in. ANKr., CCR, sygn. 786, s. 2108; sygn. 778, s. 65.

³⁷ ANKr., CCR, sygn. 771, s. 681.

³⁸ ANKr., CCR, sygn. 790, s. 1851–1852.

³⁹ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 891–895.

⁴⁰ Por. m.in. Pośpiech A. 1996, s. 377–379; Głowacka-Penczyńska A. 2013, s. 330–331.

⁴¹ ANKr., CCR, sygn. 791, s. 327–328.

⁴² ANKr., CCR, sygn. 781, s. 208–209.

⁴³ ANKr., CCR, sygn. 783, s. 2713–2714.

Wartość szacowanych ruchomości wyrażano w funkcjonującym wówczas pieniądzu, najczęściej w złotych. We wszystkich taksach odzieży, futer, chust i ozdobnych siedzeń, wartość rzeczy podano wyłącznie w złotych⁴⁴. Znacznie większą różnorodność w tym względzie widać w wycenach klejnotów, złota i srebra. Niejednokrotnie wartość takich przedmiotów określano bowiem w talarach i tynfach, niekiedy od razu podając równowartość we florenach, przy zastosowaniu odpowiedniego przelicznika⁴⁵.

W szacunkach srebra dokładnie określano zarówno wagę kruszcu — w grzywnach i łutach (łotach), jako jednostkach probierczych srebra — jak i próbę metalu. Jednocześnie w większości z nich podawano wartość grzywny kruszcu określonej próby⁴⁶. Przykładem może być wycena wyrobów ze srebra zamówiona przez Bogusława Kazimierza Ulatowskiego z 14 marca 1687 r.: „W tacach czterech próby trzynastej, ważą grzywien siedm, łotów cztery, grzywna po zł 40. Strzemion parę próby jedenastej, ważą grzywien cztery, łotów trzynaście, grzywna po zł 36. Cugle srebrne próby jedenastej, ważą grzywien cztery i łot, grzywna po zł 36. Uździenice dwie próby jedenastej, ważą grzywien dwie, łotów dwa, grzywna po zł 36. Rząd drugi dwoisty w pukle odlewany — zł 350⁴⁷. Dla porównania warto przywołać fragment wyceny naczyń ze srebra po zmarłej Zofii Radoszowskiej z 20 maja 1693 r.: „Naprzód miednica z nalewką auszurską próby trzynastej, waży grzywien ośmińście, pstro złocista, taksa jej grzywna jedna po zł 40 — suma zł 720. Miednica gładka próby trzynastej, ranty złociste, waży grzywien ośm, łotów jedenaście, grzywna po zł 36 — *summa facit* zł 313 [...]”⁴⁸.

Waga złota wyrażana była w czerwonych złotych, przy czym, według wzmianki w taksie z 1685 r., jeden czerwony złoty miał wartość 10 zł⁴⁹. Dwa wyjątki z analizowanych wycen to: „Łańcuszków sześć w grochowe ziarka, ważą czerwonych zł pięć[dziesiąt i pół]dziewięta, jeden czerwony złoty po zł 10. Łańcuszek w grochowe ziarka drobny, odlewany *alias* lity, waży czerwonych złotych półsma — zł 70 i 5⁵⁰ (dokument z 22 czerwca 1684 r.), „Łańcuch w kółka młyńskie złota węgierskiego waży czerwonych złotych pięćdziesiąt dwa, wytracono na smelc, taksa po zł 11 — *summa facit* zł 572. Łańcuszek śklący złota węgierskiego waży czerwonych złotych pięć i pół — zł 60, gr 15. Łańcuszek w grochowe ziarno złota węgierskiego waży czerwonych złotych sześć, po złotych jedenaście — *summa facit* zł 66⁵¹ (z 20 maja 1693 r.).

Podana w taksach wartość mobiliów w zestawieniu z ich opisami, jak się wydaje, nierzadko dokładniejszymi niż zawarte w inwentarzach pośmiertnych ruchomości i innych spisach mienia⁵², pozwala na poznanie rzeczywistej, jednoznacznie wyrażonej w pieniądzu, wartości określonych rodzajów ruchomości szlacheckich w badanym okresie. Możliwości poznawcze w tym względzie chyba najlepiej prezentują dwie takse tych samych ruchomości, zamówione w odstępie 8 lat przez spadkobierców Stanisława Witowskiego, kasztelana sandomierskiego. Po pierwszym oszacowaniu części mobiliów po Witowskim, 28 marca 1676 r. dekretem sądo-

⁴⁴ W dwu taksach futer zaznaczono ich wartość „szelągami w złotych”, ANKr., CCR, sygn. 781, s. 208–209, 377–378.

⁴⁵ M.in. ANKr., CCR, sygn. 769, s. 891–195; sygn. 790, s. 1851–1852; sygn. 791, s. 323–328; sygn. 793, s. 251–252; sygn. 769, s. 891–895.

⁴⁶ M.in. ANKr., CCR, sygn. 770, s. 1888–1892; sygn. 771, s. 398–399, 678–685; sygn. 769, s. 1527–1531; sygn. 777, s. 925–930; sygn. 791, s. 323–328.

⁴⁷ ANKr., CCR, sygn. 771, s. 399.

⁴⁸ ANKr., CCR, sygn. 777, s. 930.

⁴⁹ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 893.

⁵⁰ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 893.

⁵¹ ANKr., CCR, sygn. 777, s. 931; por. też: ANKr., CCR, sygn. 786, s. 2108; sygn. 790, s. 1854–1855; sygn. 778, s. 65.

⁵² Interesujące byłoby porównanie szczegółowości opisów ruchomości zawartych w dokumentach wycen z opisami inwentaryzowanych w innego typu spisach mienia. Naświetlenie tego problemu wymaga odrębnego opracowania.

wym nakazano ponowną takse tych samych przedmiotów srebrnych, którą wykonali złotnicy krakowscy w dniu 29 marca 1684 r.⁵³ Wszystko wskazuje na to, że było to działanie stanowiące następstwo przeprowadzonego 26 października 1682 r. podziału dóbr ziemskich po Witowskim, w którym zapisano: „Rzeczy ruchome, iż jeszcze dotychczas nie są podzielone, tedy się nimi JMM strony obiedwie *aequaliter*, czas na to naznaczywszy, podzielić mają, których to rzeczy podział *in seorsivo registro* ma być spisany”⁵⁴. W obu taksach w zasadzie nie ma różnic w opisie przedmiotów, dostrzegalna jest natomiast w wartości grzywny srebra określonej próby — w drugiej taksie z reguły ma ona wyższą wartość⁵⁵.

* * *

Jakie zatem znaczenie, w świetle zaprezentowanych ustaleń, w badaniach kultury materialnej szlachty doby nowożytnej należy przypisać otaksowaniom mobiliów? Z pewnością urzędowe oszacowania wartości ruchomości mają walor wysokiej wiarygodności w kontekście określania realnej, materialnej (pieniężnej) wartości przedmiotów stanowiących szlachecki „świat rzeczy”. Nie dostrzega się bowiem w zasadzie żadnych przesłanek, by sądzić, że rzeczoznawcy, będący w większości wpływowymi członkami cechów miejskich, mogli nierzetelnie określać wartość mobiliów. Zwłaszcza, że pobierali z tego tytułu opłaty, istotny składnik funkcjonowania ich korporacji.

W związku z powyższym można przyjąć, że taksy to wiarygodny przekaz o rzeczywistej wartości szacowanych przedmiotów. Datyienne przeprowadzenia wyceny, podane zazwyczaj w analizowanych dokumentach, pozwalają ustalić, jaką wartość miały odnotowane wyroby w ściśle określonym czasie. Co więcej, oprócz wartości mobiliów wykonanych z metali szlachetnych, zawierają również dane o wadze kruszcu, a w przypadku srebra — o obowiązującej wówczas wartości konkretnej jego próby. To niewątpliwie istotne informacje, szczególnie dla badaczy dawnego złotnictwa i jubilerstwa⁵⁶. Rzadziej, ale jednak, zachowane są też wyceny rzeczy starych, co pozwala zorientować się, jaką cenę można było uzyskać w dużym mieście za zużytą odzież szlachecką. W tej sytuacji wykazy sporządzone na podstawie wycen konkretnego rodzaju mobiliów umożliwić mogą poznanie rozpiętości wartości określonych ruchomości oraz przedmiotów tej samej kategorii w różnych latach.

Przekaz urzędowych otaksowań ruchomości zdecydowanie zatem przewyższa wiarygodnością informacje z innego rodzaju źródeł w kwestii ustalania rzeczywistej wartości rzeczy ruchomych. Z pewnością pod tym względem nie mogą się im równać akty ostatniej woli, w których testatorzy niekiedy podawali szacunkową wartość części mobiliów. Nasuwa się zatem pytanie, na jakiej podstawie to czynili? Niekiedy testatorzy przypominali sobie sumę (ale czy dokładną?), którą wydali na zakup, lub za którą zastawili konkretną ruchomość. Śladem tego są stwierdzenia w rodzaju: „mam wstęgę diamentową i pierścień diamentowy swój ślubny w zastawie. [...] Za samą wstęgę dałam była zł 600, za pierścień dał był ociec mój 1000 zł”⁵⁷ (dokument z 12 czerwca 1660 r.). Nie wiadomo przy tym, kiedy wspomniane transakcje kupna lub zastawu zostały przeprowadzone. Oczywiście należy tu wziąć pod uwagę kwestię zawodności pamięci ludzkiej, w dużej mierze będącej wypadkową odległości czasowej od konkretnego wydarzenia i znaczenia przypisywanego przez określone osoby sprawom materialnym. Jak wskazują na to rozmaite, wcale nierzadkie przykłady, sporządzający akty *ultimaevoluntatis* podawali także wartość mobiliów w przybliżeniu. Podobne sytuacje obserwujemy analizując

⁵³ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 1527–1531.

⁵⁴ Źródła i materiały. 2014, s. 144.

⁵⁵ ANKr., CCR, sygn. 769, s. 1528, 1530–1531.

⁵⁶ Zob. ostatnio: Letkiewicz E. 2011.

⁵⁷ Cui contingit. 2005, s. 116.

treści zawarte w pośmiertnych inwentarzach rzeczy⁵⁸. W niektórych testamentach i inwentarzach spisanych *post mortem* zamieszczane są bowiem wzmianki o dokonanych wcześniej otaksowaniach przedmiotów. Ponadto, czasami niemal za pewnik można przyjąć, że przy spisywaniu testamentu lub rejestru ruchomości korzystano bezpośrednio z dokumentu zawierającego wycenę mobiliów⁵⁹. Wiadomo również, że przy sporządzaniu tzw. opisania sched albo aktu *divisionis bonorum mobiliów*, powszechnie posługiwano się właśnie zamówionymi uprzednio wycenami ruchomości spadkodawcy⁶⁰.

W tej sytuacji, biorąc pod uwagę wysoki stopień wiarygodności analizowanego rodzaju źródeł, oraz fakt, że wielokrotnie były one podstawą dla tworzenia dokumentów innego typu, obrazujących kulturę materialną szlachty doby nowożytnej, z pewnością warto kontynuować poszukiwania archiwalne w celu zgromadzenia znacznie większego zbioru taks niż wykorzystany w niniejszym artykule oraz przeprowadzenia wszechstronnej i wielowątkowej ich analizy.

ANEKS

Dokument nr 1: Taksy ruchomości po zmarłych urodzonych małżonkach Chrzęstowskich z 2 grudnia 1686 r.

Do oblaty wniósł 3 XII 1686 r. *honestus* Paweł Skalski, ANKr., CCR, sygn. 770, s. 1888–1892.

Źródło zostało wydane stosownie do wskazówek instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych, zob.: Lepscy K. 1953.

[s. 1888] Taksa rzeczy pozostałych po JMPP Chrzęstowskich roku Pańskiego 1686, dnia 2 miesiąca grudnia.

Taksa futer. Popielice opuszone ogonkami, z wykładami i kołnierz. Naprzód same popielice zł 10. Ogonki [s. 1889] co na wykładach na kołnierzu i na łapciach zł 15. Czapka sobola aksamitna zł 40. *Ite[m]* rękaw sobolczykowy farbowany zł 6. *Ite[m]* pupki wytarte spod kabata czarnego zł 6. Brzuszki spod płaszczyka przetarte i z kołnierzem zł 6. Suma 80 i 3. Jan Rychlicki, na ten czas starszy.

Taksa sukien, tak białogłowskich jako i męskich. Suknia tabinu francuskiego obłóczysta z kabatem z koronkami zł 100. Suknia atłasowa zielona z koronkami marcypanowemi i kabat zł 100. Spódnica kitajkowa w paski styrana i z kabatem zł 8. Westa kitajkowa pomarańczowa nadchodzona zł 6. Kabat czarny aksamitny z guzikami srebrnymi robotą szmuklerską zł 18. Westa burkatelowa ze złotym kwiatkiem z koronką srebrną zł 24. Suknia czarna tabinku francuskiego z kabatem styranym zł 5. Płaszczyk półłamowy z starego przerabiany z koroneczką małą marcypanową zł 12. Sznurówka atłasowa kaczorowa ze złotym galonkiem zł 8. Zarekawki atłasowe karmazynowe styrane zł 1, gr 15. Koldra atłasowa papuzia z frandzelką, nadtyrana, [s. 1890] zł 18. Do niej płotek adamaszkowy z koronką malušką zł 12. Kontusz niebieski tercynellowy z pętlizkami szmuklerską robotą złotymi, nadbrukany, zł 30. Kontusz tabinku francuskiego pomarańczowy z pętlizkami srebrnymi szmuklerską robotą, pobrukany, zł 20. Jupka półłamowa niebieska nadtyrana zł 10. Żupan pomarańczowy atłasowy zł 30. Suma zł 400 i 2, gr 15. Andrzej Koczewicz, cechmagister cechu krawieckiego krakowskiego, Andrzej Kędziński, starsi cechu krawieckiego krakowskiego.

Taksa srebra *ad insta[nti]am G[e]n[er]osi Stephani Czerny facta in anno Domini 1686, die secunda Decembris [2 XII]*. My niżej podpisani starsi szacowaliśmy i ważyli. Garnuszek gładki próby ósmej, waży grzywnę, łotów półtrzecia, *facit* — grzywnę rachują po złotych

⁵⁸ Pielas J. 2021 (w druku).

⁵⁹ Pielas J. 2021 (w druku).

⁶⁰ Pielas J. 2013, s. 324–331.

24 — zł 26. Łyżek pięć próby jedenastej, w których grzywna i lotów dwa, grzywnę rachują po zł 32 — *facit* 36. Czareczka mała wewnątrz złocista, waży lotów dwa — zł 4. Srebro od wachlarza — zł 4. Srebro od książek — zł 4. Kanaczek [s. 1891] rubinowy, w którym sztuczek jest *numero* czterdzieści i jedna — zł 150 i 5. Nożyk z widelkami i nożenki pojedynkowe — zł 6. Srebro na szabli szacowane — zł 52. Pierścień z mięższym diamentem, szmelc koło niego — zł 40. Drugi pierścień diamentowy z białym szmelcem — zł 36. Zaus[z]niczki po jednym diamentu i po perle niemałej, do uszu są dwoje — zł 26. Wężyki dwa złote szmelcowane — zł 12. Dwie sznurze pereł kałakuckich, które ważą dwa łoty bez ćwierci — zł 160. Trzy sznurki mniejszych pereł — zł 40 i 5. Pacierze koralowe, ważą lotów pięć bez metala — zł 20. *Summa facit* zł 620 i 6. Jakub Gielteus, starszy złotnik krakowski. Błażej Hadlikowicz, na ten czas starszy.

Taksa chust. Obrusów dwa — zł 9. Poszwa rąbkowa lepsza z forbotkami — zł 15. Poszwa z płótna śląskiego dobra — zł 10. Poszwy trzy — zł 11. Poszewki trzy rąbkowe i z płotkiem — zł 14. Poszewki trzy cienkie rąbkowe z płotkiem — zł 13. [s. 1892] Poszewki trzy sztuczkowego płótna z płotkiem — zł 10. Poszewki trzy rąbkowe i płotek — zł 11. Poszewki trzy sztuczkowego płótna z płotkiem — zł 10. Poszewki trzy prosteo płótna z płotkiem — zł 4. Poszeweczki cztery — zł 1, gr 10. Botuch i prześcieradło — zł 3. Poszeweczki trzy rąbkowe — zł 2. Ręcznik jeden, serwet jedynaście — zł 2, gr 18. Gzła dwie a trzecie złe — zł 8. Koszulek sześć złych a siódma dobra, za które *facit* zł 6. Fartuszków pięć — zł 6. Koszula bawelnicowa turecka — zł 5. Rękawy do gzła naszywane jedwabiem i srebrem — zł 10. Pólek sześć na poszewki, złotem szyte — zł 40. Tuwalnia jedwabiem zielonym i złotem przesywana — zł 18. Płotek jedwabiem zielonym i złotem przesywany — zł 15. Tuwalnia białym szyciem a gotuwalnia czarnym — zł 8. Zofia Kneblowa. Jadwiga Wiśniowczykowa.

Adres Autora:

dr hab. Jacek Pielas, prof. UJK

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ul. Świętokrzyska 15

25-406 Kielce

jpielas@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7165-8905>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

ANKr. [Archiwum Narodowe w Krakowie], CCR [Castrensia Cracoviensia Relationes], sygn. 769, 770, 771, 777, 778, 781, 783, 786, 790, 791, 793.

Źródła i opracowania publikowane

Cui contingit. 2005. *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomińskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa.

Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.

Głowacka-Penczyńska Anetta. 2013. Rzeczy „stare” i „cenne” w testamentach i inwentarzach mieszczańskich małych miast Wielkopolski w XVII w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXI, nr 2, s. 327–338.

Hoszowski Konstanty. 1862. *O znakomitych zasługach w kraju rodziny Korycińskich*, Kraków.

Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2020. *Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku)*, Kielce.

- Kicińska Urszula. 2017. *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, nr 4, s. 461–470.
- Klint Paweł. 2011. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, Wrocław.
- Klonder Andrzej. 2000. „*Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego*”. *Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa.
- Lepszy Kazimierz. 1953. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, Wrocław.
- Lepszy Leonard. 1898. *Cech złotniczy w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. 1, s. 135–268.
- Letkiewicz Ewa. 2011. *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce*, Lublin.
- Lubczyński Mariusz. 2001. *Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich w latach 1680–1730*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa, s. 137–156.
- Penkała-Jastrzębska Anna. 2020. *Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXXVII, nr 1, s. 34–40, <http://dx.doi.org/10.12775/KH.2020.127.1.02>.
- Pielas Jacek. 2013. *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce.
- Pielas Jacek. 2021. *Wartość materialna mobiliów szlacheckich w XVII–XVIII w — uwagi wstępne i perspektywy badawcze (na podstawie źródeł dokumentujących spadkobrania ruchomości z drugiej połowy XVII i początków XVIII w. z terenu Małopolski)*, w druku.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Pośpiech Andrzej. 1996. *Rzeczy stare w pośmiertnych szlacheckich inwentarzach ruchomości z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIV, nr 4, s. 377–385.
- Źródła i materiały. 2014. *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 3: *Akty podziałów dóbr ziemskich szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, wstęp i oprac. J. Pielas, Kielce.

Valuations of noblemen's movables from the Kraków nobility court records from the end of the 17th and the beginning of the 18th century

This article discusses the analysis of very specific sources — valuations of the nobility's movable property — and attempts to construct a definition of a “valuation of movables” as a separate type of document. Following the analysis of different types of sources concerning the material culture of the nobility, it was established that valuations of movables are assessments of the value of movables of a certain category commissioned by an interested party, made by representatives of town guilds or people practically involved in the valuation of objects, prepared at a certain time and certified with the signatures of those making the valuation, and — in the case of valuers being guild representatives — also with the guild seal.

The study is based on 31 valuations of the nobility's movables identified as a result of a survey of the records of the Kraków nobility court for the years 1685–1710. The documents have been analysed in terms of their structure and content. Attention was paid to a number of issues associated with these documents, such as the categories of valued movables, the circumstances in which valuations were made, including the valuers themselves, as well as the reasons why the nobility decided to commission valuation of various objects.

It was emphasised that the value of the movables listed in the valuation reports allows us to learn the real value, unambiguously expressed in monetary terms, of certain types of the no-

bility's moveable assets in the analysed period — both the most valuable items as well as old and worn-out objects. In the paper, the Author emphasises the need to continue research on this type of sources.

The appendix contains an edition of one of the more interesting valuation reports discovered during the survey — a valuation of furs, clothing, silver, and scarves left by the deceased married couple Chrzęstowski from 1686.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Ewa Barylewska-Szymańska

Bursztynowy „skarb” wdowy Christiny Dentler. Przyczynek do historii gdańskiej kultury materialnej w drugiej połowie XVIII wieku

Abstrakt: Zachowane do dziś przedmioty, które zostały wykonane z bursztynu w Gdańsku w drugiej połowie XVIII w., są nieliczne. Niewiele też wiadomo na temat bursztynników w tym czasie i ich sytuacji materialnej. Dlatego też cenne są informacje archiwalne na temat dobytku i bursztynowych wyrobów należących do wdowy po mistrzu bursztynniku, Johannie Ernście Dentlerze, na podstawie inwentarza z 1777 r. Dane te, uzupełnione o wiadomości na temat innych „rzeczy bursztynowych” znajdujących się w gdańskich domach, ukazują zainteresowanie ówczesnych mieszkańców miasta takimi wytworami. Okazały sprzęt, jak gabinety, szkatuły i ramy luster, nabywali przede wszystkim koneserzy. Natomiast drobne wyroby: szachy, kasetki, szczotki do ubrań z bursztynowymi oprawami, gałki lasek, przybory do pisania, częściej trafiały do domów przeciętnych gdańszczyzan.

Abstract: Surviving objects made of amber in Gdańsk in the second half of the 18th century are scarce. Little is also known about the amber craftsmen of that time and their financial situation. That is why the archival information on the possessions and amber products belonging to the widow of the master amber craftsman, Johann Ernst Dentler, based on the inventory from 1777, is so valuable. This data, supplemented with the information on other “amber items” found in town houses in Gdańsk, shows the interest of the town’s inhabitants at that time in such products. Magnificent objects such as cabinets, caskets, and mirror frames were purchased mainly by connoisseurs, while small objects such as chess sets, boxes, clothes brushes with amber hafts, knobs for walking sticks, and writing instruments more often found their way to the houses of average Gdańsk residents.

Słowa kluczowe: Gdańsk, bursztynnictwo, XVIII w., wyroby bursztynowe, inwentarz mienia domowego

Key words: Gdańsk, amber industry, 18th century, amber products, household goods inventory

Podczas odbywającej się w Gdańsku 12 sierpnia 1777 r. licytacji sprzedano luksusowe bursztynowe przedmioty, wśród nich „kantorek”¹, dwa lustra w ramach oraz krucyfiks². Licytator Samuel Gottlieb Fischer uzyskał: za „kantorek” 740 fl., za lustra 122 fl., a za krucyfiks 51 fl. Kilka dni wcześniej, 8 sierpnia, podczas innej aukcji mienia domowego oferowano m.in. kilka bursztynowych przedmiotów. Były to szachy, kałamarz, liczydło, szczotka do czyszczenia ubrań z obudową wykonaną z bursztynu, trzy obudowy do szczotek, łańcuszek do zegarka

¹ Użyta została nazwa *Schreib-Comtoir*, która oznacza sprzęt służący do pisania, z blatem w górnej części i z szafką lub szufladami w dolnej części (zob.: Grzeluk I. 1998, s. 16), ale jak wynika z opisu tego konkretnego przedmiotu w źródłach archiwalnych, nie był on wyposażony w blat do pisania.

² APG, AUPB, 300, 1/154, s. 667. Informacja o mającej się odbyć aukcji zamieszczona została na łamach gazety ogłoszeniowej w dniu 9 sierpnia 1777 r., WDA. 1777, nr 32, s. 377.

kieszonkowego i cztery kasetki. Wszystkie przedmioty sprzedano łącznie za kwotę 85 florenów i 19 gr. Najwięcej uzyskano za szachy — 34 fl. 15 gr., kałamarz udało się zbyć za 12 fl. 24 gr., zaś szczerbę do ubrań za 7 fl. Natomiast niskie kwoty, między 3 a 4 fl., osiągnięto za kasetki³.

W trakcie tych licytacji zbywano przedmioty należące do wdowy Christiny Dentler (nazwisko zapisywano również Dendler), z domu Lundt, wdowy po bursztywniku Johannie Ernście. Zmarła ona bezpotomnie 15 kwietnia 1777 r. Dobytek nieposiadającej spadkobierców wdowy podlegał gestii tzw. Urzędu Kaduków (*Kadukamt*). W 1660 r. Rada Miasta odkupiła od królów polskich dzierżawione wcześniej prawo do przejmowania bezdziedzicznych majątków. Pieniądze uzyskiwane z tytułu kaduków zasilają dochody miasta, dlatego procedury były ze starannością przestrzegane. Zależnie od tempa postępowania niekiedy już po kilku dniach dobytek sprzedawano publicznie⁴. W przypadku majątku Christiny Dentler do licytacji doszło w sierpniu, czyli ok. 4 miesiące po jej śmierci.

Informacji na temat małżonków Dentler jest niewiele. Działalność mistrza J.E. Dentlera odnotowano od ok. roku 1750⁵. Został on przyjęty do prawa miejskiego 31 lipca 1750 r., stając się gdańskim obywatelem. W księdze zapisano, że urodził się w Gdańsku i aby móc wykonywać zawód bursztywnika wpłacił 100 fl., czyli taką kwotę, jaką zazwyczaj płacili rzemieślnicy⁶.

W tym i późniejszym okresie w Gdańsku działało kilku bursztywników o tym samym nazwisku⁷. Na temat pokrewieństwa między nimi brak danych. W 1770 r. wdowa Dentler mieszkała sama przy ulicy Szerokiej, na Głównym Mieście⁸. W pośmiertnym inwentarzu nie wspomniano o należących do niej nieruchomościach, odnotowano natomiast zaległości z tytułu czynszu⁹.

Przyjmuje się, że w drugiej połowie XVIII w. najświetniejszy okres gdańskiej sztuki bursztywniczej, który przypadł na wiek XVII i początek XVIII stulecia, dobiegał już końca¹⁰. Jednak liczba warsztatów działających w mieście wciąż była znaczna, a jeszcze w latach 1711–1790 gdańskie obywatelstwo uzyskało 82 bursztywników¹¹.

Dzieła gdańskich mistrzów, poza wyjątkowymi przypadkami, nie były sygnowane. Jedynie analiza cech stylistycznych umożliwiła przypisanie zachowanych przedmiotów określonemu rzemieślnikowi. Nazwiska Dentlera nie powiązano, jak dotąd, z żadnym konkretnym obiektem.

Zapisów o wyrobach wykonanych z bursztynu, znajdujących się w domach gdańskich w drugiej połowie XVIII w., jest niewiele i odnoszą się do rzeczy używanych, wystawianych na licytacjach mienia¹². Nie można zatem określić dokładnej daty ich powstania. Na początku

³ APG, AUPB, 300, 1/154, s. 659–660. Anons prasowy o licytacji mienia wdowy, w tym wspomnianych wyrobów bursztywnych, zamieszczony został 2 sierpnia 1777 r., WDA. 1777, nr 32, s. 363. Ceny podawane były nie w pieniądzu obiegowym, lecz obrachunkowym, na który przeliczano różne, znajdujące się w obiegu monety — na 1 floren składało się 30 gr.

⁴ Kizik E. 2004, s. 6, 8–10.

⁵ Chodyński A.R. 1981, s. 204 (autor imiona podaje w polskiej wersji językowej).

⁶ CCG. 2019, t. 3, s. 58: *von Dantzig geb[ürtig], auf einen Bornsteindreher, 100 fl[.]*. Ta sama adnotacja powtórzona została w księdze indeksowej, CCG. 2019, t. 7, s. 53. Na temat opłat za nabycie prawa miejskiego zob.: Kaczor D. 2019, s. XIX. Mistrz o tym nazwisku nie został odnotowany wśród pochowanych w krypcach kaplic cechu bursztywników kościołów św. Jana na Głównym Mieście i św. Bartłomieja na Starym Mieście. Akta użyte zostały przez M. Glińskiego do przygotowania spisu bursztywników, Gliński M. 2016, Spis.

⁷ Chodyński A.R. 1981, s. 204; Gliński M. 2016, Spis.

⁸ W spisie nie wymieniono służącej lub innych mieszkańców domu, Łączyńska E. 2011, s. 203.

⁹ APG, AUPB, 300, 1/154, s. 664.

¹⁰ Zob. np. Mierzwińska E. 1989, s. 25–26. Z uwagi na charakter artykułu zrezygnowałam z przytaczania obszernej literatury dotyczącej nowożytnych wyrobów bursztywnych.

¹¹ Trzoska J. 1993, s. 451.

¹² Na początku XVIII stulecia w domu patrycjuszki Magdaleny Szumanowej było kilka bursztywnych przedmiotów — przede wszystkim dewocjonalia oraz sprzęty domowe, np. lustro oprawne w bursztynową ramę (zob.: Gdański inwentarz. 1984, s. 42, 44, 53, 68, 71–72). Natomiast w domach „zwykłych” mieszkańców Gdańska

Ryc. 1. Kabinet bursztynowy wykonany przez Johanna Geорга Zernecka z 1724 r., Gdańsk (ze zbiorów Muzeum Gdańska, oddział Muzeum Bursztynu, nr inw. MHMG/B/209)

Fig. 1. Amber cabinet made by Johann Georg Zerneck in 1724, Gdańsk (from the collection of the Museum of Gdańsk, Museum of Amber branch, inv. No. MHMG/B/209)

1777 r., pośród licytowanych „rzeczy domowych”, w dziale „curiosa” wymieniono m.in. bursztynowy „kabinecik” oraz wyrzeźbione w jednej bryle bursztynu przedstawienie „Ostatniej Wieczery”¹³. Natomiast w 1790 r. przy Długim Targu sprzedawano „bursztynowy czysto wykonany kabinet”¹⁴ (ryc. 1).

w XVII stuleciu wyrobów z bursztynu nie odnotowano. W analizowanych przez Andrzeja Klondera dobytках siedemnastowiecznych gdańszczyzn bursztynowe wyroby nie występowały (zob.: Klonder A. 1997; Klonder A. 2000), bądź wymieniane były sporadycznie. Maria Bogucka wspomniała o ustawionych na półce „ołtarzykach i krucyfikach” znajdujących się w dwóch domach oraz o „parze nożyc bursztynowych” używanych w innym gospodarstwie domowym, zapewne wykonanych z użyciem elementów z bursztynu (Bogucka M. 1973, s. 73, przyp. 132).

¹³ WDA. 1777, nr 8, s. 91.

¹⁴ WDA. 1790, nr 32, s. 546.

W tym kontekście warto przytoczyć opis kabinetu¹⁵ wykonanego nieco wcześniej, w 1743 r. Powstał on na zamówienie w warsztacie Samuela Thörnera i wkrótce miał zostać wysłany do nieznanego zleceniodawcy. Na początku roku mistrz dał anon, w którym zachęcał do wizyty w swoim warsztacie i podziwiania dzieła, nad którym pracował ponad półtora roku¹⁶. Szczegółowy opis pozwala wyobrazić sobie, jak ów sprzęt wyglądał. Z boku i z przodu konstrukcja drewniana wyłożona była „artystycznie opracowanym bursztynem o grubości talara”. Ścianka frontowa dekorowana była grawerowanymi przedstawieniami figuralnymi wykonanymi w bardzo jasnym bursztynie. Niuanse kolorystyczne, uzyskane poprzez kunsztowne zestawienie różnobarwnych bursztynów, stanowiły o wyjątkowym artyzmie kabinetu. Użyto bowiem nie tylko bursztynów w typowych barwach, ale także zielonych, niebieskich i czerwonych. W części środkowej umieszczone były „lustrzane drzwi”, a po ich otwarciu ukazywały się przedstawienia krajobrazów oraz opracowane rzeźbiarsko wyobrażenia głów ludzkich i zwierzęcych. Również w tej partii mebla zastosowano surowiec odpowiednio dobrany pod względem kolorystycznym; użyto bowiem bursztynu żółto-białego i zielonkawego. Kabinet (bez zwieńczenia i nóg) mierzył 144 cm wysokości, 72 cm szerokości i miał nieznacznie powyżej 43 cm głębokości¹⁷. Duże wymiary mebli uzyskiwano dzięki zastosowaniu konstrukcji drewnianej, do której przyklejano bursztynowe płytki¹⁸. Kabinet ten, dzieło S. Thörnera, wyceniono na 5000 fl.¹⁹, tj. na kwotę, za jaką można było nabyć w tym czasie zabudowaną posesję w Gdańsku, nawet na Głównym Mieście²⁰.

W gdańskich domach w drugiej połowie XVIII stulecia lustra w bursztynowych ramach rzadko były w użyciu. Kilka przykładów takich wyrobów znanych jest z anonów prasowych, zachęcających do udziału w licytacjach. Zazwyczaj oferowano parę zwierciadeł²¹. Przy ulicy Rzeźnickiej (*Fleischergasse*) w połowie lat pięćdziesiątych XVIII w. sprzedawano sześć luster w bursztynowej oprawie, z których cztery określono jako „duże”²². Z kolei kilka lat później (w 1760 r.) na Starym Mieście, przy ulicy Katarzynki (*St. Katharinen-Kirchhof*), wystawiono na sprzedaż dwie duże ramy „rzadkiej roboty”, mające nieco ponad 167 cm wysokości i 95,5 cm szerokości. Do wykonania ram zastosowano „przejrzyste oraz barwne, bardzo czyste” bursztyny, zaś lustra zwieńczone były koroną „wykonaną kunsztownie z pięknych” okazów bursztynu²³.

¹⁵ Kabinet — nazwa używana w meblarstwie (zob.: Grzeluk I. 1998, s. 14), a także w bursztynnictwie w stosunku do wyrobów mających formę szafek, zazwyczaj w dolnej części z szufladą lub szufladami, w górnej zamykanych drzwiczkami, wewnątrz z szufladami lub skrytkami, o dekoracyjnym zwieńczeniu.

¹⁶ W ogłoszeniu mistrz Thörner określony został jako *Kunst-Meister in Börnstein-Arbeit* (WDE. 1743, 10. Woche, b. pag.). Pochodzący z Elbląga S. Thörner (Törner, Terner) osiadł w Gdańsku w 1725 r. i działał tu do 1752 r. (zob.: Chodyński A.R. 1981, s. 213).

¹⁷ Wymiary podane w łokciach przeliczono na podstawie: Biernat C. 1962, s. 65. Dla porównania można wspomnieć, że kabinet J.G. Zernebacha z 1724 r. (w zbiorach Muzeum Bursztynu w Gdańsku) ma wysokość 42 cm, szerokość 31 cm i głębokość 19 cm, natomiast kabinet z drezdeńskiego *Grünes Gewölbe* z ok. 1740–1742 r. wysokość 59 cm, szerokość 41 cm, zaś głębokość 26 cm, zob.: Kappel J. 2005, s. 106–107.

¹⁸ Konstrukcję drewnianą stosowano od ok. połowy XVII w., Mierzwińska E. 1997, 147.

¹⁹ Informacje na temat cen gdańskich wyrobów dotyczą przede wszystkim XVII i początku XVIII w., zob.: Mierzwińska E. 1997, s. 147, 151.

²⁰ Np. dom przy ul. Mariackiej (*Frauengasse*) w 1761 r. wyceniono na 5000 fl., w 1774 r. dom przy ul. Kramarskiej (*Krämergasse*) oszacowano na 5210 fl., zaś w 1776 r. dom przy *Schnüffelmarkt* (obecnie nie istniejący, włączony w ciąg ulic Piwnej i Chlebnickiej) na 5280 fl. Zazwyczaj ceny posesji na tym terenie były jednak znacznie wyższe. Na temat wycen nieruchomości w drugiej połowie XVIII w., zob.: Kizik E. 2015, s. 94–139; Barylewska-Szymańska E. 2015a, s. 60–62.

²¹ WDA. 1776, nr 9, s. 96. Na temat ram luster z drugiej połowy XVII w., zob.: Chodyński A.R. 1994, s. 54–55.

²² GDA. 1755, 32. Woche, s. 154.

²³ WDA. 1760, nr 8, s. 33–34.

Ryc. 2. Szkatułka bursztynowa z przełomu XVII i XVIII w., Gdańsk:
 a — zamknięta, widok z przodu; b — otwarta, widok z boku
 (ze zbiorów Muzeum Gdańska, oddział Muzeum Bursztynu, nr inw. MHMG/B/446)

Fig. 2. Amber box from the turn of 17th/18th c., Gdansk:
 a — closed, front view; b — open, side view (from the collection of the Museum of Gdańsk,
 Museum of Amber branch, inv. No. MHMG/B/446)

W omawianym czasie w domach mieszkańców Gdańska częściej znajdowały się mniejsze wyroby bursztynowe, np. kasetki (ryc. 2). Wśród sprzętów w domu kupca Daniela Meissnera w 1766 r. były dwie kasetki, z których jedną opisano jako „kunsztowną”²⁴. Natomiast w końcu lat osiemdziesiątych XVIII stulecia Johann Nathanael Düsterwaldt także miał bursztynową

²⁴ APG, AUPB, 300, 1/227, s. 2.

kasetkę, ale całkowicie uszkodzoną²⁵. W zasobnym domostwie pastora w kościele św. Jana, Nathanaela Friedricha Kautza, w 1775 r. zarejestrowano tylko jeden przedmiot wykonany z użyciem tego surowca — srebrną łopatkę do tortu z bursztynowym trzonkiem. Odnotowana została w zespole sreber „gdańskiej próby”. Można zatem mieć niemal pewność, że wykonano ją w Gdańsku²⁶. Natomiast w innym, dostatnio wyposażonym gdańskim domu, pochodzącego ze Szwecji Bernharda Alma, odnotowano dwa przedmioty z jantaru — kompas oraz szczotkę do czyszczenia ubrań z bursztynową oprawą. Alm — kolekcjoner naturalistów i minerałów, a także właściciel pokaźnego zbioru książek, umieścił kompas w bibliotece, pośród okazów przyrodniczych²⁷.

W codziennym użyciu gdańszczan były przede wszystkim przedmioty nieduże, jak chociażby breloki z bursztynu²⁸, łańcuszki do zegarków, sznury toczonych bursztynów²⁹ lub zrobione z tego materiału główki lasek³⁰.

Jak na tym tle prezentowały się wyroby bursztynowe należące do wdowy Dentler? Można założyć, że wszystkie wykonał jej mąż, powstały zatem po połowie XVIII w. Spis mienia domowego wdowy sporządzony został już w dzień po jej śmierci, 16 kwietnia, co było wówczas powszechną praktyką. Spisujący dobytek wyodrębnił kategorię „rzeczy bursztynowe”, a to przypadek zupełnie odosobniony i jednostkowy. Porównując rachunki z przeprowadzonych potem licytacji mienia Christiny i wspomniany inwentarz, można stwierdzić, że wyrobów bursztynowych w domu wdowy było o kilka więcej niż sprzedanych podczas aukcji.

Najokazalszy był wspomniany już „kantorek”, który opisano zarówno w inwentarzu, anonsie prasowym, jak i nieco dokładniej w rachunku z aukcji. Zestawienie tych źródeł pozwala na częściowe zrekonstruowanie wyglądu obiektu³¹. Cały pokrywała „czysto wykonana” okładzina z bursztynowych płytek „wedle najlepszego smaku”. Mebel mierzył ok. 115 cm wysokości i 58 cm szerokości. W dolnej części umieszczona była „komoda z czterema małymi i jedną dużą szufladą”. Uchwyty i szyldy zamków zrobiono ze srebrnej, cyzelowanej i być może grawerowanej blachy, jak to bywało w tego rodzaju sprzętach wykonywanych wcześniej. W górnej części znajdowała się zamykana szafka z dwójgiem bursztynowych, „lustrzanych drzwi”. Zazwyczaj lustra umieszczano na wewnętrznej stronie, być może tak było również w tym przypadku³². Wnętrze ukazane było w perspektywie „wraz z bursztynowym świecznikiem wiszącym (tzw. koroną)”. Było też „pięć bursztynowych waz”, być może wieńczących obiekt. Sprzęt wykonano „wedle najnowszego gustu”³³. To interesujące sformułowanie odnosiło się zapewne do cech stylowych kantorka.

Wśród pozostałych przedmiotów bursztynowych, wymienionych w badanych źródłach, były zlicytowane na dwóch aukcjach dwa lustra, „których ramy [były — E.B.-S.] całkowicie wyłożone bursztynem”, ponadto „duży i dobrze wykonany” krucyfik, który miał specjalny

²⁵ APG, AUPB, 300, 1/172, s. 340.

²⁶ APG, AUPB 300, 1/154, s. 956. W 1781 r. uczestnicy wyprzedaży odbywającej się w kamienicy przy ul. III Grobla (*3ter Damm*) mogli nabyć noże z bursztynowymi trzonkami, WDA. 1781, nr 10, s. 109.

²⁷ APG, AUPB 300, 1/321, s. 89, 92. Antoni R. Chodyński wskazał go jako kolekcjonera naturalnego bursztynu, zob.: Chodyński A. R. 1994, s. 57, 66–67. Spis zbiorów Alma potwierdza, że był kolekcjonerem naturalistów i minerałów, ale miał niewiele egzemplarzy bursztynu naturalnego, w tym „jedną partię” z inkluzjami, APG, AUPB 300, 1/321, s. 89.

²⁸ APG, US 300, 6/169, s. 523.

²⁹ Podczas licytacji planowano sprzedaż 252 sznurów bursztynowych paciorków, WDA. 1770, nr 14, s. 123. Sznury bursztynu o wartości do 3 fl. mogły w tym czasie nosić służące, Kizik E. 1997, s. 55.

³⁰ Znany jest opis laski w kolorze żółtym ze srebrnymi okuciami, zakończonej główką wykonaną z bursztynu, GDA. 1757, s. 11: 3. *Stück*.

³¹ APG, AUPB, 300, 1/154, s. 655, 667.

³² Zob. np. kabinet ze zbiorów dreźnieńskich, Kappel J. 2005, s. 22, 106–107.

³³ WDA. 1777, nr 32, s. 377.

futerał³⁴ (ryc. 3), „kompletna gra w szachy”, „rosyjskie” liczydło oraz trzy kasetki, kałamarz, łańcuszek do męskiego zegarka, szczotka do ubrań z bursztynową okładziną i obudowy do szczotek. Wdowa miała ponadto kolejny kałamarz oraz jedną, niewielką i uszkodzoną kasetę. Ponieważ spis inwentarzowy nie zawiera wyce-ny wyrobów, nie można stwierdzić, jaką przedstawiała wartość.

Zapewne z działalnością zawodową Ernsta Dentlera można wiązać jeszcze pudełko z „pozostałościami bursztynu”, szyld reklamujący zakład mistrza wraz z elementem mocującym, oraz kilka starych narzędzi umieszczonych w kufrze i pudle (różne rodzaje pilników i cyrkiel). W czasie licytacji zbywano też stanowisko szlifierskie z trzema kamieniami szlifierskimi.

Na uwagę zasługują też sprzęty domowe należące do wdowy. Umożliwiają one bowiem określenie jej sytuacji bytowej³⁵. W jej dobytku było kilka świerkowych mebli do przechowywania ubrań oraz bielizny. Były to: dwudrzwiowe szafy ubraniowe — większa i mniejsza, dwie szafy zrobione z tego samego gatunku drewna, ale jednodrzwiowe, poza tym niewielka szafka w kolorze czarnym (zapewne polichromowana), dwie szafki narożne, z czego jedna „malowana barwnie” (w rachunku odnotowano, że malowana na niebiesko) oraz pomalowana na taki sam kolor komódka, również świerkowa. Na jednej z szaf ustawiony był garnitur holenderskich waz złożony z trzech naczyń, inną zdoił zestaw pięciu drewnianych waz. Wśród rzeczy Christiny była też szafeczka z zabawkami oraz polichromowana na niebiesko szafka narożna z przeszklonymi drzwiami. Tę szafę wieńczyły dwie, zapewne drewniane wazy. Do wdowy należał też stary kufer i skrzynia.

Wśród mebli siedziskowych jej własnością było: sześć krzeseł i kanapa z pokrowcami z drukowanego lnu, trzy inne krzesła oraz ława z zielonym sukiennym materacem. Na wyposażeniu domu było też kilka stołów z różnych gatunków drewna: dębowy z opuszczanymi

Ryc. 3. Krucyfiks bursztynowy z ok. 1680 r., zapewne Gdańsk (ze zbiorów Muzeum Gdańska, oddział Muzeum Bursztynu, nr inw. MHMG/B/210)

Fig. 3. Amber crucifix from ca. 1680, probably from Gdansk (from the collection of the Museum of Gdańsk, Museum of Amber branch, inv. No. MHMG/B/210)

³⁴ Bursztynowe delikatne i kruche obiekty często umieszczano w specjalnych skórzanych futerałach, zob.: Bialak J. 2008, s. 122. Za możliwość skorzystania z tekstu rozprawy doktorskiej dziękuję Autorowi.

³⁵ Skorelowano przedmioty wymienione w inwentarzu i rachunku z licytacji. W tym ostatnim źródle jest ich więcej.

bocznymi blatami (czyli składany), być może starszej daty, okrągły świerkowy, z drewna lipowego, a ponadto niewielkie stoliki do herbaty. Wnętrza zdobiły dwa lustra — jedno, zapewne starsze, oprawione w czarne, niemodne już ramy i drugie w ramach z drewna orzechowego, cenionych w tym czasie w Gdańsku.

Łóżko opisano odmiennie w spisie inwentarzowym i na rachunku z licytacji. Analizując sprzęty z jej dobytku wydaje się, że bardziej prawdopodobny jest ten drugi zapis — „łóżko z baldachimem”³⁶. Na wyposażenie mebla składały się: piernat spodni na dwie osoby, poduszki — spodnia, trzy w czerwonych poszewkach oraz dwie w białych, ponadto wierzchnia pierzyna w białej poszwie. Wśród bielizny wymieniono jeszcze starą koldrę, nie wspomniano natomiast o dodatkowej bielinie pościelowej. Wdowa miała nieco bielizny stołowej — pięć obrusów i sześć serwetek. Do utrzymania higieny służyły jedynie dwa ręczniki do rąk i jeden do nóg.

W jej domu było sporo zastawy stołowej do ciepłych napojów: tuzin brązowych filiżanek do kawy i tyle samo do herbaty, dzbanek do kawy, imbryk do herbaty i mlecznik, 12 czarek do czekolady, dwa naczynia do mycia filiżanek oraz dwa talerze. Zestaw naczyń ceramicznych uzupełniały: miedziany dzbanek do kawy z trzema kranikami, mlecznik z tego samego materiału, zrobione z cyny — szalka do cukru, uszkodzony imbryk do herbaty, trzy talerze i cztery misy, dzban do piwa i solniczka, a także pięć szklanek. Na odnotowanie zasługuje też szala do ponczu, choć nie wspomniano o materiale, z jakiego była wykonana. Do podawania służyła lakierowana taca. Wśród sztucców wspomniano jeden widelec i łyżkę oraz jedną srebrną łyżeczkę do herbaty.

Sprzętów kuchennych było niewiele: dwa duże kotły mosiężne i jeden miedziany, cynowy garnek do mleka, dwie pokrywki, obrotowy rozen, sześć blaszanych form i metalowy moździerz. Do uzyskania płomienia wykorzystywano „zapalniczkę”, były też „szczypce do ognia”. W domu znajdowała się również miedziana waga i żelazko oraz młotki. W analizowanych źródłach nie wspomniano natomiast o sprzętach związanych z higieną — ani naczyniach nocnych, wannie, lawaterzu, ani o miednicy i nalewce.

Do oświetlenia pomieszczenia służyła blaszana latarnia umieszczona na długim pionowym wsporniku, świecznik blaszany, dwa drewniane lakierowane, dwa inne bliżej nieopisane, oraz nożyczki do objaśniania świec.

Czas odmierzał zegar, a ściany zdobiło kilka obrazów o nieokreślonej tematyce. Była też pusta już klatka na ptaki oraz sześć donic po drzewkach, pewnie modnych wówczas pomarańczowych. Warto również zwrócić uwagę na siedem „starych tureckich dywanów”. W drugiej połowie XVIII w. wyszły one z mody i niemal nie używano ich już w miejscowych domach.

Książek Christine miała tylko kilka, była też ogólnikowo opisana „partia książek oraz papiery”, które być może wiązały się z działalnością mistrza Dentlera. Czy były to jego projekty bursztynowych wyrobów, możemy jedynie domniemywać. Jak w każdym gospodarstwie domowym, w posiadaniu wdowy było też nieco rupieci.

Opisany dobytek był, jak na ówczesne warunki, całkiem dostatni, chociaż nie wspomniano o nieruchomościach, gotówce bądź o jakichkolwiek kosztownościach, a wśród wyrobów srebrnych była tylko łyżeczka do herbaty. Podczas licytacji udało się zbyć cały majątek za 1673 fl. i 17 gr, a zasadniczą część tej kwoty uzyskano za wyroby bursztynowe. W dobytku brak modnych i drogich sprzętów; jedynymi meblami nowszej daty prawdopodobnie była polichromowana barwnie komódka, malowana, narożna przeszklona szafka, stoliki do herbaty oraz zegar, co w tym czasie nadal nie było codziennością. Uwagę zwraca duży zestaw naczyń do ciepłych napojów, w tym do modnej czekolady, w domach rzemieślników w tym czasie niezbyt częsty. Zastanawia natomiast niemal całkowity brak sprzętów higienicznych.

³⁶ W inwentarzu wymieniono „łóżko z pawilonem”. Był to modny wówczas sprzęt, zazwyczaj nie malowany. Natomiast łóżka z baldachimem wychodziły z mody i zazwyczaj były starszymi wyrobami, często barwnie malowanymi, chętnie w tym celu stosowano kolor zielony.

Nie wiadomo, czy Christine Dentler w ostatnim czasie przed śmiercią chorowała, zasięgała porad lekarza lub zażywała leki, gdyż do inwentarza nie dołączono dodatkowych rachunków. Kilka strojów Christine zastawiła, a na ich wykupienie przeznaczono później 93 fl. i 24 gr., ale w porównaniu z ostatnim etapem życia wielu innych mieszkańców Gdańska nic nie wskazuje na jej trudną czy dramatyczną sytuację bytową³⁷. Być może wdowa już wcześniej zbywała pojedyncze sprzęty, w tym „rzeczy bursztynowe”, by zasilic domowy budżet. Do końca zachowała jednak bursztynowy „skarb” — wyroby swego małżonka. Sprzedaż tych przedmiotów, zwłaszcza „kantorku”, mogła doskonale wspomóc jej codzienną egzystencję.

Na temat bursztywników działających w Gdańsku w drugiej połowie XVIII w. i ich sytuacji materialnej brak wiadomości³⁸. Dlatego informacje archiwalne o dobytku i bursztynowych przedmiotach będących w posiadaniu wdowy po bursztywniku — mistrzu Dentlerze mają duże znaczenie poznawcze. Pozwalają określić, które przedmioty powstawały w gdańskich warsztatach bursztynicznych po połowie XVIII stulecia i jaką cenę można było za nie uzyskać na rynku wtórnym³⁹. Być może kolejne kwerendy archiwalne dostarczą nowych danych, które dopełnią, nadal jeszcze bardzo wrywkowy, obraz działalności bursztynicznej nad Motławą w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w.

Adres Autorki:

dr Ewa Barylewska-Szymańska

Instytut Historii PAN

Pracownia Historii Gdańska i Dziejów Morskich Polski

Aleja Zwycięstwa 57

80-207 Gdańsk

e.szymanska@ihpan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0887-3714>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

APG [Archiwum Państwowe w Gdańsku], AUPB [Akta urzędu prezydującego burmistrza] 300, 1/154, s. 653–667; 300, 1/172, s. 339–342; 300, 1/227, s. 1–2.

APG [Archiwum Państwowe w Gdańsku], US [Urząd Sędziego] 300, 6/169, s. 515–530.

Źródła i opracowania publikowane

Barylewska-Szymańska Ewa 2015a. *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Res gedanenses. Studia i materiały Muzeum Historycznego Miasta Gdańska, t. 7, Warszawa–Gdańsk.

Barylewska-Szymańska Ewa. 2015b. *Warunki mieszkaniowe ubogiej ludności Gdańska w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Z Gdańska do Santiago. W sześćsetlecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow morskich w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk, s. 169–196.

Bielak J. 2008. „Bursztywnictwo gdańskie od II połowy do początków XVIII w. Studium z historii nowożytnego rzemiosła artystycznego”, maszynopis rozprawy doktorskiej, w Archiwum Uniwersytetu Gdańskiego, sygn. 3372/2, Gdańsk.

³⁷ Na ten temat zob.: Barylewska-Szymańska E. 2015b, s. 169–196.

³⁸ Za możliwość konsultacji dziękuję pani kierownik oddziału — Renacie Adamowicz i pani adiunkt — Ewie Pawłędze z Muzeum Bursztynu, oddziału Muzeum Gdańska.

³⁹ Interesujące jest porównanie kwot za kabinet mistrza Thörnera — 5000 fl. (1743 r.) i „kantorek” mistrza Dentlera — 740 fl. (1777 r.).

- Biernat Czesław. 1962. *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651–1815*, Warszawa.
- Bogucka Maria. 1973. *Z problematyki form życia „marginesu mieszczańskiego” w Gdańsku połowy XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, 38, z. 4, s. 55–79.
- CCG. 2019. *Catalogus Civium Gedanensium. Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Gdańsku 1536–1814*, t. 3: *Księga obywatelska (główna) z lat 1732–1792*; t. 7: *Księga obywatelska (indeksowa) z lat 1710–1767*, wyd. A. Groth, D. Kaczor, E. Łączyńska-Bartoszek, Gdańsk.
- Chodyński Antoni Romuald. 1981. *Spis bursztynników gdańskich od XVI do początku XIX wieku*, „Rocznik Gdański”, t. 41, z. 1, s. 193–214.
- Chodyński Antoni Romuald. 1994. *Gdańskie kolekcje bursztyny od XVIII do XIX wieku*, „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, t. 3, s. 51–74.
- GDA. 1755–1757. „*Gemeinnützige Danziger Anzeigen, Erfahrungen und Erläuterungen allerley nützlicher Dinge und Seltenheiten*”, Danzig.
- Gdański inwentarz. 1984. *Gdański inwentarz mienia domowego Magdaleny Szumanowej z 1706 roku*, oprac. A.R. Chodyński, H. Dwilewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gliński M. 2016. „*Bursztynnictwo gdańskie w okresie 1751–1945*”, maszynopis, Gdańsk.
- Grzeluk Izidor. 1998. *Słownik terminologiczny mebli*, Warszawa.
- Kaczor Dariusz. 2019. *Prawo obywatelskie (Bürgerrecht) miasta Gdańska od połowy XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Catalogus Civium Gedanensium. Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Gdańsku 1536–1814*, t. 1: *Księga obywatelska (główna) z lat 1536–1592*, wyd. A. Groth, D. Kaczor, E. Łączyńska-Bartoszek, Gdańsk, s. XII–XXIII.
- Kappel Jutta. 2005. *Bernsteinkunst aus dem Grünen Gewölbe*, München–Berlin.
- Kizik Edmund. 1997. *Varia do dziejów gdańskiego cechu bursztynników w Archiwum Państwowym w Gdańsku*, [w:] *Bursztynowa Komnata. Materiały z konferencji naukowej z 5 października 1996 r. w Pasłęku*, red. J. Włodarski, Gdańsk, s. 54–66.
- Kizik Edmund. 2004. *Prawo kaduka w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 1, s. 5–14.
- Kizik Edmund. 2015. *Ceny domów na gdańskim rynku nieruchomości w latach 1774–1792 w świetle rękopiśmiennej gazety „Danziger Monathliche Sammlung”*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 3, red. E. Kizik, Gdańsk, s. 82–140.
- Klonder Andrzej. 1997. *Majątek pewnego gorzelnika. W kwestii poziomu życia przeciętnego gdańszczanina w II połowie XVII wieku*, [w:] *Mieszczaństwo gdańskie*, red. S. Salmonowicz, Gdańsk, s. 51–60.
- Klonder Andrzej. 2000. *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, red. J. Kruppé, t. LXVIII, Warszawa.
- Łączyńska Ewa. 2011. *Mieszkańcy ul. Szerokiej w świetle spisu z 1770 r.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, red. E. Kizik, Gdańsk–Warszawa, s. 183–217.
- Mierzwińska Elżbieta. 1989. *Dzieje bursztyny. Historia sztuki bursztynniczej i przewodnik po wystawie malborskiej*, Malbork.
- Mierzwińska Elżbieta. 1997. *Bursztynnictwo*, [w:] *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wieku. Eseje*, red. T. Grzybkowska, Gdańsk, s. 141–156.
- Trzoska Jerzy. 1993. *Kryzys systemu cechowego. Wzrost elementów kapitalistycznych*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 3, cz. 1, Gdańsk, s. 445–484.
- WDE. 1743. „*Wiedervereinigte Danziger Erfahrungen*”, Danzig.
- WDA. 1760–1790. „*Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten*”, Danzig.

The Widow Christina Dentler’s amber “treasure.”
A contribution to the history of the Gdańsk material culture
in the second half of the 18th century

On 12 August 1777, at an auction held in Gdańsk, luxury amber objects were sold: a small chest of drawers (*kantorek*), two framed mirrors, and a crucifix; while on 8 August, during another auction, the following items were sold: a chess set, an inkwell, an abacus, a chain for a pocket watch, and four boxes. The auctioned items were “amber objects” belonging to the deceased Christina Dentler, the widow of amber craftsman Johann Ernst, who died childless on 15 April 1777.

During the auction, her possessions were sold for a total of 1,673 florins and 17 groschen. The main part of this amount was obtained from the sale of the above-mentioned amber objects. Generally, the widow’s possessions lacked chic and expensive items. The only noteworthy thing was a large set of dishes for hot drinks, including for drinking chocolate (which was fashionable at that time), rather uncommon in the houses of Gdańsk craftsmen. However, the widow Dentler’s assets were still considerable for the discussed period — even though there is no information about any real property, cash, or valuables owned by her.

It is assumed that the golden age of Gdańsk’s art of amber working was already coming to an end in the second half of the 18th century. The Gdańsk masters continued to manufacture the products for which they had been famous before, but mainly smaller items. Very few amber objects made in the town on the Motława River at that time have survived. Little is also known about the amber craftsmen active in that period and their financial situation. That is why the archival information on the possessions and amber objects that belonged to the widow of master Johann Ernst Dentler is of great research importance.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Katarzyna Justyniarska-Chojak

„Inwentowanie rzeczy” pisarza miejskiego Rozesława Marcina Brzeskiego z Szydłowca (1637)

Abstrakt: W tekście przedstawiono inwentarz pośmiertny Marcina Rozesława Brzeskiego, pełniącego funkcję pisarza miejskiego w Szydłowcu na początku XVII w. Dokument powstał w 1637 r. w celu zabezpieczenia praw spadkowych jego potomków. Rejestr otwiera skromna lista odzieży, dalej wymieniono kosztowności i nakrycia głowy należące do zmarłego, na końcu zaś informacje o cennych lichtarzach, srebrnych łyżkach oraz przedmiotach wykonanych z mosiądzu. Zaskakujący jest brak w spisie danych o innych elementach majątku: nieruchomościach, zasobach gotówki lub zobowiązaniach finansowych, które pozostawił po sobie urzędnik. Na tle innych mieszczkańskich inwentarzy z małopolskich miast i miasteczek z tego czasu rejestr Brzeskiego wyróżnia się ze względu na wykaz broni oraz obszerną listę książek, które były w jego posiadaniu.

Abstract: This text presents a probate inventory of Marcin Rozesław Brzeski, who held the office of a town clerk in Szydłowiec at the beginning of the 17th century. The document was drawn up in 1637 to secure the inheritance rights of his descendants. The register opens with a modest list of clothing, followed by a list of valuables and headgear belonging to the deceased, and concludes with information on valuable candlesticks, silver spoons, and items made of brass. Surprisingly, the inventory lacks data on other elements of the estate: real estate, cash, or financial obligations left behind by said official. In comparison with other burgher inventories from towns and townlets of Lesser Poland of that time, Brzeski's register stands out because it enumerates weapons and contains an extensive list of books that were in his possession.

Słowa kluczowe: inwentarz pośmiertny, pisarz miejski, Szydłowiec, Małopolska, źródła, nowożytność

Key words: probate inventory, town clerk, Szydłowiec, Lesser Poland, sources, modernity

Mieszczkańskie inwentarze pośmiertne z Małopolski, szczególnie z województw krakowskiego i sandomierskiego a pochodzące z okresu staropolskiego, doczekały się do tej pory kilku obszernych wydań źródłowych¹. Przedmiotem edycji były też pojedyncze rejestry². Powoływano się na nie również w innych opracowaniach dotyczących wspomnianego regionu³. Pozostaje wyrazić nadzieję, że w przyszłości tego typu źródła będą częściej wydawane, gdyż

¹ Bętkowska B., Bieniarzówna J. 1957, s. 76–99, aneks zawiera 41 inwentarzy pośmiertnych ubogich mieszkańców Krakowa; por. także: Inwentarze. 1995.

² Justyniarska-Chojak K. 2010b, s. 165–172; Ziemiński M. 2011, s. 55–104; Ziemiński M. 2013, s. 47–92; Wszyscy. 2014, s. 50–51, 53–54, 68–71, 84–88.

³ Dumala K. 1964, s. 213–229; Dumala K. 1967, s. 233–234, 236, przyp. 177; s. 237–238; Justyniarska-Chojak K. 2004, s. 37–50; Justyniarska-Chojak K. 2010a, s. 83–110, 117–196; Justyniarska-Chojak K. 2015, s. 41–54.

materiały te stanowią nieoceniony zasób informacji do dalszych, wielokierunkowych badań. Dzięki nim można poznać nie tylko materialne warunki bytu mieszkańców małopolskich miasteczek, ale też m.in. ich zainteresowania, poglądy i sposoby spędzania czasu wolnego⁴.

Publikowany poniżej pośmiertny rejestr mienia pisarza miejskiego z Szydłowca, Rozesława Marcina Brzeskiego, spisany został w styczniu 1637 r. Przedstawia tylko fragment „świata przedmiotów” należących do zmarłego, ale jest interesujący z kilku powodów. Po pierwsze, to jedyny zachowany w księgach miejskich z województwa sandomierskiego spis mienia osoby pełniącej taką funkcję⁵. Tylko w aktach Biecza (położonego w województwie krakowskim) znajdują się inwentarze pośmiertne tamtejszych pisarzy sądowych — Stanisława Sternbergi (z 1604 r.) oraz Józefa Ziętka (z 1610 r.)⁶. W księgach małopolskich miasteczek częściej można znaleźć rejestry dóbr należących do członków władz miejskich: wójtów⁷, burmistrzów⁸, ławników⁹ i rajców¹⁰. Po drugie, inwentarz pośmiertny Brzeskiego zawiera długą listę należących do niego ksiąg¹¹, zarówno tytułów niezbędnych do pracy w kancelarii miejskiej, jak i służących intelektualnej rozrywce. To sytuacja wyjątkowa, gdyż książki w mieszczkańskich spisach mienia z terenu województw krakowskiego i sandomierskiego wymieniano niezwykle rzadko i raczej w skromnej liczbie¹². W dodatku wzmianki o nich znane są głównie z rejestrów z większych ośrodków¹³.

Pośmiertny spis mienia Brzeskiego powstał w dość typowych dla tego rodzaju źródeł okolicznościach. Został przygotowany w celu zabezpieczenia praw spadkowych „ubogiej matki z dziatkami pozostałymi”, ponieważ pisarz miejski nie pozostawił po sobie testamentu. W związku z tym, równocześnie ze sporządzeniem odpowiedniego urzędowego rejestru jego mienia, władze miejskie musiały powołać prawnych opiekunów dla nieletnich dziedziców i wdowy po nim¹⁴. Zostali nimi dwaj ławnicy miejscy — Jan Czyż i Grzegorz Mniskowic.

⁴ Podobne uwagi na temat inwentarzy szlacheckich zawarte są w bogatej literaturze dotyczącej tego typu źródeł, por.: Pośpiech A. 1989, s. 177–190; Pośpiech A. 1992, s. 41, 56–65, 91–106; Klonder A. 2000, s. 108–111; Klonder A. 2001, s. 81–93; Dumanowski J. 2006, s. 14–17, 268–285.

⁵ BCK, sygn. 3907, s. 47–50. W księgach miejskich Chrzanowa zachował się testament pisarza miejskiego Matiasza Wąchałowica z 1658 r., w którym testator wyraźnie zaznaczył, że dziedzicząca po nim żona nie musi sporządzać żadnego spisu należących do niego dóbr (ANK, Chrzanów, sygn. 29/103/0/4/20, s. 186; Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 591–592). Znane są również inwentarze pośmiertne pisarzy miejskich z Poznania: Stanisława Szuski (z 1597 r.), Krzysztofa Zablockiego (z 1610 r.) i Wojciecha Rochowicza (z 1635 r.) (Inwentarze. 1961, s. 293–294, nr 299; s. 349–352, nr 341; s. 490–517, nr 412).

⁶ ANK, Biecz, sygn. 29/101/0/2/12, s. 120, 872.

⁷ Inwentarze pośmiertne wójtów z Wiśnicza: Walentego Ruskiewica (z 1651 r.) i Jana Knorowicza (z 1734 r.) (ANK, Wiśnicz, sygn. 29/118/0/2/5, s. 559; sygn. 29/118/0/2/9, s. 165a). Księga ta zawiera również testament wójta Jana Sierawskiego z 1727 r. (ANK, Wiśnicz, sygn. 29/118/0/2/9, s. 81a).

⁸ W aktach miejskich Chęcina znajduje się inwentarz pośmiertny tamtejszego burmistrza, Jakuba Zyziańskiego z 1644 r., BJ, sygn. 5253, k. 400v.

⁹ Rejestry pośmiertne ławników zawierają księgi miejskie Nowego Sącza (Szymona Świątkowskiego z 1615 r.) i Wojnicza (Wojciecha Szablckiego z 1638 r., Adama Wałaska z 1656 r. i Mikołaja Ryścińskiego z 1764 r.), ANK, AmNS, sygn. 29/110/37, s. 230; Inwentarze. 1995, s. 37–41, nr 35; s. 47, nr 42; s. 76–81, nr 64.

¹⁰ Inwentarze rajców zarejestrowano w księgach miejskich Biecza: Jana Golonkowskiego (z 1619 r.), Bartłomieja Leszczyńskiego (z 1667 r.), Mikołaja Celejowskiego (z 1671 r.); Nowego Sącza: Stanisława Fratrowicza (z 1615 r.), Stanisława Rogalskiego (z 1660 r.), Wawrzyńca Gadowicza (z 1686 r.); oraz z Wojnicza: Marcina Morawickiego (z 1774 r.), ANK, Biecz, sygn. 29/101/0/2/13, s. 1228; sygn. 29/101/0/2/18, s. 585, 822; ANK, AmNS, sygn. 29/110/36, s. 1021; sygn. 29/110/85, s. 235; sygn. 29/110/64, s. 227; Inwentarze. 1995, s. 91–98, nr 70. W księgach miejskich Pilzna zachował się natomiast testament rajcy Wiktoryna Brzozowskiego z 1640 r., ANK, Pilzno, sygn. 29/112/0/3/71, s. 356.

¹¹ Dumala K. 1992, s. 71; zob. też: Kizik E. 2003, s. 326.

¹² Justyniarska-Chojak K. 2016, s. 57–66; Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 464–478.

¹³ Justyniarska-Chojak K. 2010a, s. 173–177; Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 464–478; zob. też: Torój E. 2004/2005, s. 28, 30; Motylewicz J. 2005, s. 398–401.

¹⁴ Groicki B. 1953, s. 175–177; Groicki B. 1954, s. 50–53; Historia. 1971, t. 2, s. 305; Uruszczak W. 2015, s. 310–312. Niestety w inwentarzu nie odnotowano, ilu spadkobierców pozostawił po sobie Marcin Brzeski.

Z powodu braku odpowiednich danych źródłowych, niestety nie mamy wiadomości na temat samego Rozesława Marcina Brzeskiego, szczegółów dotyczących jego życia, m.in. pochodzenia, wykształcenia, kariery zawodowej, a także przyczyny i okoliczności śmierci. Jedyne informacje świadczące o jego działalności i zainteresowaniach zawiera poniższy dokument.

W praktyce inwentarzowej na pierwszym miejscu wymieniano przedmioty stanowiące najcenniejszą część spuścizny zmarłego. Najczęściej była to biżuteria, a dla osób mniej zamożnych odzież lub naczynia¹⁵. Podobnie rozpoczyna się rejestr mienia R.M. Brzeskiego. Otwiera go skromny wykaz odzieży należącej do zmarłego, na którą składały się: trzy suknie, w tym jedna wierzchnia oraz dwa dołomany, w kolorach lazurowym i czerwonym. Osoba sporządzająca inwentarz skrupulatnie wymieniła zarówno gatunki tkanin, z jakich je uszyto (sukienny falendysz), jak również rodzaje ozdobiących je dodatków (srebrne guziki, ozdobne haftki i guzy). W dalszej kolejności odnotowano kosztowności (głównie wyroby ze srebra) oraz nakrycia głowy. Zdecydowanie obszerniejsza jest dalsza część spisu, zawierająca informacje o książkach i dokumentach będących własnością pisarza. Wyszczególniono nie tylko tytuły wszystkich woluminów, ale podano ich format, rodzaj i kolor opraw oraz stan zachowania¹⁶. Wśród wymienionych, co zrozumiale, znajdują się głównie dzieła związane z profesją Rozesława, tzn. dotyczące prawa miejskiego, ale lista obejmuje też utwory o tematyce religijnej i świeckiej¹⁷. Niestety nie jest możliwe zidentyfikowanie wszystkich ksiąg, które posiadał w swej bibliotece pisarz miejski. Niektóre zapisy są bowiem tak lakoniczne i niejasne, że trudno na ich podstawie wnioskować o tytule lub autorze wspomnianego dzieła.

Inwentarz pośmiertny Brzeskiego wyróżnia się również wśród innych rejestrów mieszczkańskich z województwa sandomierskiego z powodu odnotowanej w nim broni i elementów uzbrojenia¹⁸. W innych spisach ruchomości tego typu notowano sporadycznie¹⁹. Analizowany wykaz mienia kończy informacja o cennych lichtarzach, srebrnych łyżkach oraz przedmiotach wykonanych z mosiądzu²⁰.

Zastanawiające jest natomiast, że w inwentarzu tym brak wzmianek o należących do zmarłego rzeczach będących standardowymi elementami wyposażenia gospodarstwa domowego: o naczyniach, pościeli, bieliźnie pościelowej i stołowej, bądź o meblach. Nie uwzględniono też jakichkolwiek danych o zasobach gotówki lub zobowiązaniach finansowych, które pozostawił po sobie urzędnik. Trudno zatem ustalić, jaki majątek odziedziczyli po nim spadkobiercy.

Wydaje się, że osoba lub osoby sporządzające pośmiertny rejestr mienia pisarza nie znały zbyt dobrze procedury inwentarzowej. Sam spis, a szczególnie jego zakończenie, ma bowiem dość przypadkowy układ²¹. Podobnie rzecz się ma z wyceną składowych majątku, gdyż otaksowane zostały jedynie niektóre przedmioty. Tylko w jednym fragmencie widoczna jest znajomość praktyki inwentarzowej; autor rejestru osobno spisał przedmioty znajdujące się w czarnej „szkatule z szufladami”. Były w niej schowane witrale, używane jako zaprawy farbiarskie, gwoździe i inne „drobiazgi żelazne”²². Ten fragment wykazu być może stanowi

¹⁵ Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 124–131. Podobnie zaczynały się inwentarze szlachty wielkopolskiej, zob.: Pośpiech A. 1986, s. 437–449.

¹⁶ Zob.: Fejtová O. 2001, s. 45–58; Motylewicz J. 2005, s. 400–401.

¹⁷ Zob.: Dumanowski J. 2006, s. 117–144.

¹⁸ BCK, sygn. 3907, s. 50.

¹⁹ Justyniarska-Chojak K. 2020, s. 481–488. Pewną liczbę broni wymieniano w inwentarzach pośmiertnych mieszkańców Przemyśla i Rzeszowa, zob.: Kamińska-Kwak J., Kwak J. 2004, s. 56.

²⁰ BCK, sygn. 3907, s. 51.

²¹ O procedurze inwentarzowej zob.: Pośpiech A. 1986, s. 435; Pośpiech A. 1992, s. 42; Klonder A. 2000, s. 14–19; Klonder A. 2001, s. 86; Dumanowski J. 2006, s. 21–24.

²² BCK, sygn. 3907, s. 50.

dowód hobby pisarza, a znaczna liczba broni białej i palnej świadczy o jego pasji kolekcjonerskiej.

Tekst źródłowy przygotowany został według instrukcji wydawniczej dotyczącej tekstów staropolskich, z zachowaniem jednak oryginalnej pisowni wyrazów, bez ich modernizacji²³. W nawiasach kwadratowych uzupełnione zostały brakujące w niektórych wyrazach litery lub sylaby. Wtręty łacińskie zaznaczono rozstrzelonym drukiem, zaś tytuły dzieł w cudzysłowie. Te uzupełnienia, jak również rozwinięcia skrótów oddano antykwą, pozostałe elementy dodane przez edytorkę zaznaczono kursywą. Wprowadzenie tych zmian miało na celu umożliwienie sprawniejszego odczytania i analizy samego tekstu. Jednocześnie dodatki te pozwoliły na ukazanie oryginalnego brzmienia i struktury języka użytych w dokumencie.

ANEKS

Źródło: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Acta scabinalia, consularia et advocatialis oppidi Szydłowiec 1614–1650, sygn. 3907, s. 47–50.

[s. 47] Actum feria sexta, die videlicet trigesima January Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigesimo Septimo [piątek, 30 I 1637].

Inwentowanie rzeczy nieboszczaka p[ana] pisarza szydlowieckiego i obranie opiekunów. Iż przez śmierć nieboszczaka pana Roześlawa Marcina Brzeskiego Act wójtowskich i radzieckich szydlowieckich pisarza, wielkie tak w rzeczach jego pozostałych, jak i w księgach miejskich (gdyż intestatus z tego świata nędznego zszedł) variacie znajdowały się, a sukcesorowie nieboszczakowscy, kto by się temi rzeczami wszystkimi, jako też ubogą matką z dziećmi pozostałymi opiekować i [n]imi zawiadować, nie pokazowali. Urząd tedy ex debito officii sui jako zwykły i prawo każe, in solitam residentiam pretorianam zszedłszy się, a mianowicie sławetny pan wójt, przybrawszy dwu z ławicy swojej, Grzegorza Mniskowica i Jana Człyzę²⁴ przysięgłych, także panowie Jan Benedikt Gradkowicz natenczas resident, Walenty Kita²⁵, Kacper Siarka²⁶ i Jan Barziczki na miejscu pana Krzysztofa Serafina, subdelegatus burmistrza, inito secum mutuo consilio [s. 48] tych wszystkich rzeczy, jako też i matki z dziećmi, na affektacją takich samych in tutores et administratores spośród siebie sławetnych panów Grzegorza Mniskowica i Jana Człyzę ławników i obywateli tutecznych przysięgłych dobrze osiadłych obrali, na których pozostała małżonka nieboszczaka pana pisarza personaliter coram officio eodem cum assistentia et consensu presentaneo honesti Laurentii Brzeskiego²⁷, olim domini notarii fratris patruelis libere ad supranominata consistentia przystała. Przy której to radzie wzwyczaj mianowanej rzeczy wszystkie nieboszczakowskie to jest: suknie, złoto, srebro, księgi, miedź i inne tym podobne do rąk pomienionych opiekunów z rąk pozostałej małżonki i dzieck przy bytności p[ana] Brzeskiego, brata nieboszczakowskiego stryjecznego są zinwentowane i na rejestrze przez p[ana] pisarza przy urzędzie spisane. A po tym rejestr

²³ Instrukcja. 1953; Tandecki J., Kopiński K. 2014, s. 359–384, zał. 4.

²⁴ Jan Czyż — szydlowiecki ławnik, opiekun prawny Anny Gogolowny, żony Mateusza Walkowica-Opczyńskiego (zm. w 1643 r.), Muszyńska J. 1999, s. 30.

²⁵ Walenty Kita — mieszczanin szydlowiecki, wymieniany w księgach miejskich jako świadek testamentu Andrzeja Koziółka (z 1626 r.) i wykonawca rozporządzenia Tomasza Goworka (z 1645 r.), Wijaczka J. 1998, s. 22; Muszyńska J. 1999, s. 34.

²⁶ Kacper Siarka — notowany jako burmistrz w testamencie Adama Sekuły (z 1639 r.) oraz jako wykonawca aktu ostatniej woli Tomasza Goworka (z 1645 r.), Muszyńska J. 1999, s. 28, 34.

²⁷ Muszyńska J. 1999, s. 16, 22.

ten przez pomieniony urząd jest do Act wójtowskich podany, który nic a nic odmieńając poczyna się temi słowy.

Inwentowanie rzeczy pozostałych po niebos[zc]ziku p[anu] Roześlawie Marcinie Brzeskim, pisarzu tutecznym die 30 January Anno D[omi]ni 1637 [30 I 1637].

Sukien trzy, jedna turkusowej maści zwierzchnia na kształt adamaszku²⁸, włotką²⁹ materia podszytą z guzikami srebrnymi dętymi n[umero] 28 i czapraski³⁰ dwie z twarzikami. Dołoman falendiszowy³¹ lazurowy, kierem czerwonym podszyty z guzikami srebrnymi n[umero] 18. Drugi dołoman falendiszowy lazurowy stary, kirem³² starym podszyty, dzieciom na przerobienie. Srebro według ceduły³³ niebos[zc]zika, pepuszek³⁴ Kasin, relikwiarz srebrny biały, drugi pozłocisty. Agnusek³⁵ srebrny do Bałutowa³⁶ obiecany, drugi Protaska nosi na pectorale³⁷. Czapraska do dołomana nowa, druga do kapelusza. Główka węzowa, sreberko od wilcze[go] zęba, [s]przączka pozłocista, druga biała. Guzy pozłociste dęte od Dybały 18. Róg jeleni w papierku. Pierścionek złoty z kamykiem, pierścionek, obrączka biała, nagłówek do szable. Guzików drobnych kwadratowych n[umero] 19. Srebra z łyżkami u złotnika mar[cas] 4. Czaprarka u k[się]dza kaznodzieje i pasek w fl[orenorum] 12. [S]przączek dwie niemałych od złotnika kupionych za fl[orenorum] 1/10, 15 May 1631. Kolec srebrny biały i twarżiczek z kolcami [s. 49] na sznurku n[umero] 12, 5 Juny. Czapraska nowa kupiona od złotnika za groszy dziewięć. Zarekawie³⁸ dwoje zielone perpetuanowe³⁹, drugie falendiszowe turkusowe. Czapek dwie, c[zar]narna pilśniiana lisie wyłożki, druga lazurowa falendiszowa, gardłowe białe wyłogi. Księgi: „Promptuarium statutorum” S[zc]zerbica⁴⁰ w białej skórce oprawne in folio. Lipski w zielony oprawie in quarto⁴¹. Janidlovius in quarto w zielonej oprawie nowy⁴².

²⁸ Adamaszek — tkanina dwustronna z jedwabiu, lnu lub wełny, Michałowska M. 1995, s. 51; Turnau I. 1999, s. 11, hasło: „adamaszek”.

²⁹ Wiotki (wiotchy) — zły, Słownik Staropolski. 1988, s. 237.

³⁰ Czapraska — guz z haftką do zapinania odzieży, Turnau I. 1999, s. 41.

³¹ Falendysz — gatunek sukna używanego na odzież wierzchnią i okrycia, Michałowska M. 1995, s. 70; Turnau I. 1999, s. 52, hasło: „falendysz”.

³² Kir — grube sukno gorszego gatunku o skosmaconej powierzchni, Michałowska M. 1995, s. 79; Turnau I. 1999, s. 87, hasło: „kir”.

³³ Ceduła — kartka pisana, Linde S.B. 1951, t. 1, s. 222.

³⁴ Może chodzi o penduszek (pendent) — ozdobny wisior noszony na szyi, Słownik polszczyzny. 1995, s. 381, hasło: „pendent”.

³⁵ Agnusek — medalik woskowy z odciskiem baranka, oprawny w srebro lub kryształ, Turnau I. 1999, s. 11.

³⁶ Bałutów (Bałtów) — wieś położona w dekanacie ilżeckim w województwie sandomierskim, Wiśniowski J. 1909–1911, s. 1–10; Atlas. 1993, cz. 2.

³⁷ Pektorał — ozdobny krzyż z relikwiami, Turnau I. 1999, s. 135.

³⁸ Zarekawki — część ubioru służąca do ochrony rąk w zimie, rodzaj muflki, chętnie noszona zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn, Bartkiewicz M. 1974, s. 210; Turnau I. 1999, s. 202.

³⁹ Perpetuana — importowana tkanina półjedwabna o wełnianym wątku, Michałowska M. 1995, s. 95; Turnau I. 1999, s. 136, hasło: „perpetuana”.

⁴⁰ Chodzi o dzieło: Paweł Szczerbic, *Promptuarium statutorum Regni Poloniae*, Kraków 1604 (wznawiane w latach 1606, 1609 i 1615). P. Szczerbic to autor przekładu dwóch wielkich zwodów prawa miejskiego i kilku pomniejszych dzieł prawniczych, zob.: Estreicher K. 1882, s. 132, 133, 144, 159; Hajdukiewicz L. 1968, s. 115; Dzieje Krakowa. 1984, t. 2, s. 298.

⁴¹ Chodzi tu o dzieło: Andrzej Lipski, *Practicarum observationum ex iure civili et saxonico collectarum et ad stylum usumque Judiciorum Curiae regalis accommodatum*, Ryga 1602 (wyd. rozszerzone w 1619 r.). A. Lipski — prawnik, doktor prawa rzymskiego i kanonicznego, kanclerz wielki koronny, autor dzieła przedstawiającego praktykę sądów asesorskich (zob.: Estreicher K. 1882, s. 127; Czaplinski W. 1972, s. 415–417; Borodziuk W. 1989, s. 69–85), jego prace były wśród rzeczy mieszczan poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 493, nr 412).

⁴² To księga: Jakub Janidło, *Processus iudiciarius ad praxim fori spiritualis Regni Poloniae coscriptus*, Kraków 1604. J. Janidło — profesor Akademii Krakowskiej, doktor obojga praw, autor podręcznika procesu

„Syntagma [!] compendiosum” Czaradzkie[go] in octavo w politurze⁴³. Theodori Zawadzki „Flosculi in sedecim” w białej oprawie⁴⁴. „Statuta” Herburty⁴⁵. Gregory Czaraczki in 16⁴⁶. „Artykuły prawa majdeburskie[go]”⁴⁷ in quarto w białej oprawie. „Peregrinacia”⁴⁸ Radziwiłła in quarto w czerwonej oprawie. Gwanin⁴⁹. Lepinski w oprawie stary z figurami. „Ewangelie polskie”⁵⁰ stare in quarto. „Farrago iuris civilis”⁵¹ in octavo w białej oprawie. „Obrona wdów”⁵² in quarto w białej oprawie. „Iuris Consulti Tancreti processus” w czarnej oprawie in octavo. Salustius⁵³ in octavo w czarnej. Juliusza Fratreg[go] Soc[ietas] Jesu ksiąska zielona in octavo. Petri Wilkotarski ksiąska stara in octavo. „Index titulorum Iuris Civilis Oldentorpinum”⁵⁴ in octavo w starej. „Alphonsi Forsi artium medicinae” in 16 czerwona stara. „Tractatio de repudys et divortys” in octavo w czerwonej stary oprawie. „Precationes de Veteris Orthodoxes” in octavo w białej stary oprawie w deskach. „Methodi [zniszczony rękopis — brak wyrazu] Catholicae” in octavo w białej skórze. „Theatrum Urbinum Italicarum” na kształt Parteszu⁵⁵ w czerwonej oprawie. „Farrago iuris”⁵⁶ w czerwonej in octavo w deskach. „Processus iuris municipalis Pragensis”⁵⁷ in octavo w compaturze.

kanonicznego (zob.: Estreicher K. 1882, s. 131, 136; Bieniarzówna J. 1962, s. 512; Dzieje Krakowa. 1984, t. 2, s. 322), wymieniany również w rejestrach poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 508, nr 412).

⁴³ Chodzi tu o dzieło: Grzegorz Czaradzki, *Processus Iudicarii Pragmatici in Iure Civili et Saxonico recepti, Ad praximque communem accommodati. Syntagma compendiosum*, Kraków 1612. Prace jego autorstwa notowane były również u mieszczan poznańskich, Inwentarze. 1961, s. 505, nr 412.

⁴⁴ Chodzi o dzieło: Teodor Zawacki, *Compendium*, Kraków 1614 (*Manuditorium ad ius civile, Memoriale processus iudicarii*). T. Zawacki — wybitny prawnik, autor prac z zakresu procesu polskiego (Estreicher K. 1882, s. 162; Dzieje Krakowa. 1984, t. 2, s. 320), autor wymieniany również w rejestrach poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 507, nr 412).

⁴⁵ To dzieło: Jan Herburt, *Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta*, Kraków 1563. Polski przekład z 1570 r.: *Statuta i przywileje koronne z lacińskiego języka na polski przelożone, nowym porządkiem zbrane i spisane* (zob.: Żelewski R. 1960–1961, s. 441; Szwejkowska H. 1983, s. 114). Tytuł spisany również w dobytku mieszczan poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 508, nr 412; s. 528, nr 415).

⁴⁶ Por.: przyp. 43.

⁴⁷ Chodzi tu o pracę: Bartłomiej Groicki, *Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum*, Kraków 1558 (wznawiane w latach 1560, 1562, 1565 i 1568) (zob.: Estreicher K. 1882, s. 52; Dzieje Krakowa. 1984, t. 2, s. 112). Tytuł ten był także wzmiankowany wśród ruchomości mieszkańców Poznania (Inwentarze. 1961, s. 140, nr 188; s. 501, nr 412; s. 528, nr 415).

⁴⁸ Dzieło Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” (*Peregrynacja do ziemi świętej*), opisujące jego podróż do Ziemi Świętej, którą odbył w latach 1582–1584 (zob.: Hernas C. 1998, s. 158–159; Kempa T. 2000, s. 123–128). Tę książkę odnotowano również w inwentarzach lubelskich introligatorów i rejestrach mieszczan poznańskich (Torój E. 2000, s. 44, przyp. 26; s. 88, przyp. 9; Inwentarze. 1961, s. 501, nr 412; s. 528, nr 415).

⁴⁹ Chodzi o dzieło: Aleksander Gwagnin, *Kronika sarmacyjnej europejskiej*, Kraków 1611, zob.: Inwentarze. 1961, s. 503, nr 412.

⁵⁰ Może chodzi o dzieło Jakuba Wujka, *Ewangelie i epistoły*, Kraków 1611, zob.: Estreicher K. 1882, s. 150, 165, 189, 218.

⁵¹ Pod takim tytułem notowano dzieło: Jan Cervus Tucholczyk, *Farrago iuris civilis*, Zamość 1607 (zob.: Estreicher K. 1882, s. 138). Autor wymieniany w spisach mienia mieszczan poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 493, nr 412).

⁵² Chodzi o pracę: Bartłomiej Groicki, *Obrona sierot i wdów*, Kraków 1605.

⁵³ Nie wiadomo, które z dzieł Sallustiusza znalazły się w księgozbiornie Brzeskiego: *De Catilinae coniuratione*, czy *De bello Jugurthino*. W przypadku obu publikacji odnotowano tylko miejsce ich wydania (Kraków), zob.: Estreicher K. 1882, s. 116; Jaczynowska M. 1984, s. 132–133.

⁵⁴ Być może chodzi o dzieło Johanna Oldendorpa, prawnika z Hamburga. Jego księgi figurowały też w rejestrach poznańskich, Inwentarze. 1961, s. 504, nr 412.

⁵⁵ Partesz (właściwie: partes) — taką nazwą określano papiery, noty muzyczne, partytury, Linde S.B. 1951, t. 4, s. 51.

⁵⁶ Może chodzi o książkę: J.C. Tucholczyk, *Farrago actionum civilium iuris Magdeburgensis*, Kraków 1531, zob.: Dzieje Poznania. 1988, s. 525; por. też przyp. 51.

⁵⁷ To publikacja: Vít z Oskofina, *Processus iuris municipalis Pragensis*, Praga 1685 (Jena 1608).

„Lavacrum animae seu Exercitatorium Vitae Spiritualis”⁵⁸ w czerwonym papierze. „Inwentarz konstytucji koronnych” in folio czarna oprawa. „Convivialium sermonum questionis” in octavo w czerwonej. S[z]imon Starowolski „Accessus”⁵⁹ in 16 w papierze brunatnym. „Institutionis imperialium liber” in 16 w białej, stary. „Acta Apostolorum” łacińskie in 8, stary bez początku i końca. „Flosculi legum” Theodori Zawadzki⁶⁰ in 24 w czerwonej stary. Konstytucji faszcyk związany. „Plebiscyt miasta Wilna” [s. 50] in folio papierowy. Magni Alberti⁶¹ książdwoje, jedna nowa w białej in 16, druga bez oprawy. „Carmina” Bielscy in 4 w czerwonej oprawie⁶². Książd różnych autorów drukowanych n u m e r o i niektóre pisane n [u m e r o] 60. „Scripta Lipsi sub Martino Vadovio”⁶³ in octavo. „Aurora Trinlanteata Precationi” [odczyt niepewny] in octavo z ćwiec[z]kami mosiężnymi czerwone. „Tymiami”⁶⁴ stare bez oprawy in 8. „Officium B[eatae] V[irginis] M[ariae]”⁶⁵ z klazurkami i gwiazdkami srebrnymi białymi. Drugie officium stare Antwerskie. „Officium Hebdomadae Sanctae” w czarnej oprawie, drugie także stare. „Manuale Catholicorum”⁶⁶ w czarnej oprawie. „Praecationis Liturgicae in dies 7”⁶⁷ stare czarne. „Corona B[eatae] V[irginis] M[ariae]”⁶⁸ książka stara. „Flosculi legum Regni Poloniae”. „Historie rozmaite rzymskich dziejów”⁶⁹ papierowe. „Dróg odkupienia” książka polska⁷⁰. „Sposób mówienia psalterzyka” polski⁷¹. „Sinonima latina” w czerwonej oprawie. „Dictionarzik”⁷² w deskach. „Alwar”⁷³ stary w deskach. „M. T. C. Liber” stary.

⁵⁸ To dzieło: *Lavacrum animae seu Exercitatorium Vitae Spiritualis*, Kraków 1601 (zob.: Estreicher K. 1882, s. 125). Dzieła dotyczące kwestii sakramentów kościelnych.

⁵⁹ Chodzi o: Szymon Starowolski, *Accessus ad iuris utriusque cognitionem*, Rzym 1633 (wyd. polskie Kraków 1634) (zob.: Hernas C. 1998, s. 386–397). Jedno z dzieł S. Starowolskiego, *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, często wchodziło w skład księgozbiorów mieszczańskich w Wielkopolsce (zob.: Baranowski B. 1975, s. 185).

⁶⁰ Por. przyp. 44.

⁶¹ Nie wiadomo, czy w tym przypadku chodzi o traktat: Albertus Magnus (Grotus), *Lib. V de metallis*, zob.: Inwentarze. 1961, s. 507, nr 412.

⁶² Trudno rozstrzygnąć, czy chodzi o dzieło: Joachim Bielski, *Carminum liber*, Kraków 1588, czy któreś z dzieł Marcina Wolskiego Bielskiego (ok. 1495–1575), zob.: Estreicher K. 1882, s. 86; Ziomek J. 1998, s. 116–117.

⁶³ Justus Lipsius (1547–1606) — autor notowany w inwentarzach mieszczańskich poznańskich (Inwentarze. 1961, s. 393, nr 360; s. 493, nr 412; s. 513, nr 412). Przypuszczalnie chodzi o prace: Justus Lipsius, *Epistolarum selectarum cunctaria prima*, Antwerpia 1605 lub *Epistolae miscelaneas centuriis 8*. K. Estreicher wymienia natomiast: M. Vadovius, *Quaestio de Christi merito*, Kraków 1604; M.C. Vadovius, *Poemata Varia*, Kraków 1609; M.C. Vadovius, *Disputatio de evidencia*, Kraków 1622 (Estreicher K. 1882, s. 132, 144, 180).

⁶⁴ Być może chodzi o pracę wspomnianą w inwentarzach pośmiertnych lubelskich introligatorów — *Thimama devotionis*, znaną z wydań późniejszych, pochodzących już z XVIII w., zob.: Torój E. 2000, s. 63, przyp. 193.

⁶⁵ *Officium Beatae Mariae Virginis* — popularne modlitewniki. Jednym z nich była np. *Koronka bl. Panny Mariey*, Piotrków 1612, zob.: Estreicher K. 1882, s. 151; Szwejkowska H. 1963, s. 55.

⁶⁶ Być może chodzi o wersję modlitewnika *Manuale Catholicorum*, jezuita Piotra Canisiusa (1521–1597), wyd. w Anvers w 1588 r. i wielokrotnie wznawianego. Tytuł ten odnotowano również wśród rzeczy należących do lubelskich introligatorów, zob.: Torój E. 2000, s. 67, przyp. 226.

⁶⁷ *Praecationes* — tak określano modlitewniki zawierające pieśni kościelne, tj. psalmy, hymny, *Magnificat*, *Benedictus*, *Te Deum*.

⁶⁸ Odnosi się to do: *Corona Beatae Virginis Mariae*, Kraków 1604, zob.: Estreicher K. 1882, s. 130.

⁶⁹ Być może chodzi o *Historije rzymskie*, wyd. w 1540 r., a zredagowane przez Jana z Koszyczek (zob.: Kultura. 1997, s. 719). W 1551 r. *Historije rzymskie* znalazły się w inwentarzu spisany po śmierci Unglerowej (zob.: Estreicher K. 1882, s. 40).

⁷⁰ Przypuszczalnie to dzieło: *Drogi odkupienia naszego*, Kraków 1611, zob.: Estreicher K. 1882, s. 144.

⁷¹ Być może chodzi o: *Sposób mówienia psalterzyka P. Maryi albo Różanki*, wyd. w Warszawie w 1602 r., zob.: Estreicher K. 1882, s. 128, 154, 165, 129, 189, XCIII.

⁷² Dykjonarzyki — podręczniki, słowniki do nauki języka polskiego. Przypuszczalnie chodzi o: *Dyctionarius seu Nomenclator. Wokabularz łacińsko-włoski, niemiecko-polski*, Kraków 1566, zob.: Estreicher K. 1882, s. 55; Hajdukiewicz L. 1968, s. 118.

⁷³ *Alwar* — gramatyka łacińska, autorstwa jezuita Emmanuela Alwareza (1526–1583), używana jako podręcznik szkolny. Wzmiankowana również w inwentarzach lubelskich introligatorów, zob.: Linde S.B. 1951, t. 1, s. 15; Gloger Z. 1996, t. 1, s. 43–44; Torój E. 2000, s. 53, przyp. 102; s. 69, przyp. 240.

„Horatius Flaccus”⁷⁴. „Problemata Aristotelis” stary bez oprawy⁷⁵ książeczka do rachuby. „Pugillares” stare c[z]arne⁷⁶.

Rewizja s[z]katuły z s[z]ufladami czarna. Naprzód w pierwszy szufladzie koperwasz⁷⁷ z guminem, w drugi koperwasz z gałkami, w trzeciej bez wieczka koperwasu trocha. W czwartej klej, w piątej czerwony i zielony, w szóstej [*zniszczony rękopis*], w siódmej ćwieczki, w ósmej g[w]oździe gontowe, guarinu sztuk trzy. W tejsze skrzyni drobiazgi żelazne, kord z paskami szaremi i z fordimentem pustym. Drugi kord⁷⁸ z paszkami czerwonymi, kordelasz⁷⁹ z pus[z]kami, szabla stara bez pasków, koncerz⁸⁰, karabin wileński w c[z]arnej oprawie, pół[h]ak stary bez zamka⁸¹, ładownicza⁸² z kluczem, paszek stary, prochownica nowa z s[z]nurem jedwabnym [*wyraz nieczytelny*] kaletka, szabeltasik zielony, temlak⁸³ do rusznice, para głowni nowych szablanych, strzemion [h]usarskich para, klucz mosiężny rogowy, olster⁸⁴ starych do pistoletów 2.

Dwa membrany gołe z pieczęciami radzieczkiemi, jeden na paszport, a drugi na wolności. Lichtarz o dwóch postawnikach, drugi pojedynkowy [*s. 51*] ogromny, trzeci pomniejszy, czwartymalutki. Cynowy jeden kwadratowy podługowaty, drutowych trzy, do wkładania w ściany jeden, na stolcach drzewnianych dwa. Miednic mosiężnych dwie, jedna mniejsza, druga większa. Miedziana, krótka rus[z]nica z olstrem. Lichtarz mosiężny wielki o dwóch rurkach, moździerz mosiężne. Antwosiczek⁸⁵ mały, nożyczek do ucierania świec mosiężnych dwoje, żelaznych troje. Łyżki srebrne cztery, guziki srebrne.

Adres Autorki:

dr Katarzyna Justyniarska-Chojak

Instytut Historii

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ul. Uniwersytecka 17

25-406 Kielce

kajus@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2945-253X>

⁷⁴ Być może to książka: *Horatius Flaccus w trudach więzienia...* wyd. w 1609 r., parafrazy Horacego, napisane przez Sebastiana Petrycego, wybitnego lekarza, zob.: *Dzieje Krakowa*. 1984, t. 2, s. 327.

⁷⁵ Chodzi o pracę: *Problemata Aristotelis* Andrzeja Glabera z Kobylina, zob.: Hajdukiewicz L. 1968, s. 120; Ziomek J. 1998, s. 136–137.

⁷⁶ Pugillares — w XVI i XVII w. rodzaj notesu.

⁷⁷ Koperwasy — witoły, nazwa siarczanów niektórych metali, używanych jako zaprawy farbiarskie, Mi chałowska M. 1995, s. 29; Turnau I. 1999, s. 93.

⁷⁸ Kord — krótki miecz, Bartkiewicz M. 1974, s. 216; Turnau I. 1999, s. 93.

⁷⁹ Kordelas — krótka biała broń myśliwska, używana od XVI do XIX stulecia, Turnau I. 1999, s. 93.

⁸⁰ Koncerz — rodzaj miecza, Turnau I. 1999, s. 91.

⁸¹ Półhak — krótka ręczna broń palna z kolbą, używana od XVII w., Turnau I. 1999, s. 146.

⁸² Ładownica — skórzane, blaszane lub drewniane pudełko na naboje do ręcznej broni palnej, Turnau I. 1999, s. 107.

⁸³ Temlak (właściwie temblak) — taśma lub rzemień zapobiegający upuszczeniu broni, Turnau I. 1999, s. 187.

⁸⁴ Olster (właściwie olstro) — futerał na pistolety, Linde S.B. 1951, t. 3, s. 548.

⁸⁵ Antwos (handwas, handfos) — naczynie służące do lania wody podczas mycia rąk, ewentualnie miska, umywalka, *Słownik polszczyzny*. 1974, s. 294–295, hasło: „handwas”.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Chrzanów [Akta miasta Chrzanowa], sygn. 29/103/0/4/20 (Księga ławnicza Chrzanowa 1635–1702).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Biecz [Akta miasta Biecza], sygn. 29/101/0/2/12 (Księga ławnicza biecka 1603–1612).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Biecz [Akta miasta Biecza], sygn. 29/101/0/2/13 (Księga ławnicza biecka 1612–1624).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Biecz [Akta miasta Biecza], sygn. 29/101/0/2/18 (Księga ławnicza biecka 1662–1677).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Wiśnicz [Akta miasta Wiśnicza], sygn. 29/118/0/2/5 (Księga ławnicza Wiśnicza 1634–1680).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Wiśnicz [Akta miasta Wiśnicza], sygn. 29/118/0/2/9 (Księga ławnicza Wiśnicza 1720–1753).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Pilzno [Akta miasta Pilzna], sygn. 29/112/0/3/71 (Księga podwójceńsko-ławnicza Pilzna 1625–1644, 1692–1699).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AmNS [Akta miasta Nowego Sącza], sygn. 29/110/36 (Acta scabinalia 1610–1615).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AmNS [Akta miasta Nowego Sącza], sygn. 29/110/37 (Acta scabinalia 1613–1617).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AmNS [Akta miasta Nowego Sącza], sygn. 29/110/64 (Acta scabinalia 1683–1688).
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AmNS [Akta miasta Nowego Sącza], sygn. 29/110/85 (Acta consularia 1658–1662).
- BCK [Biblioteka Czartoryskich w Krakowie], sygn. 3907, Acta scabinalia, consularia et advocatialis oppidi Szydłowiec 1614–1650.
- BJ [Biblioteka Jagiellońska w Krakowie], sygn. 5253, Akta radzieckie Chęcין 1631–1649.

Źródła i opracowania publikowane

- Atlas. 1993. *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w II połowie XVI wieku*, cz. 2, red. W. Pałucki, Warszawa.
- Baranowski Bogdan. 1975. *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa.
- Bartkiewicz Magdalena. 1974. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w II poł. XVI i w XVII wieku*, Wrocław.
- Bętkowska Barbara, Bieniarzówna Janina. 1957. *Inwentarze ruchomości ubogiego mieszczaństwa krakowskiego w I połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. V, nr 1, s. 76–99.
- Czapliński Władysław. 1972. *Lipski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVII, red. E. Rostworowski, Wrocław, s. 415–417.
- Borodziuk Waclaw. 1989. *Andrzeja Lipskiego Observationes practicae. Uwagi źródłoznawcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XLI, nr 2, s. 69–85.
- Bieniarzówna Janina. 1962. *Janidło Jakub*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. X, red. K. Lepszy, Wrocław, s. 512.
- Dumała Krzysztof. 1964. *Z dziejów kultury i obyczajów mieszczan Szydłowca w XVI i XVII w.*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 2, s. 213–229.
- Dumała Krzysztof. 1967. *Studia z dziejów Szydłowca*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 4, s. 177–260.
- Dumała Krzysztof. 1992. *Zróżnicowanie społeczno-majątkowe mieszczan szydłowieckich w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyło, Warszawa, s. 69–73.
- Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.
- Dzieje Krakowa. 1984. *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, red. J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, Kraków.

- Dzieje Poznania. 1988. *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 1: *do roku 1793*, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań.
- Estreicher Karol. 1882. *Bibliografia polska*, t. 8, Kraków.
- Fejtová Olga. 2001. *Prywatne biblioteki w Pradze w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 1–2, s. 45–58.
- Gloger Zygmunt. 1996. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, wyd. 6, Warszawa.
- Groicki Bartłomiej. 1953. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, wyd. K. Koranyi, Warszawa.
- Groicki Bartłomiej. 1954. *Artykuły prawa majdeburskiego*, wyd. K. Koranyi, Warszawa.
- Hajdukiewicz Leszek. 1968. *Czasy renesansowej świetności*, [w:] *Kraków stary i nowy. Dzieje kultury*, red. J. Bieniarzówna, Kraków.
- Hernas Czesław. 1998. *Barok*, Warszawa.
- Historia. 1971. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa.
- Instrukcja. 1953. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, red. K. Lepszy, Wrocław.
- Inwentarze. 1995. *Inwentarze mieszczan wojnickich 1589–1822*, wyd. B. Trelińska, Wojnicz.
- Inwentarze. 1961. *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, wyd. S. Nawrocki, J. Wisłocki, Poznań.
- Jacynowska Maria. 1984. *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2004. *Inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich Sandomierza z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 1, s. 37–50.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2010a. *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, Kielce.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2010b. *Inwentarz pośmiertny „gwałtownie utonionego” Andrzeja Wikańskiego z 1640 roku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne”, t. 11, s. 165–172.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2015. *Taxatio rerum olim... — szesnastowieczne inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, nr 1, s. 41–54.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2016. *Książki w mieszczańskich inwentarzach pośmiertnych z terenu Małopolski*, [w:] *Historia magistra vitae est... Studia z dziejów społeczno-politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Księga jubileuszowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Wiesławowi Cabanowi z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, B. Wojciechowska, Kielce, s. 57–66.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2020. *Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku)*, Kielce.
- Kamińska-Kwak Jolanta, Kwak Jan. 2004. *Ruchomości mieszczańskie w Rzeszowie i Przemysłu od schyłku XVI do końca XVIII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 1, s. 51–58.
- Kempa Tomasz. 2000. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa.
- Kizik Edmund. 2003. *Śmierć starego nauczyciela w Gdańsku w 1699 roku*, [w:] *Studia z historii sztuki i kultury Gdańska i Europy Północnej. Studia ofiarowane pamięci dr Katarzyny Cieślak*, Gdańsk, s. 317–332.
- Klonder Andrzej. 2000. *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Gdańska i Elbląga w XVII wieku*, Warszawa.
- Klonder Andrzej. 2001. *Mienie godne szlachcica i mieszczanina w krajach Europy Środkowej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIX, nr 1–2, s. 81–93.
- Kultura. 1997. *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa.
- Linde Samuel Bogumił. 1951. *Słownik języka polskiego*, t. 1, 3, 4, wyd. 3, Warszawa.
- Michałowska Marta. 1995. *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, Warszawa.
- Motylewicz Jerzy. 2005. *Społeczeństwo Przemysłu w XVI i XVII wieku*, Rzeszów.

- Muszyńska Jadwiga. 1999. *Testamenty mieszczan szydłowieckich z lat 1638–1645*, [w:] *Szydłowiec — z dziejów miasta*, red. J. Wijaczka, Szydłowiec, s. 15–34.
- Pośpiech Andrzej. 1986. *Miejsce ubioru w wielkopolskich pośmiertnych inwentarzach szlacheckich XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 3, s. 437–449.
- Pośpiech Andrzej. 1989. *Majsterkowicz w kontuszu (szlachecki pośmiertny inwentarz mobilii jako źródło do badań osobowości)*, [w:] *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LXI, red. M. Dembińska, Wrocław, s. 177–190.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty Wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Słownik Staropolski. 1988. *Słownik Staropolski*, t. 10, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Słownik polszczyzny. 1974. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8: *Góra–Irzyk*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Słownik polszczyzny. 1995. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 23: *P–Phy*, red. M.R. Mayenowa, Warszawa.
- Szwejkowska Hanna. 1983. *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa.
- Tandecki Janusz, Kopiński Krzysztof. 2014. *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa.
- Torój Elżbieta. 2000. *Inwentarze ksiąg lubelskich introligatorów z pierwszej połowy XVII wieku*, Lublin.
- Torój Elżbieta. 2004/2005. *Mieszczańskie kolekcje ksiąg w siedemnastowiecznym Lublinie*, „Folia Bibliologica”, R. LII/LIII, s. 19–37.
- Turnau Irena. 1999. *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa.
- Uruszczak Waclaw. 2015. *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: (966–1795), Warszawa.
- Wijaczka Jacek. 1998. *Legaty na rzecz kościoła w Szydłowcu w XVII wieku*, [w:] *Z dziejów parafii szydłowieckiej*, red. J. Wijaczka, Szydłowiec, s. 17–36.
- Wiśniewski Jan. 1909–1911. *Dekanat ilżecki*, Radom.
- Wszyscy. 2014. „*Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrzadzamy majątności swoje*”. *Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, oprac. K. Justyniarska-Chojak, Kielce.
- Ziemierski Maciej. 2011. *Rajca krakowski Jan Feliks Treffler (1718–1761) i jego inwentarz z 20 lipca 1761 r.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. LVI, s. 55–104.
- Ziemierski Maciej. 2013. *Józef Treffler (zm. 1728) i Antoni Frączkiewicz (1690–1741) dwa splecione życiorysy (w oparciu o inwentarze ich dóbr i testament Anny Marianny z Kauffmannów 1v. Trefflerowej 2v. Frączkiewiczowej)*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. LVIII, s. 47–92.
- Ziomek Jerzy. 1998. *Renesans*, Warszawa.
- Żelewski Roman. 1960–1961. *Herbert Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IX, red. K. Lepszy, Wrocław, s. 441.

“Taking the inventory of things” of the town clerk Rozesław Marcin Brzeski from Szydłowiec (1637)

The probate property register of the town clerk from Szydłowiec, Rozesław Marcin Brzeski, enclosed in the appendix to this paper, was drawn up in January 1637. It is the only register of the property of a clerk performing such a function in the modern period that survived in the court records of the Sandomierz voivodeship and one of the few records of this type preserved for the Kraków voivodeship.

Brzeski's probate inventory was created in fairly typical circumstances for this kind of source. It was written in order to secure the inheritance rights of his descendants since the town clerk left no will. The register opens with a modest list of clothing, followed by a list of valuables and headgear belonging to the deceased, and concludes with information on valuable candlesticks, silver spoons, and items made of brass. Surprisingly, there are no other items of movable property in the register (such as crockery, bed linen, table linen, and furniture). The inventory also does not include information about real estate, any cash, or financial obligations that Brzeski left behind. It is therefore difficult to estimate what assets his heirs actually inherited from him.

The probate inventory of the clerk from Szydłowiec stands out among other burghers' registers of that period because of the extensive list of books owned by Brzeski, which included both titles necessary for work in the town chancellery, and titles for intellectual entertainment. This is unusual because generally in the modern period books were listed very rarely, and in rather modest numbers in registers of burghers' assets from the territory of the Kraków and Sandomierz voivodeships. Information on the weapons and pieces of armament owned by the deceased Marcin Rozesław Brzeski is also interesting, as such items were also only sporadically recorded in other inventories from Lesser Poland.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

Teresa Chynczewska-Hennel

Spuścizna materialna nuncjusza Maria Filonardiego — sposrżenia na podstawie fragmentu inwentarza pośmiertnego z 1644 roku

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie fragmentu niepublikowanego dotychczas inwentarza pośmiertnego Mario Filonardiego z 18 sierpnia 1644 r., przechowywanego w Archivio Doria Landi Pamphili w Rzymie. M. Filonardi był nuncjuszem papieskim przebywającym w Polsce w latach 1636–1643, a zakończył swą misję jako *persona non grata*. W artykule zaprezentowano dotychczasowe ustalenia dotyczące przebiegu tej nuncjatury. Zamieszczony fragment źródła został przetłumaczony na język polski.

Abstract: The aim of this article is to present a fragment of the unpublished probate inventory of Mario Filonardi from 18 August 1644, held at the Archivio Doria Landi Pamphili in Rome. Mario Filonardi was a papal nuncio who resided in Poland in the years 1636–1643, who ended his mission as *persona non grata*. This article presents the findings concerning the course of this nunciature made to date. The source fragment quoted in this paper has been translated into Polish.

Słowa kluczowe: Polska, Rzym, Mario Filonardi, nuncjusz, inwentarz pośmiertny

Key words: Poland, Rome, Mario Filonardi, nuncio, probate inventory

Badania nad inwentarzami pośmiertnymi są prowadzone od dawna i stanowią osobny, jakże fascynujący temat metodologiczny i historyczny¹, dotyczący rozmaitych grup społecznych lub poszczególnych osób. Paralelnie dokonuje się ujęć komparatystycznych tego typu źródła². Jednakowoż jest to materiał generujący różnego rodzaju trudności. To m.in. Andrzej Klonder w swoich studiach zwrócił uwagę, że w inwentarzach pomijano przedmioty uznawane za mało wartościowe. Nie odnotowywano np. istnienia prostych naczyń glinianych, szklanych, drewnianych, starych przedmiotów żelaznych itp. O ich istnieniu świadczą znaleziska archeologiczne. Prawo pozwalało ponadto na pominięcie w inwentarzach spisu odzieży noszonej na co dzień przez zmarłego. Takie braki mogą wręcz odstraszać badaczy od analiz kwantytatywnych zasobu mieszczniańskiej garderoby³. Toczy się także interesująca dyskusja wokół wyznaczników rangi bogactwa w różnych grupach społecznych⁴. Jeszcze inny trend badawczy polega na poszukiwaniu danych odnośnie do życia i działalności danej osoby, sprecyzowania daty i okoliczności jej śmierci⁵. Na

¹ Niepodważalne zasługi w badaniach nad inwentarzami pośmiertnymi od lat wnoszą badacze z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (dawniej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN). Do najważniejszych prac na ten temat, powstałych w tym ośrodku, należą: Pośpiech A. 1992; Klonder A. 2000.

² Głowska D., Klonder A. 2003, s. 157–176; Mohrmann R.-E. 2005; Dumanowski J. 2006; Justyniarska-Chojak K. 2010; Pielas J. 2015, s. 629–635; Sowina U. 2019, s. 437–450.

³ Klonder A. 2000, s. 108–109; Mohrmann R.-E. 2005, s. 139–141.

⁴ Np. Penkała-Jastrzębska A. 2020.

⁵ Janowski P.J. 2020.

uwagę zasługują również studia nad inwentarzami przedstawicieli stanu duchownego. Stanem posiadania kleru, zwłaszcza diecezjalnego, zajmowano się rzadko. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż bardziej interesowano się sferą *sacrum*, przejawami życia religijnego, aniżeli stanem materialnym⁶.

Badania nad spisami mienia w Europie od czasów nowożytnych zajmują także historyków włoskich, także od strony poszukiwań metody badawczej. Najczęściej przedmiotem analiz są *inventari post mortem* władców Italii, republik, księstw, prowincji doby nowożytnej, np. nad spuścizną materialną Lorenza Medici⁷ lub członków sycylijskiego rodu Luna, zgromadzone w archiwum w Palermo. Prowadzone są m.in. dyskusje nad znaczeniem przedmiotów, których obecnie nie znamy, a w niektórych przypadkach trudno określić, do czego w ogóle niegdyś służyły⁸. W ostatnich latach podejmowane są też np. studia nad zbiorami ksiąg sprzedawanych bądź oddawanych bibliotekom na mocy testamentu, z uwzględnieniem inwentarzy pośmiertnych darczyńców lub ich rodzin⁹.

Poniżej publikuję fragment inwentarza nuncjusza Maria Filonardiego, który przebywał w Rzeczypospolitej w latach 1636–1643. Tak jak wszyscy papiescy przedstawiciele dyplomatyczni, Filonardi pozostawił po sobie bogatą korespondencję, która w ramach serii wydawniczej *Acta Nuntiaturae Polonae* częściowo została już opublikowana¹⁰.

Mario Filonardi był nuncjuszem, który w ciągu siedmiu lat sprawowania swej misji nie zyskał sympatii w Polsce¹¹. Jego odwołanie jako *persona non grata* nastąpiło w roku 1643 i stanowiło ewenement w historii stosunków Polski z Rzymem. Konflikt między włoskim dyplomatą a królem Władysławem IV i Rzeczpospolitą wywarł ogromny wpływ na stosunki z papieżem Urbanem VIII. Odwołanie nuncjusza z Rzeczypospolitej wiązało się, jak uważano w starszych publikacjach, choć i dziś czasami powtarzane są te opinie, ze sporem o kolumnę Zygmunta III, którą wystawił ojcu Władysław IV. Zdecydowane stanowisko Filonardiego przeciwko wyburzeniu zabudowań klasztoru bernardynek, zakupionych przez króla w związku z budową pomnika-kolumny, miał jeszcze głębsze przesłanie. Chodziło o protest nuncjusza przeciwko formie pomnika, będącego apoteozą człowieka świeckiego¹². Historycy sztuki podkreślają, iż wolno stojący pomnik był formą zastrzeżoną dla Chrystusa, Marii oraz świętych. Należy jednak zauważyć, iż trzon kolumny i spiżowa statua stanęły dopiero rok po wyjeździe nuncjusza.

Niechęć nuncjusza i króla w istocie narastała niemalże przez cały okres sprawowania misji przez Filonardiego, choć pierwsze lata pozbawione były poważniejszych napięć. Nie miejsce tu na przypomnienie szczegółów dotyczących tej kwestii, opisanych już w literaturze przedmiotu. Warto jednak podkreślić, iż nuncjusz nie uporał się z rozwiązaniem wielu kwestii, na których zależało jego zwierzchnikom w Rzymie. Były to różnej wagi sprawy, m.in. starania królewskie o kapelusze kardynalskie dla jego protegowanych, na co Stolica Apostolska nie wyrażała zgody, związane z prawem patronatu królewskiego (*jus patronatus*), a także „tolerowanie” w Rzeczypospolitej innych wyznań. W tym ostatnim przypadku nuncjusz wyraził sprzeciw wobec zatwierdzenia i wprowadzania w życie konstytucji „Religia grecka”

⁶ Główska D. 2004.

⁷ Z bogatej bibliografii tego tematu warto odnotować np. Spalazani, Gaeta B. 1992.

⁸ Mazzi M.S. 1980, s. 203–214; Russo M.A. 2013, s. 249–274.

⁹ Pragnę tu wyrazić podziękowanie prof. Giovanni Brogi-Bercoff z Uniwersytetu w Mediolanie za zwrócenie uwagi na badania włoskich naukowców oraz na znaczenie inwentarzy bibliotecznych pozostałych po zmarłym, zob. np. Pedraza Gracia M.H. 2013.

¹⁰ ANP. 2003; ANP. 2006; ANP. (w druku).

¹¹ Chynczewska-Hennel T. 2006.

¹² Samsonowicz H. 1998; Osiecka-Samsonowicz H. 2003, s. 130–143; Chynczewska-Hennel T. 2006, s. 83–86 (tam dalsza literatura przedmiotu); por. też: Tygielski W. 1992; Fitych T. 2005; Litwin H. 2018, s. 240–248.

z roku 1635¹³. Do bezpośredniej przyczyny odwołania Maria Filonardiego z Polski przyczyniło się przechwycenie jego listów, w których miał szkalować króla jako protektora „heretyków i schizmatyków”. W słynnej mowie Jakuba Sobieskiego, wojewody ruskiego, przeciwko nuncjuszowi, *nota bene* zaliczanej do najwybitniejszych oracji nowożytnych, mówca ujął się za majestatem królewskim, porównując monarchę do królów Sparty i dożów weneckich oraz wskazując, iż nasi królowie wybierani elekcyjnie — co budziło wówczas wątpliwości w Rzymie — są prawowitymi władcami i mają przewagę nad innymi, ponieważ są selekcjonowani spośród najlepszych¹⁴. Za odwołaniem nuncjusza z Rzeczypospolitej podpisali się czołowi przedstawiciele episkopatu, na czele z arcybiskupem gnieźnieńskim Maciejem Łubieńskim, senatorowie świeccy, marszałek sejmu Jerzy Lubomirski¹⁵. Sprawa odwołania nuncjusza odbiła się szerokim echem w Europie, a sam Filonardi musiał dotkliwie odczuć swą porażkę. Po powrocie do Rzymu przeżył jeszcze niespełna rok. Materialne ślady pobytu w Polsce odnajdujemy w jego inwentarzu pośmiertnym, w spisie są bowiem przedmioty zakupione lub otrzymane w prezencie, które przywiózł ze sobą do Italii.

W prywatnym archiwum Archivio Doria Landi Pamphilij w Rzymie znajduje się ów dokument, sporządzony w domu zmarłego, w dniach 16–18 sierpnia 1644 r., a także spis części jego dobytku sprzedanego na licytacji 7 i 9 września tegoż roku oraz spis spuścizny, która dostała się w posiadanie szwagierki Innocentego X, Olimpii Maidalchini i jej syna, kardynała Camilla Pamfili. Całość pomieszczona jest na 125 kartach (*recto-verso*)¹⁶. Inwentarz spuścizny po nuncjuszu Mario Filonardim zapewne będzie włączony do ostatniego tomu jego korespondencji z Rzeczypospolitej z 1643 r.

Tu opublikowano fragment dokumentu opisujący osobiste ubrania i rzeczy nuncjusza wykonane z drogich tkanin i skór: sutanny, birety, koszule, paliusze, podszewki, przechowywane w innej części domu. Warto też zwrócić uwagę na to, co dostojnik z pewnością zabrał ze sobą z Polski wracając do ojczyzny. Przywiózł mianowicie „dziewięć srokatych koni polskich oszacowanych na 1000 skudów, jedną karocę obitą aksamitem *alla Polaccha*, oszacowaną na 200 skudów”¹⁷. Miał też wyroby zakupione podczas pobytu w Rzeczypospolitej lub podarowane mu w tym czasie przez różne osoby, np. ręczniki haftowane jedwabiem i złotem, przedmioty ze srebra, bursztynu, dywany z Armenii.

Wśród blisko czterystu pozycji w całym inwentarzu wymieniono też 58 książek (nie podając jednak ich tytułów), książeczki do nabożeństwa, których liczby nie określono (napisano, że są one różne, duże i małe) oraz 86 obrazów. Tylko część dzieł została opisana, w tym portrety papieży Pawła V i Urbana VIII, kardynałów Barberinich, wizerunki Chrystusa i świętych oraz członków rodziny Filonardiego, poza tym malowidła z motywami biblijnymi, pejzaże.

W poniższym dokumencie opisano po kolei: wyposażenie komnat, stajni, sprzęty, ubrania i inne przedmioty należące do zmarłego¹⁸. Zaprezentowano najpierw wersję oryginału, następnie tłumaczenie na język polski.

¹³ Chynczewska-Hennel T. 2006, s. 86–98.

¹⁴ *Oratio Jacobi Sobieski Palatini Russae ad Mariam Filonardi Archiepiscopum Avenionensem at Nuncium Apostolicum in Polonia Nomine Regis Vladislai IV et Ordinum Reipublicae habita*, Chynczewska-Hennel T. 2006, Aneks III, s. 286–291.

¹⁵ Chynczewska-Hennel T. 2006, s. 285–291.

¹⁶ ADLP, sygn. Archivolo busta 123, t. XXI.

¹⁷ ADLP, sygn. Archivolo busta 123, k. 138r; Chynczewska-Hennel T. 2006, s. 251–252.

¹⁸ Parter domu Filonardiego składał się z czterech komnat (pokoi), dużego przedpokoju łączącego się z pokojami, garderoby oraz kaplicy. Do parteru przylegała stajnia. Inwentarz tej części domu opublikowany został w książce: Chynczewska-Hennel T. 2006, s. 292–304. Niniejsza publikacja dotyczy kontynuacji spisywania inwentarza Filonardiego, dwa dni po pierwszej części spisu.

FRAGMENT INWENTARZA POŚMIERTNEGO MARIA FILONARDIEGO
Z ROKU 1644

Źródło: Archivio Doria Landi Pamphili, Roma, sygn. Archivolo busta 123, k. 155v–159v.

[155v] *Die 18 Augusti 1644.*

Continuatum fuit examen sopradetti inventarii cum assistentia D. D. Santis Pilastris subscripti et D. Caroli Sirincelli Camerarii Superiori bonae memoriae D. Archiepiscopi praesenti et admodo [odum] Illustris D. Marcello Philonardo.

Nelle stanze di sopra.

Un sottanella di serge negra foderata di armellino bianco.

Un manizzo [manico] d'un animale.

Calzone e giubbone di tale a onde negro, guarnito di merletti, et fettucie, usato.

Un colletto di pelle di cervio con passamano rosino.

Calzoni et casacche di velluto negro, schietti, il casacchino foderato d'armellino.

Doi para de calzoni di taffetta negro.

Un giubbone di raso fiorato.

Un giubbone di velluto negro.

Un giubbone di telletta negra, foderato di cremesinio.

Un busto di tella negra guarnito di merletto.

Un giubbone di telletta negra con le maniche.

Un giubbone di telletta negra foderato di rovescio¹⁹.

Doi camisele di roversi foderato.

Un fodera di armellino bianco.

[156r] *Un camisola di roverso rosso foderata del med[esimo].*

Una camisola rossa di seta, oro et argento foderata [di] roverso.

Un'altra camisola verde di seta, oro et argento foderata di armesino.

Un giubbone di armesino a onde lionato tutte.

Le sudette robe dentro una cassa di argento foderata di vaceletta.

Una cassetta di legno foderata di pelle di fiori con a-[...]-a²⁰ con dentro l'infrascritte robbe.

Un Santa Catherina della roba d'ambra dentro una cassetta negra.

Un Rosario et una corona d'ambra.

Doi para di maniglie d'oro.

Tre reliquiari piccoli d'ambra, uno dei quali fatto a punto di diamante dentro sue scatole.

Un ombrella verde.

Un paro di legaccio di taffetta verdi con merletto di argento.

Un altro paro con merletto d'oro.

Un altro paro di legaccio rosine vecchie.

Doi para di calzette di stame bianco.

[156v] *Un altro paro di coloro rosino.*

Sette pare di calzette di roverso vecchie di diversi colori.

Un berettino di velluto foderato gibellino ricchio.

Due altri berettini di panno foderati di gibellini vecchi.

Un altro di velluto negro vecchio foderato di gibellino.

Un berettino di panno pavonazzo, foderato di rovesio.

Un berettino di scarlotta, guarnito di passamano.

¹⁹ Por.: *foderato di rovescio*, Henderson J., 2006, s. 401, przyp. 114.

²⁰ a-[...]-a słowa w manuskrypcie nieczytelne.

- Un berettino di velluto verde guarnito di merletto d'argento.*
Un berettino d'armesino verde con trinietta d'oro.
Un berettino di tella negra foderato di roveschio rosso.
Doi berettini di armesino negro semplice foderato di negri.
Cinque pare di scarpi riversio vecchi.
Un camisa di raso fiorato bianco a-[...]-a.
Doi borse di raso rosino con bottini alli canseni.
Doi di lame d'oro, una rossa et altra verde.
Quattro para de guanti.
Berretini di testa per il giorno di raso negro n[umer]o sei.
Un berettino di panno a-[...]-a.
Una manizza di serge negra vecchia.
Un par di maniche di saia a onde pavonazzo.
Un viluppo di diversi retagli.
Un pezza di stamaco [sic] di scarlatto.
Una bursetta d'ambretta vecchia.
Due coperte di lana bianca.
Due coperte bianche bambaiane.
Due coperte bianche, imbottite di bambaiane di tela bianca et turchina.
Quattro sedie di raso cremesino con frangie d'argento da campagna senza fusti.
Un baullo foderato di vacchetta con dentro.
Quattro sedie da campagna fatte a punto francese di caneveccio senza fusti.
Cinque rocchetti diversi, quattro con merletti et uno semplice.
Un paro di lenzuoli di Cortina con sue frangie bianche.
Tredici lenzuoli usati.
Camiscie n[umer]o trenta, due usate.
Undici irrigatori diversi.
Sessant'una salviette diverse nuove.
Tovaglie da boffetto n[umeri] 6.
Collari bianchi vecchi n[umeri] 15.
Manichetti pare 20 vecchi.
 [157v] *Diversi collari de manichetti simili, et vecchi, dentro una scatola*
Foderette diverse n[umer]o dodici vecchie.
Cinque para di sottocalzette di filo vecchio.
12 para di scarpini.
2 berettini di bambace [bambagie].
25 berettini di tela tutti con merletti, tre buoni et cattivi.
Fazoletti n[umer]o 24, parte con merletti et parte senza, vecchi.
Un paro di sottocalzette di tela con frangie d'argento.
6 fazoletti per la barba.
7 straccie di salviette.
2 altri berettini di tela et tre altre foderate.
Doi boffetti piccoli di noce, cinque a-[...]-a.
Un quadro con una donna che tiene la mano appoggiata alla faccia con cornice indorata.
Una cornice d'un specchio d'ebano con tafetteno rosso.
Una cantinetta con 7 boccie di vetro.
Un casettino di noce scorniciato con altre scritture dentro.
Un paro di speroni indorati.
Un paro di stivali di marochino nero foderato.

- Un paro di stivali di vacchetta.*
Un paro di stivali di scamoscio negri.
Una valiggi da campagna di panno pavonazzo con suoi cordoni di seta.
Un valiggiino di vacchetta.
Due altri valigetti piccoli di vacchetta.
Due pare di scarpe vecchie.
Libri diversi, tre grandi e piccoli n[umer]o 58.
Libretti di conclusioni diversi.
Una zimarra di velluto pavonazzo ricamato, foderato di gibellino.
Una zimarra di velluto foderato di serge nera.
Una zimarra di veluto con foderato d'armelino.
Una zimarra di panno foderata di martoze.
Un ferraiolo di spomiglio.
Una sottanna di panno.
Una sottanna di ciambelotto.
Una sottanna di panne.
Una sottanna di ferandina.
Un manteletto di panno.
Un manteletto di ferrandino.
Un mazzatta di panno.
 [158v] *Un'altra di panno foderata di reverso.*
Due di cimbelotto nuove a onde.
Un'altra simile.
Un'altra di a-[...]-a et onde.
Due altre di Ferrandina.
Un sottanelle di panno.
Un'altra di ciambeletto a'onde.
Un'altro di teletta.
Una manteletta di panno.
Un'altra di ciambeletto a onde nuove.
Un'altro di ciambeletto usata.
Un ferraiolo di panno pavonazzo fderandi roverso.
Una sottana di sabi a onde usata.
Un'altra di a-[...]-a pavonazza con il manteletto.
Un'altra di velluto foderato di roverso.
Una zimarra di velluto rosino, foderata di tafetta di spina.
Una zimarra di velluto nero con alamari nova.
Una zimarra di sabi a onde con alamari nuova.
 [159v] *Un'altra di telletta velura nera con bottoni.*
Un'altra di raso fiorato nera con alamari.
Sottana e manteletta teletta nera, nova.
4 cap[p]elli di filtzo neri, vecchi.
5 berette di prete.
2 pelle d'orso bianche, una foderata di panno rosso.
Un baulo di vacchetta rossa piena di scritte.
Sei sedie di corame diverso.
Un'altro di velluto verde.
Un cuscino di velluto pavonazzio vecchio.
2 portiere di panno rosso lavorato con l'arme del S[igno]re Cardinale Philonardi.

*3 altre portiere simili mediocre.
Una zimarra in pezzi a-[...]a usata con alamari.*

— [155v] *Die 18 Augusti 1644.*

Continuatum fuit examen sopradetti inventarii cum assistentia D. D. Santis Pilastris subscriptii et D. Caroli Sirincelli Camerarii Superiori bonae memoriae D. Archiepiscopi praesentis et admodo Illustris D. Marcello Philonardo.

W pokojach na górze
Sutanna z czarnej serży²¹, podszyta białym gronostajem.
Rękajeść, uchwyt [w kształcie] jakiegoś zwierzęcia.
Używane spodnie i kaftan falbaniaste, ozdobione koronkami i wstążkami.
Skórzany kołnierz ze skóry jelenia z rudawą lamówką.
Proste spodnie i żakiety z czarnego aksamitu, żakiecik podszyty gronostajem.
Dwie pary spodni z czarnej tafty.
Kaftan z kwiecistego atlasu.
Kaftan z czarnego aksamitu.
Kaftan z ciemnego płócienka, podszyty szkarłatną tkaniną.
Gorset z czarnego płótna ozdobiony koronką.
Kaftan z czarnego płócienka z rękawami.
Kaftan z czarnego płócienka z podszewką.
Dwie koszule na podszewce.
Podszewka z białego gronostaju.

[156r] Koszula z podszyciem czerwonym.

Koszula z czerwonego jedwabiu, złota i srebrna na podszewce.
Inna koszula z zielonego jedwabiu, złota i srebrna, podszyta ermezynem²².
Kaftan z ermezynu spłowiąły, pofałdowany.
Wymienione rzeczy [znajdują się] w srebrnej skrzyni wyłożonej cielęcą skórą.
Skrzynka drewniana wyłożona skórą w kwiatowe wzory, w której znajdują się opisane
wyżej przedmioty.

Święta Katarzyna z bursztynu wewnątrz czarnej kasety.

Różaniec i koronka z bursztynu.

Dwie pary uchwytów ze złota.

Trzy małe relikwiarze z bursztynu w pudelkach, jeden z nich wykonany z diamentowym ścięciem.

Zielony parasol.

Para wiązań z zielonej tafty ze srebrną koronką.

Inna para ze złotą koronką.

Inna para wiązań bladuróżowych starych.

Dwie pary skarpet z białej włóczki.

[156v] Inna para w kolorze bladuróżowym.

Sześć par skarpet starych, w różnych kolorach

Biret z aksamitnego płótna podszytego bogatym, [cennym] gobelinem.

Dwa inne birety płócienne podszyte starymi gobelinami.

²¹ Serża — lekka tkanina wełniana, często z jedwabną osnową, wyrabiana we Francji, importowana do Polski w okresie nowożytnym, głównie czarna, Michałowska M. 2008, s. 330.

²² *Armesino, ermesino* — cienka, gęsta jedwabna tkanina, zwykle gładka lub tkana w proste wzory geometryczne. Używana na lekką odzież i podszewki, Turnau I. 1991, s. 51.

- Inny biret z czarnego aksamitu podszyty gobelinem.
 Biret z fioletowego płótna, z podszewką.
 Szkarłatny biret przyozdobiony lamówką.
 Biret aksamitny, zielony, ozdobiony koronką ze srebra.
 Biret z zielonego ermesinu, ze złotą koronką.
 Biret z płótna czarnego z czerwoną podszewką.
 Dwa birety z czarnego ermesinu, zwykle, podszyte czarnym [*materiałem*].
 Pięć par starych butów.
 Koszula z kwiecistej, białej satyny.
 Dwie torby z różowego ałasu z [*zakrytymi?*] guzikami.
 Dwie [*torby*] z lamy złotej, jedna czerwona, druga zielona.
 Cztery pary rękawiczek.
 Sześć biretów na dzień z satyny czarnej.
 Jeden biret z płótna.
 Rękaw z czarnej serży, stary.
 Para rękawów z wełnianej tkaniny z fioletowym, falistym wzorem.
 Kłębek różnych skrawków.
 Kawalek przędzy szkarłatny.
 Jedna torebka ze skóry zwanej ambretta, stara.
 Dwa białe wełniane nakrycia, [*koce*] z białej wełny.
 Dwa nakrycia, [*koce*] z białej wełny [*watoliny*].
 Dwa nakrycia, wypełnione bawełną, białego płótna i ciemnoniebieskiego.
 Cztery krzesła ze szkarłatnego ałasu ze srebrnymi frędzlami, do użytku w czasie pobytu na wsi, bez obudowy.
 Kufer wyściełany wewnątrz cielęcą skórą.
 Cztery krzesła do użytku, w czasie pobytu na wsi [*obite*] kanwą wyszytą ścięciem francuskim, bez obudowy.
 Pięć różnych komży, cztery z koronkami i jedna zwykła.
 Para prześcieradeł z tkaniny typu Cortina, z białymi frędzlami.
 Trzydzieści używanych prześcieradeł.
 Trzydzieści koszul, dwie używane.
 Jedenaście różnych irygatorów.
 Sześćdziesiąt jeden serwetek, różnych, nowych.
 6 obrusów bufetowych.
 15 białych, starych koloratek.
 20 par mankietów, starych.
 [157v] Różne koloratki i mankiety podobne, stare w pudełku.
 Dwanaście różnych podszewek, starych.
 Pięć par podkolanówek ze starego włókna.
 12 par pantofelków.
 2 birety bawełniane.
 25 biretów z płótna, wszystkie z koronkami, trzy dobre i kiepskie, marne.
 24 chusteczki, część z nich [*ozdobiona*] koronkami, część bez koronek, stare.
 Para podkolanówek z płótna ze srebrnymi frędzlami.
 6 chusteczek [*używanych przy goleniu*].
 7 zużytych serwetek.
 2 inne birety płócienne i trzy na podszewce.
 Dwa małe bufety z drewna orzechowego, pięć [...].
 Obraz przedstawiający kobietą, która podpira ręką twarz, z ramą pozłacaną.

- Rama hebanowa lustra z czerwona taftą.
 Bufecik z 7 karafkami szklanymi.
 Kasetka orzechowa, z pismami wewnątrz.
 Para pozłacanych ostróg.
 Para wysokich butów z marokina [*baraniej lub koziej skóry*] podszytych.
 Para wysokich butów z cielęcej skóry.
 Para wysokich butów zamszowych czarnych.
 Walizka do wyjazdów na wieś z fioletowego płótna z jedwabnymi sznurami.
 Walizeczka z cielęcej skóry.
 Dwie inne małe walizeczki z cielęcej skóry.
 Dwie pary starych butów.
 Różne książki, trzy wielkie i 58 małych.
 Książeczki zawierające różne mowy.
 Sutanna z fioletowego wyszywanego aksamitu podbitego gobelinem.
 Sutanna z aksamitu na czarnej podszewce z serży.
 Sutanna aksamitna podszyta gronostajem.
 Płócienna [*lub z sukna*] sutanna podszyta skórkami z kuny.
 Paliusz z materiału ze *spomiglio*.
 Płócienna sutanna.
 Sutanna z kamłota, [*wielbłądziej wełny*].
 Sutanna płócienna.
 Sutanna z wełny z Ferrandiny²³.
 Krótka, płócienna pelerynka.
 Krótka pelerynka z materiału z Ferrandiny.
 Pelerynka biskupia z płótna.
 [158v] Inna pelerynka płócienna, na podszewce.
 Dwie nowe z kamłota w falisty wzór.
 Inna podobna.
 Inna w falisty wzór.
 Dwie inne z Ferrandiny.
 Sutanna płócienna.
 Inna z kamłota z falistym splotem.
 Inna z kawałka płócienka.
 Krótka pelerynka z płótna, sukna.
 Inna z kamłota w falisty wzór nowa.
 Inna z kamłota, używana.
 Paliusz z fioletowego płótna [*sukna*] na podszewce.
 Sutanna piaskowa z fakturą falistą, używana.
 Inna [...] fioletowa z pelerynką.
 Inna aksamitna z podszewką.
 Sutanna z różowego aksamitu, podbita wyszywaną taftą.
 Sutanna aksamitna, czarna, nowa z ozdobnymi zapięciami.
 Sutanna piaskowa falowana z ozdobnym zapięciami.
 [159v] Inna, czarna z płócienka welurowego z guzikami.
 Inna w kwiatowy wzorek, czarna z ozdobnymi zapięciami.
 Sutanna i pelerynka z sukna czarna, nowa.

²³ Ferrandina — miasto w południowych Włoszech (Basilicata), gdzie produkowano cenioną, zwłaszcza przez dominikanów czerwoną wełnę.

- 4 kapelusze filcowe, stare.
- 5 beretów dla duchownego.
- 2 skóry niedźwiedzie białe, jedna podszyta czerwonym suknem płóciennym.
- Kufer z czerwonej skóry cielęcej, pełen pism.
- Sześć krzeseł z różnych rodzajów skór.
- Jedno z zielonego aksamitu.
- Poduszka z fioletowego aksamitu, stara.
- 2 kotary z płótna czerwonego, z herbem kardynała Filonardiego²⁴.
- 3 inne kotary podobne, średnie.
- Sutanna w kawalkach, używana z ozdobnymi zapięciami.

Adres Autorki:

prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel
Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet w Białymstoku
Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1
15-420 Białystok
t.chynczewska-hennel@uwb.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-9847-4540>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

ADLP [Archivio Doria Landi Pamphili], Roma, sygn. Archivolo busta 123.

Źródła i opracowania publikowane

- ANP. 2003. *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. XXV: *Marius Filonardi (1635–1643)*, Vol. 1: (12 II 1635–29 X 1636) *in quo publicantur etiam documenta*, ed. T. Chynczewska-Hennel, Cracoviae.
- ANP. 2006. *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. XXV: *Marius Filonardi (1635–1643)*, Vol. 2: (1 XI 1636–31 X 1637) *in quo publicantur etiam documenta*, ed. T. Chynczewska-Hennel, Cracoviae.
- ANP. (w druku). *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. XXV: *Marius Filonardi (1635–1643)*, Vol. 3: (1 XI 1637–31 X 1638) *in quo publicantur etiam documenta*, ed. T. Chynczewska-Hennel, Cracoviae.
- Chynczewska-Hennel Teresa. 2006. *Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643*, Warszawa.
- Dumanowski Jarosław. 2006. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń.
- Fitych Tadeusz. 2005. *Struktura i funkcjonowanie nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego (1622–1627)*, Opole.
- Główka Dariusz. 2004. *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa.
- Główka Dariusz, Klonder Andrzej. 2003. *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średnio-wieczna po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LI, nr 2, s. 157–176.
- Henderson John. 2006. *The Renaissance Hospital. Healing the Body and Healing the Soul*, New Haven–London.
- Janowski Piotr Józef. 2020. *Nieznane fakty z życia i działalności artystycznej rzeźbiarza Sebastiana Sali w świetle inwentarza pośmiertnego z 1652 r.*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. 56 (4), s. 17–40, <https://doi.org/10.12775/KLIO.2020.059> (dostęp 20.09.2021).
- Justyniarska-Chojak Katarzyna. 2010. *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVII wiek)*, Kielce.
- Klonder Andrzej. 2000. *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa.

- Litwin Henryk. 2018. *Chwała Północy. Rzeczpospolita w polityce Stolicy Apostolskiej 1598–1648*, Warszawa.
- Mazzi Maria Serena. 1980. *Gli inventari dei beni. Storia di oggetti e storia di uomini*, „Società e Storia”, no 7, s. 203–214.
- Michałowska Marta. 2008. *Łeksykon włókiennictwa*, Warszawa.
- Mohrmann Ruth-E. 2005. *Pośmierne inwentarze mienia — krytyka źródła, problemy badawcze*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 2, s. 137–145.
- Osiecka-Samsonowicz Hanna. 2003. *Agostino Locci (1601–po 1660). Scenograf i architekt na dworze królewskim w Polsce*, Warszawa.
- Penraza Gracia Manuel José. 2013. *Inventari e biblioteche una questione di metodo*, Milano.
- Penkała-Jastrzębska Anna. 2020. *Mit srebrnej łyżeczki? Przedziały prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXXVIII, nr 1, s. 33–62.
- Pielas Jacek. 2015. *Inwentarze pośmierne ruchomości szlachty sandomierskiej z XVII–XVIII wieku — perspektywy i problemy metodologiczne przygotowywanej edycji źródłowej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, nr 4, s. 629–635.
- Pośpiech Andrzej. 1992. *Pulapka oczywistości. Pośmierne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa.
- Russo Maria Antonietta. 2013. *Gli inventarii post mortem specchio delle ricchezze e delle miserie familiari. Il caso di Luna (XV secolo)*, „Mediterranea — Ricerche Storiche”, Anno X, no 28, s. 249–274.
- Samsonowicz Hanna. 1998. *Krakowskie Przedmieście w okresie panowania dynastii Wazów*, [w:] *Historyczne centrum Warszawy. Urbanistyka, architektura, problemy konserwatorskie*, red. B. Wierzbicka, Warszawa, s. 68–79.
- Sowina Urszula. 2019. *Towary w inwentarzach rzeczy mieszczan krakowskich na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 4, s. 437–450, <https://doi.org/10.23858/KHKM67.2019.4.003> (dostęp 20.09.2021).
- Spalazzani Marco, Gaeta Bertela. 1992. *Libro d’inventario dei beni di Lorenzo il Magnifico*, Firenze.
- Turnau Irena. 1991. *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy w Polsce od średniowiecza do początków XIX w.*, Warszawa.
- Tygielski Wojciech. 1992. *Z Rzymu do Rzeczypospolitej. Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI–XVII w.*, Warszawa.

The material legacy of Nuncio Mario Filonardi —
observations made on the basis of a fragment
of a probate inventory from 1644

This article presents a part of the probate inventory of Nuncio Mario Filonardi, who carried out his diplomatic mission in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1636–1643. Filonardi left Poland as *persona non grata*. There were many reasons that led to this event, although the view that this was due to a dispute over the column of King Sigismund III Vasa between the nuncio and the King, which prevailed for many years in historiography, has proven to be untrue in the light of Filonardi’s correspondence and other testimonies from written records. After his return to Italy, Filonardi only lived for less than a year.

The probate inventory was drawn up in his home in Rome, on 16–18 August 1644, and is kept in the private archive of Doria Landi Pamphili. A fragment of this lengthy document, containing nearly 400 items, was published by the author of this article in 2006. Another fragment of the inventory was published here, describing the nuncio’s personal clothes and belong-

ings, kept in another part of the house: cassocks, birettas, shirts, pallia, and linings, all made of expensive fabrics and leathers. Attention is also drawn to objects purchased by or given to the dignitary in Poland, as well as books and paintings that belonged to him. The edition was prepared in the original version and in Polish translation.

Translated by
Karolina Płoska
Proofread by
Rebecca Gorzyska

CONTENTS

From Editor	279
<i>Tabula Gratulatoria</i>	283
Bibliography of works by Professor Andrzej Klonder published in the years 1974–2021 — compiled by Magdalena Bis, Anetta Głowacka-Penczyńska	285

STUDIES AND MATERIALS

Wojciech Bis, Wilczyska — a defensive residence on the border of Mazovia and Lesser Poland from the end of the 15th century—second half of the 17th century	301
Dariusz Głó wka, A nobleman at home. The decor and furnishings of noble houses in the Zakroczym Land in the second half of the 17th century and in the 18th century	321
Jerzy Dygdała, Residences of King Stanisław Leszczyński between 1704 and 1709 (from castles and palaces to vicarages, inns, and tents)	349
Olga Miriam Przybyłowicz, “Baked stuffed lamb, beetroots, and a piece of sweet bread.” Festive dinners of the Kraków Bernardine Nuns in the second half of the 18th century	361
Urszula Augustyniak, Polish residents on the move — people and things in the 16th–18th centuries	373

COMMUNIQES

Jacek Pielas, Valuations of noblemen’s movables from the Kraków nobility court records from the end of the 17th and the beginning of the 18th century	385
Ewa Barylewska-Szymañska, The Widow Christina Dentler’s amber “treasure.” A contribution to the history of the Gdańsk material culture in the second half of the 18th century	397

SOURCES

Katarzyna Justyniarska-Chojak, “Taking the inventory of things” of the town clerk Rozesław Marcin Brzeski from Szydłowiec (1637)	409
Teresa Chynczewska-Hennel, The material legacy of Nuncio Mario Filonardi — observations made on the basis of a fragment of a probate inventory from 1644	421

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	279
<i>Tabula Gratulatoria</i>	283
Bibliografia prac Profesora dr. hab. Andrzeja Klondera za lata 1974–2021 — oprac. Magdalena Bis, Anetta Głowacka-Penczyńska	285

STUDIA I MATERIAŁY

Wojciech Bis, Wilczyska — mieszkalno-obronna siedziba na pograniczu Mazowsza i Małopolski z końca XV–drugiej połowy XVII wieku	301
Dariusz Głowka, Szlachcic w domu. Wystrój i wyposażenie siedzib szlacheckich w ziemi zakroczymskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku	321
Jerzy Dygdała, Rezydencje króla Stanisława Leszczyńskiego w latach 1704–1709 (od zamków i pałaców po plebanie, karczmy i namioty)	349
Olga Miriam Przybyłowicz, „Baranek pieczony nadziewany, buraki, po sztuce kołacza”. O świątecznych obiadach bernardynek krakowskich w drugiej połowie XVIII wieku	361
Urszula Augustyniak, Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży — ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku	373

KOMUNIKATY NAUKOWE

Jacek Pielas, Taksy mobiliów szlacheckich z krakowskich ksiąg grodzkich z końca XVII i początku XVIII wieku	385
Ewa Barylewska-Szymańska, Bursztynowy „skarb” wdowy Christiny Dentler. Przyczynek do historii gdańskiej kultury materialnej w drugiej połowie XVIII wieku	397

ŹRÓDŁA

Katarzyna Justyniarska-Chojak, „Inwentowanie rzeczy” pisarza miejskiego Rozesława Marcina Brzeskiego z Szydłowca (1637)	409
Teresa Chynczewska-Hennel, Spuścizna materialna nuncjusza Maria Filonardiego — spostrzeżenia na podstawie fragmentu inwentarza pośmiertnego z 1644 roku	421

